

Kalba ir tapatybė

Pietryčių Lietuvos ir Baltarusijos paribiuose (XX a. II pusė–XXI a. pradžia)

1

NIJOLĖ TUOMIENĖ

**KALBA
IR TAPATYBĖ
PIETRYČIŲ LIETUVOS
IR BALTARUSIJOS
PARIBIUOSE**

XX a. II pusė–
XXI a. pradžia

1 DALIS

Mokslo monografija

Lietuvių kalbos institutas
VILNIUS, 2023

Apsvarstyta ir pritarta spausdinti
Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro
2023 m. gruodžio 11 d. posėdyje (protokolo Nr. 3G-8).

Patvirtinta spausdinti Lietuvių kalbos instituto Mokslo tarybos
2023 m. gruodžio 29 d. posėdyje (nutarimo Nr. MT-11).

Recenzentai:

prof. dr. *Vytautas Kardelis*

Vilniaus universitetas

prof. dr. *Edmundas Trumpa*

Latvijos universiteto Latvių kalbos institutas

Žemėlapius (1, 2, 4, 5 pav.) sudarė *Aidas Gudaitis*.

Monografijos leidybą rėmė Lietuvių kalbos institutas.
Santraukų vertimai finansuoti iš asmeninių knygos autorės lėšų.

Bibliografinė informacija pateikiama
Lietuvos integralios bibliotekų informacinės
sistemos (LIBIS) portale *ibiblioteka.lt*.

© Nijolė Tuomienė, autorė, 2023

© Rokas Gelažius, viršelio dailininkas, 2023

© Saulius Juozapaitis, maketo dizaineris, 2023

© Vaida Kavaliauskaitė-Ožalinskienė, santraukos vertimas į anglų kalbą, 2023

© Laurynas Candravičius, santraukos vertimas į lenkų kalbą, 2023

© Lietuvių kalbos institutas, 2023

ISBN-978-609-411-357-4

DOI <https://doi.org/10.35321/e-pub.68.paribio-kalbos-tapatybe>

TURINYS

PRATARMĖ	7
ĮVADAS	11
Tyrimo problematika, aktualumas ir naujumas.	11
Tyrimo objektas, tikslai ir uždaviniai.	12
Kalbinė (tarminė) tiriamojo ploto charakteristika	15
Tyrimo medžiaga ir metodologija	21
Transkripcijos ženklai ir rašmenys	27
Svarbesnių darbe vartojamų terminų sąrašas	30
1. LIETUVIŲ KALBOS IR VIETINIŲ SLAVŲ KALBŲ TYRIMAI PIETRYČIŲ LIETUVOS IR ŠIAURVAKARINĖS BALTARUSIJOS PARIBIUOSE: SPECIFIKA IR PROBLEMATIKA	33
1.1. Pietinio Pietryčių Lietuvos paribio tyrimai: lietuvių kalba daugiakalbystės sąlygomis ir sociolingvistinės situacijos dinamika	34
1.2. Šiaurvakarinio Baltarusijos paribio tyrimai: etnolingvistinės ir sociolingvistinės situacijų kaitos poveikis lietuvių tarmių sunnykimui	44
1.3. Lietuvių kalbos padėtis XX a. antrojoje pusėje– XXI pradžioje: tarmės pasitraukimą lėmę veiksniai	50
2. KALBINĖ IR ETNINĖ PARIBIO GYVENTOJŲ TAPATYBĖ	63
2.1. Savęs kaip <i>tuteišio</i> įsivardijimas ir <i>tuteišiškumo</i> raiška	63
2.2. Primastos tapatumo sistemos pasekmė – neutrali paribio gyventojų saviidentifikacija	65
2.3. Pietryčių Lietuvos gyventojų tapatybė XX a. viduryje–XXI a. pradžioje: skirtumas tarp <i>savojo</i> ir <i>svetimo</i> arba <i>vietinio</i> ir <i>nevietinio</i>	73
2.4. Viena konfesija – kelios kalbos	84

3. GYVENTOJŲ KOMUNIKACIJOS YPATUMAI PIETRYČIŲ LIETUVOS IR BALTARUSIJOS PARIBIUOSE	93
3.1. Gyventojų kalbinio elgesio norma – kodų kaita	95
3.2. Kodų kaitos priežastys daugiakalbių gyventojų diskurse	98
3.3. Kodų kaitos funkcijų tyrimas Pietryčių Lietuvos diskurse	101
3.3.1. Referencinė kodų kaitos funkcija	103
3.3.2. Valdomoji kodų kaitos funkcija	108
3.3.3. Tapatybinė kodų kaitos funkcija	111
3.3.4. Metaforinė kodų kaitos funkcija	113
3.3.5. Metalingvistinė kodų kaitos funkcija	115
3.4. Kodų kaitos ypatybės pietų aukštaičių tęsinyje Baltarusijoje ..	117
4. SOCIOLINGVISTINĖ KALBŲ FUNKCIJŲ KAITA: RAMAŠKONIŲ MIKROAREALO ATVEJIS	126
4.1. Mikroarealo kaimų skyrimo į dvi zonas prielaida – vartojamų kalbų funkcijos	127
4.2. Sociolingvistinių lietuvių kalbos funkcijų kaita: pagrindinių situacijų analizė	134
IŠVADOS	146
LITERATŪRA IR ŠALTINIAI	151
LANGUAGE AND IDENTITY IN THE BORDERLANDS OF SOUTHEASTERN LITHUANIA AND BELARUS (2ND HALF OF THE 20TH CENTURY–BEGINNING OF THE 21ST CENTURY). PART I. (Summary)	170
JĘZYK I TOŻSAMOŚĆ NA POGRANICZU LITWY POŁUDNIOWO -WSCHODNIEJ I BIAŁORUSI (DRUGA POŁ. XX W. – POCZ. XXI W.). CZĘŚĆ 1. (Streszczenie)	198
PRIEDAI	223
1 priedas. Garso įrašų iš Pietryčių Lietuvos LKA punktų sąrašas (1964–1990)	223
2 priedas. Garso įrašų iš Pietryčių Lietuvos LKA punktų sąrašas (2011–2013)	227
3 priedas. Garso įrašų iš pietų aukštaičių tęsinio Baltarusijoje LKA punktų sąrašas (XX a. pab.–XXI a. pr.)	245

PRATARMĖ

Monografija parengta remiantis lingvistiniais ir sociolingvistiniais Pietryčių Lietuvos paribių ir lietuviškų salų Baltarusijoje tyrimais. Darbe analizuojami duomenys, surinkti iš 17-os *Lietuvių kalbos atlaso* (LKA) punktų, esančių pietiniame ir pietrytiniame Lietuvos pakraščiuose, ir iš 4-ių LKA punktų, buvusių ar dar esančių lietuviškose salose Baltarusijoje. Tiriamosios medžiagos laikotarpis apima beveik septynis dešimtmečius – nuo XX a. antrosios pusės iki XXI a. antrojo dešimtmečio.

Istoriniai ir politiniai įvykiai lėmė, kad būtų nemaži keturi pietų aukštaičių patarmai priskiriami LKA punktai atsidūrė kitoje šalyje – Baltarusijoje. Per pastaruosius tris dešimtmečius jų kalbinė ir sociolingvistinė raida skyrėsi nuo kitų 17-os LKA punktų, esančių Pietryčių Lietuvos teritorijoje. Taigi dviejose skirtingose šalyse atsidūrę lietuvių kalbos plotai tik tolsta vienas nuo kito.

Iki 1990 m. Pietryčių Lietuvos regioną ir etninius lietuvių plotus Baltarusijoje vienijo istorinis, sociolingvistinis, etnolingvistinis ir sociokultūrinis kontekstai. Tačiau atkūrus nepriklausomą Lietuvos Respubliką tarp šių dviejų plotų nebeliko kalbinio, kultūrinio, etninio ir pilietinio bendrumo.

XX a. pradžioje dabartinės Pietryčių Lietuvos teritorijoje, kitaip dar vadinamoje *Vilniaus kraštu* ir *Vilnija*, susiformavo kalbiniu, kultūriniu ir religiniu požiūriu įvairialypė visuomenė. Ypač didelę žymę etninei ir sociokultūrinei gyventojų tapatybei paliko 1920–1939 m. Lenkijos okupacija. Dėl Antrojo pasaulinio karo Lietuvos ir kaimyninių šalių sienos keitėsi kelis kartus.

Sovietmečiu šio regiono raida ryškiai išsiskyrė iš kitų Lietuvos regionų dėl daug didesnės kitataučių imigracijos į atlaisvėjusius nuo pokario emigracijos į Lenkiją plotus, nes čia nebuvo palankių sąlygų lietuvių ir jos sklaidai. Šiose apylinkėse dar ilgą laiką buvo oficialiai propaguojamos vadinamosios sovietinės lenkiškojo ir rusiškojo tautiškumo apraiškos. Vėliau ypač aktyviai imta diegti *Kresų*, t. y. buvusios tėvynės Lenkijos pakraščių, ideologija, per pastaruosius trisdešimt metų perėjusi į atvirą lenkiškumo diegimą. Todėl buvusio *Vilniaus krašto*, dabar dažniau vadinamo *Pietryčių*

*Lietuva*¹, apimančio Vılniaus, Šalčininkų, Švenčionių, Trākų ir Ignalinos rajonų savivaldybių teritorijas, specifinius kultūrinius ir socialinius procesus mūsų dienomis nuolatos stebi, fiksuoja ir analizuoja etnolingvistai, istorikai, kalbininkai, sociolingvistai ir sociologai.

Nuo valstybingumo atkūrimo praėjo trisdešimt metų, tačiau Pietryčių Lietuvos regiono politinė, ekonominė, socialinė ir kultūrinė raida bei gyventojų integracijos klausimai vis dar aktualūs dėl praeityje sovietų valdžios vykdytos švietimo ir kultūros politikos, kuri sukūrė vietos gyventojų izoliacijos nuo lietuvių visuomenės daugumos sąlygas.

Peržengus XXI a. ribą, Pietryčių Lietuvoje ir kaimyninėje šiaurvakarinėje Baltarusijoje vartojamos kalbos patiria daug pokyčių, susijusių su nuolat besikeičiančia politika, ekonomika, kultūra ir švietimu.

Vietinių autochtonų ir jų gimtosios lietuvių kalbos padėtimi etninėse Lietuvos žemėse Baltarusijoje aktyviai domėtasi iki XX a. devintojo dešimtmečio. Vėliau tyrėjų dėmesys atslūgo. Pirmiausia dėl to, kad mažose, izoliuotose lietuviškose salose nuo XX a. pradžios ėmė plisti ir galų gale įsigalėjo visavertė lietuvių ir baltarusių dvikalbystė, nuolat stiprėjusi baltarusių kalbos naudai. Šių dviejų kalbų egzistavimo sąlygos ir vartojimo funkcijos skyrėsi. Baltarusių tarmė *poprostu* tapo dominuojančia kasdienine įvairaus amžiaus žmonių bendravimo kalba, tačiau daugeliu atvejų buvo vartojamos keturios kalbos arba jų atmainos – lietuvių, baltarusių, lenkų ir rusų. Lietuvių kalbos vartojimas ir kultūrinis savitumas, perteikiamas per kalbą, čia nutrūko palyginti staiga, nes nebuvo natūralios tąsos perspektyvos. Be to, pasikeitusi politinė padėtis, valstybės sienos atskirtis dar labiau nutolino etninių salų ir vietinių gyventojų autochtonų ryšį su Lietuva.

Lietuvoje jau anksčiau buvo sukaupta nemažai kalbinių, sociolingvistinių ir etnolingvistinių, istorinių ir archyvinių duomenų, leidžiančių tęsti Pietryčių Lietuvos ir etninių lietuvių plotų tyrimus, pateikti naujų išvalgų ir papildyti menkliau tyrinėtas sritis – išanalizuoti kalbų arba kodų kaitos reiškinį, naujai interpretuoti šios kaitos mechanizmą ar nustatyti priežastis.

¹ Ši sąvoka vietoj *Vilniaus krašto*, kuris yra tiesioginis vertinys iš lenkų *Wileńszczyzna*, imta vartoti XX a. pabaigoje. Tarpukario istorikai ir lietuvių išeivija Jungtinėse Amerikos Valstijose nepritarė pavadinimui *Vilniaus kraštas*. Tokiu būdu būtų pripažįstamas okupacijos teisėtumas. O istorikų, kalbininkų ir kitų mokslininkų vartota sąvoka *Rytų Lietuva* apėmė daug didesnį plotą nei buvęs *Vilniaus kraštas*. Todėl mokslininkai (Bronius Kviklys, Antanas Tyla, Valerijus Čekmonas ir kt.) pasiūlė kitą – *Pietryčių Lietuvos* – pavadinimą, kuris taip pat buvo įteisintas, prigijo ir vartojamas iki šiol.

Per pastarąjį dešimtmetį publikuotuose mokslo darbuose apie lietuvių, baltarusių ir lenkų kalbų kaitą bei jų sąveiką sukurtos ir pritaikytos savitos sociolingvistinės kalbų kontaktų tyrimo metodologijos rasime ne tiek daug. Apskritai Lietuvoje trūksta išsamių lingvistinių ir sociolingvistinių daugiakalbių Rytų ir Pietryčių Lietuvos paribio regiono tyrimų. Reikšmingiausi iš jų liko praeityje. Šiuolaikiniuose darbuose vyrauja tendencija kalbinės situacijos tyrimo rezultatus traktuoti daugiausia tik kurios nors vienos kalbos aspektu.

Monografijoje siekiama daugiakalbiu režimu išnagrinėti pietrytinio Lietuvos paribio ir užribio teritorijose vartojamų kalbų sociolingvistinių funkcijų kaitą, kitaip tariant, tyrime atsižvelgiama į svarbų faktą, kad vietos gyventojai greta vienas kito arba pramaišiu vartoja mažiausiai du vietinių kalbų variantus. Todėl specialios tyrimo metodologijos, kuria tinka tirti daugiakalbių paribio ir užribio punktų etnolingvistinę ir kalbų kaitos situaciją – išnagrinėti visumą, o ne vienos tautos ir vienos kurios nors kalbos faktus, – paieškomis teko skirti nemažai laiko. Tai svarbu, pirmiausia turint omeny toki reikšmingą faktą, kad viena iš paribio regionui būdingų kalbų – lietuvių kalba – daugelyje vietovių XX a. pabaigoje vartota pasyviai, o mūsų dienomis – pietų ir rytų aukštaičių šnektų Šalčininkų ir Varanavo rajonų apylinkėse gyvai jau nebeišgirsime (lietuvių kalbos tradicija čia nutrūkusi praėjusio amžiaus septintajame–devintajame dešimtmetyje). Antra, reikėjo rasti būdų ištirti trijų, o vietomis – ir keturių, kalbų vartojimo ir konkuravimo aspektus, kad atsiskleistų vienos ar kitos kalbos atsiradimo ir kaitos mechanizmas.

Daugiakalbių duomenų analizei padėjo atidus ir naujas požiūris į slavisto profesoriaus Valerijaus Čekmono sociolingvistikos, baltų ir slavų kalbų kaitos ir sąveikos tyrimus. Autorius, atlikęs kruopščią gausybės garso įrašų ir gyvų pokalbių su vietiniais paribio regionų žmonėmis analizę ir remdamasis daugelį metų kryptingai kauptais faktais, atskleidžia sociolingvistinį kalbų kaitos mechanizmą. Laikantis tokių pat ar labai panašių nuostatų, buvo formuojama ir šio darbo sandara. Mat šis tyrimas parodė, kad garsaus kalbininko sukurta sociolingvistinė baltų ir slavų kalbų kaitos tyrimo metodologija neprarado aktualumo ir mūsų dienomis.

Monografiją sudaro *Pratarmė, Įvadas*, keturios dalys, suskirstytos į smulkesnius skyrius, *Išvados*. Į *Literatūros ir šaltinių sąrašą* įtrauktos 256 pozicijos. Monografijoje yra 7 paveikslai ir 8 lentelės, knygos gale – 3 priedai. Su monografijos turiniu supažindina išsamios santraukos anglų ir lenkų kalbomis.

Ši monografija – tai pirmoji pietrytinio Lietuvos paribio ir etninių Lietuvos plotų Baltarusijoje sociolingvistinio ir etnolingvistinio konteksto analizė,

kelių kalbų paplitimo, kodų ir kalbų funkcijų kaitos tyrimo dalis, kuri papildys jau turimas žinias apie vieną įdomiausių ir sudėtingiausių regionų – pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių paribių su Baltarusija, taip pat – ir lietuvių kalbos likimą šiaurvakarinėje Baltarusijos dalyje – lietuviškose salose, kuriose iki XX a. vidurio dar skambėjo pietų aukštaičių šnektos.

Monografija suteiks naudingų duomenų pirmiausia dialektologams ir sociolingvistams, etnologams ir etnolingvistams, baltistams ir slavistams, istorikams ir kalbos istorijos specialistams.

Nuoširdi padėka visiems, skaičiusiems rengiamą monografiją ir pateikusiems patarimų, įžvalgų. Už geranoriškas ir vertingas pastabas, pasiūlymus ir idėjas, kaip pagerinti knygos struktūrą ir tekstą, esu dėkinga Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro kolegoms ir vadovei prof. habil. dr. Danguolei Mikulėnienei. Už dalykiškas, įžvalgas ir vertingas kritines pastabas bei neįkainojamus patarimus, svariai pagerinusius veikalo kokybę, dėkoju reikliems monografijos recenzentams prof. dr. Edmundui Trumpai ir prof. dr. Vytautui Kardeliui.

Nuoširdžiai tariau ačiū žemėlapius sudariusiam kolegai Aidiui Gudaičiui ir visiems, kurių pastangomis ši knyga pasiekė skaitytoją: santraukų vertėjams Vaidai Kavaliauskaitei-Ožalinskienei ir Laurynui Candravičiui, maketuotojui Sauliui Juozapaičiui, dailininkui Rokui Gelažiui, kalbos redaktorei dr. Ilonai Čiužauskaitei, leidybos organizavimo specialistei Virginijai Gaidytei.

Nijolė Tuomienė

ĮVADAS

Tyrimo problematika, aktualumas ir naujumas

Iki XXI a. pradžios Lietuvoje dominavo lingvistinės geografijos tyrimai – buvo įprasta tirti tam tikroje teritorijoje funkcionuojančias tarmes kaip uždaras, vientisas ir statiškas sistemas, iš esmės nepaveiktas kaimyninių tarmių, kitų kalbų. Nukrypimus nuo sistemos buvo linkstama traktuoti kaip klaidas ar atsitiktinumus ir juos ignoruoti. Taigi buvo įprasta fiksuoti kalbos ar tarmės geografinį pasiskirstymą, tarminės ir bendrinės kalbos kanono skirtumus, sudaryti skolinių sąrašą (plg. Morkūnas 1960: 5–59; Zinkevičius 1966; Kardelytė 1975; Chambers, Trudgill 1988; Grinaveckis 1991; Vidugiris 2004; Schrambke 2010: 87–106; ir kt.).

Lietuvių dialektologijoje iki XXI a. pradžios buvo įprasta fiksuoti ir aprašyti skirtingų kalbų sąveikos tendencijas, skirtumų tarp pereinamųjų ir tradiciškai vienakalbių teritorijų nykimą Lietuvos, Baltarusijos ir Lenkijos paribio teritorijose. Tačiau prieš kurį laiką ir dabar pripažįstama, kad dėl ilgalaikės kelių kalbų konkurencijos ir sąveikos keičiasi sisteminė lietuvių tarmių struktūra: veikiamos vietinių slavų kalbų jos prisitaiko prie šių kalbų sistemos, niveliuojasi ir praranda savo esmines savybes (Vidugiris 1983: 46–61; Grumadienė 1989: 84–90; Mikulėnienė 1996–1997: 57–67, 2012: 51–61; Grinaveckienė 1997: 185–195; Urbanavičienė 2006: 383–393; Tuomienė 2010a; 2010b: 223–234; 2018: 113–134; 2019: 57–79; Mikulėnienė, Leskauskaitė, Ragaišienė, Geržotaitė, Birgelienė 2016 ir ten nurod. lit.; Ragaišienė 2019; ir kt.).

Lietuvių kalbos tarmių paribio su slavais plotus ir lietuvių kalbos salas už Lietuvos teritorijos ribų pirmieji ištyrė ir išsamiau aprašė ne lietuvių kalbininkai: Varanavo r. esančių Armōniškių, Benekáinių ir Kaulėliškių parapijų lietuvių kalbos ypatybes apibūdino Eduardas Volteris (Volter 1895: 173–187); Asavōs, Žirmūnų – norvegų kalbininkas Olafas Brochas (Broch

1960). Lietuvių kalbininkų ekspedicijos šiose paribio ir užribio apylinkėse pasirodė neramiais pokario metais: pirmiausia čia buvo užrašomi tautosakos tekstai ir tarminė medžiaga lietuvių kalbos žodynui².

Tyrimo aktualumą didino sociolingvistinės problemos, ypač istorinės sociolingvistikos aspektai, kurių pagrindinė tema – kalbos vartojimo santykis su dvikalbystės situacija. Kalbos salų, ypač apnykusių arba ir visiškai sunykusių, tyrimo kontekste svarbus darosi tarminės situacijos klausimas: ar visada vietinių žmonių lietuvių kalba yra tarminė. Sunykusiose lietuvių salose mokslininkams teko pasitelkti slavų kalbų atmainų analizę (Turska 1939 [1995]; Sudnik 1972: 19–22; 1975; Čekman 1977: 167–191; 1980: 206–226; Grinaveckienė, Mackevič 1988: 123–131; 1990: 165–173; Mečkovskaja 1994: 299–322; Cychun 2009: 106–112; Tuomienė 2019: 57–79; 2021: 48–60; plačiau 1.2 skyriuje).

Sparčiai keičiasi ir pačios kalbinės bendruomenės bei jų lokalizacija. Dauguma dabartinių paribio LKA punktų vietovių neturi natūralaus tęstinumo perspektyvų – kaimuose nebeliko jaunimo, kuris garantuotų atsinaujinimą, o miestuose ir miesteliuose dominuoja netarminė kalba (plg. Aliūkaitė, Bakšienė, Jaroslaviėnė, Judžentytė, Leskauskaitė ir kt. 2014: 157–173; Meiliūnaitė 2021: 141–172; Tuomienė 2022: 129–141).

Šis tyrimas iš kitų išsiskiria pirmiausia tuo, kad jame siekiama ištirti ir apibendrinti, kaip maždaug per šešis dešimtmečius (nuo XX a. antrosios pusės iki XXI a. antrojo dešimtmečio) pietinėje Lietuvos ir Baltarusijos pasienio zonoje lietuvių kalba praranda pagrindines savo funkcijas ir, laipsniškai stumiamą iš aktyvios vartosenos, yra pakeičiama kita kalba (ar kito mis kalbomis).

Tyrimo objektas, tikslai ir uždaviniai

Kaip minėta *Pratarmėje*, monografijoje užsibrėžta ištirti ir apibendrinti lietuvių kalbos padėtį dviejuose paribio plotuose – šiaurės ir anapus valstybinės Lietuvos ir Baltarusijos sienos.

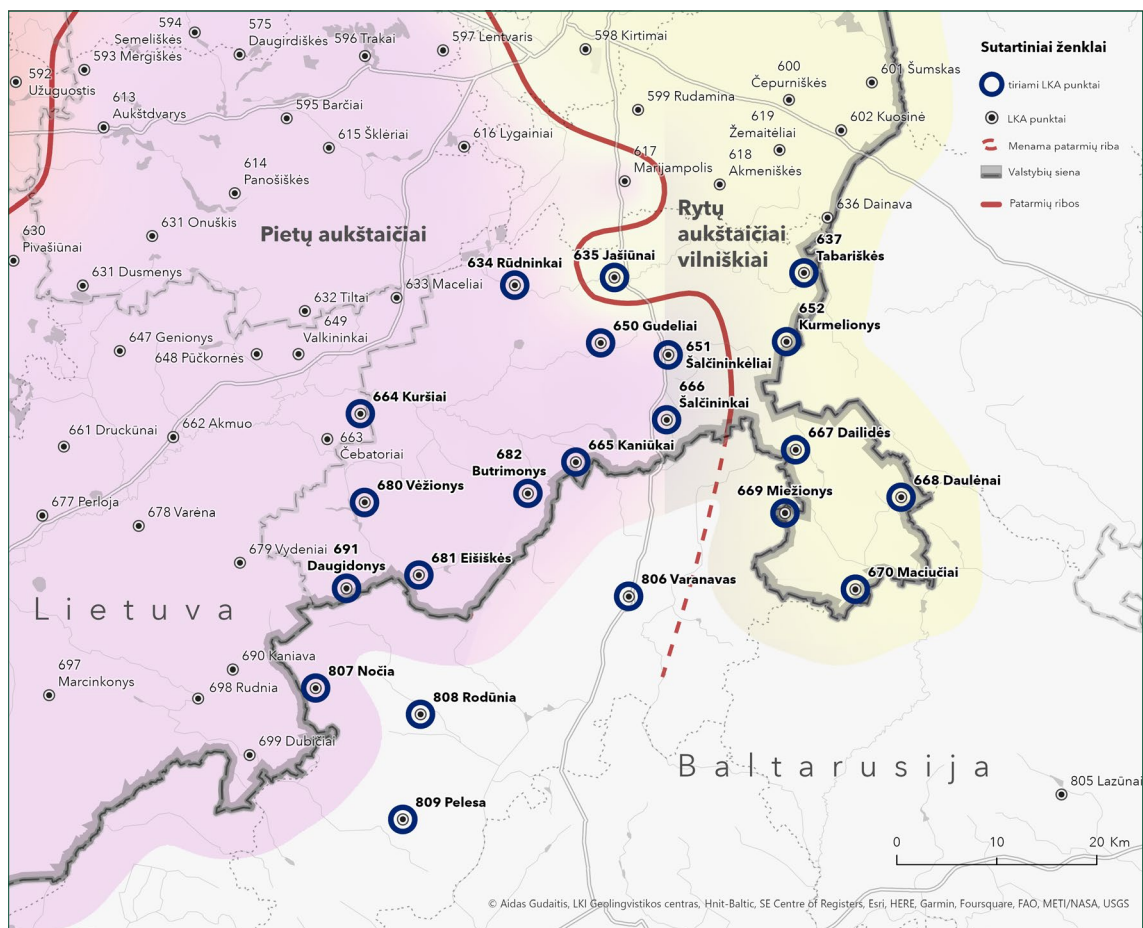
² 1948 m. Varanāvo rajono apylinkėse tarminę medžiagą lietuvių kalbos žodynui rinko Juozo Senkaus vadovaujama lietuvių kalbos būrelio ekspedicija. 1957 m. vyko jaunųjų Lietuvos mokslininkų ir aukštųjų mokyklų studentų ekspedicija į Armōniškių apylinkes (žr. Tuomienė 2008: 20–25).

Taigi tyrimo objektas – du kalbiniai plotai: pirmasis apima 17 pietrytinio Lietuvos paribio *Lietuvių kalbos atlaso* (toliau – LKA) punktų³, antrasis – kitapus valstybės sienos vis dar esančius ar jau išnykusius buvusius 4 pietų aukštaičių tėsinio punktus (žr. 1 lentelę ir 1 pav.).

1 lentelė. Tirtos Lietuvos ir Baltarusijos paribio plotų vietovės

Paribio zonos vietovės Lietuvos teritorijoje (Šalčininkų r. savivaldybė)	Paribio zonos vietovės Baltarusijos teritorijoje (Varanāvo r.)
<ol style="list-style-type: none"> 1. Rūdninkų (LKA 634) 2. Jašiūnų (LKA 635) 3. Tābariškių (LKA 637) 4. Gudėlių (LKA 650) 5. Šalčininkėlių (651) 6. Kurmelionių (LKA 652) 7. Kuršių (LKA 664) 8. Kaniūkų (LKA 665) 9. Šalčininkų (LKA 666) 10. Dailidžių (LKA 667) 11. Daulėnų (LKA 668) 12. Miežionių (LKA 669) 13. Maciūčių (LKA 670) 14. Vėžionių (LKA 680) 15. Eišiškių (LKA 681) 16. Butrimonių (LKA 682) 17. Daugidonių (LKA 691) 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Varanāvo, Nevāšių, Asavōs (LKA 806) 2. Nočiōs (LKA 807) 3. Rōdūnios, Plikių (LKA 808) 4. Pelesōs (LKA 809)

³ LKA punktas ir jo pavadinimas – pagrindinė gyvenamoji vietovė, kurioje gyvena daugiausia gyventojų, turinti stipriausią infrastruktūrą ir aukštą socialinį prestižą, joje aktyviai vartojama tradicinė lietuvių tarmė. Prie šios vietovės šliejasi geografiniu ir kalbiniu požiūriais artimos, bet punktų tinklo sudarymo metu demografiniu ir administraciniu požiūriais silpnesnės gyvenamosios vietovės. Todėl LKA punktai vienas nuo kito yra nutolę maždaug 10–12 km atstumu. Punktų numeracija pradėta nuo šiauriausių gyvenamųjų punktų, laikantis „horizontaliosios linijos“, su didėjančiais eilės numeriais einama rytų kryptimi (žr. *Lietuvių kalbos atlasas* (ats. red. K. Morkūnas) 1977: 11–12; Mikulėnienė 2013: 71–91; 2014: 113–123; Meiliūnaitė, Mikulėnienė 2014: 124–128; plg. Brazaitienė 2022: 58–60).

1 pav. Pietryčių Lietuvos ir šiaurvakarinio Baltarusijos paribio LKA punktai (sudarė Aidai Gudaitis)

Kaip matyti iš 1 pav., tai iš esmės vieną liniją sudarančios ties pietrytiniu Lietuvos pasieniu su Baltarusijos Respublika (daugiausia) gyvenamosios vietovės ir – kitapus Lietuvos valstybės sienos – teritoriškai jau ryškiai susiaurėjusios lietuviškos salos Varanavo (brus. *Воранава*) rajone.

Monografijos tikslas – empirinių duomenų pagrindu atskleisti lietuvių kalbos padėtį Pietryčių Lietuvos paribio apylinkėse (analizuojant LKA punktų vietovėse įrašytą medžiagą) ir etninėse lietuvių kalbos salose Baltarusijoje XX a. antrojoje pusėje ir XXI a. pradžioje. Siekiama nustatyti lietuvių tarmių traukimosi ir sunykimo aplinkybes, nustatyti sociolingvistines ir etnolingvistines kalbų kaitos priežastis, išanalizuoti paribio punktų vietovė-

se gyvenančių (ar gyvenusių) dvikalbių ir daugiakalbių žmonių vartojamą kodų kaitą, būdingąsias jos funkcijas.

Tyrimo sudėtingumą ir kompleksiskumą atskleidžia iškelti uždaviniai:

- 1) apibūdinti sociolingvistinę ir etnolingvistinę pietinio Pietryčių Lietuvos paribio ir lietuvių kalbos salų Baltarusijoje situaciją;
- 2) remiantis vietinių gyventojų įrašytų tekstų ir pokalbių analize, apibūdinti regiono etninės sudėties kaitą, slavų kalbų išplitimą, vartojimo sritis ir mastą;
- 3) ištirti gyventojų komunikacijos ypatybę – kodų kaitą, nustatyti jos priežastis ir pagrindines funkcijas vyresniosios, vidurinės ir jaunesniosios kartų diskurse;
- 4) atlikti sociolingvistinių kalbų funkcijų kaitos tyrimą, grįstą Ramaškonių mikroarealo duomenimis: išanalizuoti oficialioje ir neoficialioje aplinkoje vartojamų kalbų arba jų atmainų funkcijas – kaip ir kodėl jos pakito.

Svarbu pažymėti, kad monografijoje daugiausia analizuojami gyvos, šnekamosios kalbos duomenys: įvairaus turinio ir trukmės garso įrašai nuo 1964 iki 2017 metų. Taip pat aptariami sociolingvistiniai gyventojų apklausų duomenys⁴.

Kalbinė (tarminė) tiriamojo ploto charakteristika

Monografijoje tiriami du plotai, kuriuose iki XX a. antrosios pusės kasdieniame gyvenime, viešojoje ir privačioje aplinkoje vietos gyventojai kalbėjo pietų ir rytų aukštaičių šnektomis⁵. Pabrėžtina, kad vietos gyventojai mokėjo ir vis dažniau greta vartojo baltarusių, lenkų ir rusų

⁴ Gyventojai apklausti pagal specialias sociolingvistines anketas: *Lietuvių kalbos tarmių ir jų sąveikos tyrimo programa. Sociolingvistika* (Čekmonas, Grumadienė 1997) ir *Sociolingvistinis Lietuvių kalbos atlaso punkto pateikėjo klausimynas* (Aliūkaitė, Kalėdienė 2014: 381–384 (3 priedas)). Užpildytų anketų duomenys saugomi Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

⁵ Apie tiriamųjų vietovių skiriamąsias, būdingąsias ir kitas pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių tarmių ypatybes išties nemažai rašyta, žr.: Vidugiris 1995: 428–447; Mikulėnienė, Morkūnas 1997: 7–31; Garšva 2002: 566–575; Kardelis 2006: 13–43; 2013; Leskauskaitė 2006b: 26–69, 2009: 29–76; 2018: 24–31; 2020: 19–28; Tuomienė 2008: 46–80, 2010a: 22–27, 53–67; ir kt.

kalbas ar jų atmainas. Iki 1990 m. abu plotai buvę tapatūs arba labai panašūs (plg. Ivanov, Toporov 1958; Volkaitė-Kulikauskienė 1987; Zinkevičius 1993; 2005). Kaip minėta, šiuos du plotus, anksčiau sudariusius vientisą teritoriją, atgavus Lietuvai Nepriklausomybę, nuo 1995 m. atskyrė tikra valstybės siena⁶, nes sovietmečiu Lietuvos ir Baltarusijos administracinė siena nesudarė kliūčių vietos gyventojams bendrauti ir laisvai judėti.

Sociolingvistiniu požiūriu visi informantai skirstomi į tris kartas:

- vyresniąją (apie 60–95 m. ir vyresni);
- vidurinę (apie 40–59 m.);
- jaunesniąją (apie 18–39 m.).

Tokį kalbėtojų suskirstymą galima laikyti sąlyginiu, nes dažniausiai vyresniosios ir vidurinės kartos atstovų regionui būdingų kalbų mokėjimas ir vartojimas ir apskritai pasaulėžiūra yra labai panašūs. Jaunesniųjų vietos gyventojų kartą taip pat galima vadinti sąlygine, nes šio amžiaus žmonių sociolingvistinių ir kalbinių duomenų surinkta per mažai (dauguma bendravo trumpai ir nenoriai, kai kurie nesutiko būti įrašomi), kad būtų galima objektyviai iširti jų požiūrį į kalbų vartojimą, tapatybės klausimus (plg. Tuomienė 2008: 38–45; 2010a: 17–20; dar žr. Meiliūnaitė, Mikulėnienė 2014: 125; Aliūkaitė, Bakšienė, Jaroslaviėnė, Judžentytė, Leskauskaitė ir kt. 2014: 159–163, 168–173).

Didžioji dauguma informantų – vyresniosios kartos atstovai – apklaustas 41 gyventojas⁷. Tiriamajame plote šie žmonės gyvenę nuo vaikystės arba jaunystės, mokėję ir kasdienėse situacijose aktyviai vartoję kelias kalbas. Tam tikrose situacijose pateikėjai dvi ar kelias kalbas laisvai kaitaliojo tarpusavyje (plačiau žr. 3.1 skyriuje).

Vidurinės kartos žmonių apklausta ir įrašyta beveik dešimčia žmonių mažiau – 32 informantai. Ne visi šios kartos atstovai kalbėjo lietuviškai, todėl rišlių šios kartos žmonių pasakojimų įrašyta mažiau. Tačiau daugu-

⁶ 1995 m. vasario 6 d. pasirašyta Lietuvos ir Baltarusijos sutartis *Dėl Lietuvos ir Baltarusijos valstybių sienos*. 2006 m. kovo 10 d. baigta ženklinti Lietuvos ir Baltarusijos valstybės siena. Šaltinis: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.378113?jfwid=z-jgvsfr55> [žiūrėta 2023-12-04].

⁷ Pateikiamas pagal specialias sociolingvistines anketas (žr. 4 išnašą) apklaustų informantų skaičius. Pokalbiai su šiais žmonėmis buvo įrašyti. Tirtų LKA punktų vietovėse buvo bendrauta su didesniu skaičiumi vietos gyventojų. Įvairaus amžiaus žmonių požiūris, išsakyta nuomonė buvo panaudoti apibendrinant duomenis.

ma jų lietuviškai suprasedavo ir į pateiktus klausimus atsakydavo kita kalba. Namų aplinkoje kai kurie iš jų jau visiškai perėję prie slavų kalbų – *poprostu* ir vietinės lenkų kalbos. O viešoje ir oficialioje aplinkoje vartojama rusų arba lenkų kalbą. Keletas informantų į tiriamąjį regioną yra persikėlę iš kitur, tačiau viename punkte gyvena per 30 metų (plg. Krupoves 1992: 231–236).

Mažiausiai kalbinių duomenų įrašyta iš jaunesniųjų gyventojų. Iš 17 kalbėtojų užrašyti tik 6 ilgesni nuoseklūs pasakojimai (nuo 10 iki 15 min.). Kiti įrašai – trumpos frazės, paaiškinimai ir atsakymai į konkrečius klausimus. Tik 9 jaunosios kartos atstovai drąsiau išsakė savo požiūrį į gimtojo krašto istoriją, apibūdino vietinius žmones, kelių kalbų vartojimą ir nelygiavertį jų mokėjimą. Keli aptarė sudėtingesnes (jų požiūriu) temas: krašto žmonių etninę priklausomybę ir tautybę, kalbėjo apie *tuteišius* arba vietinius.

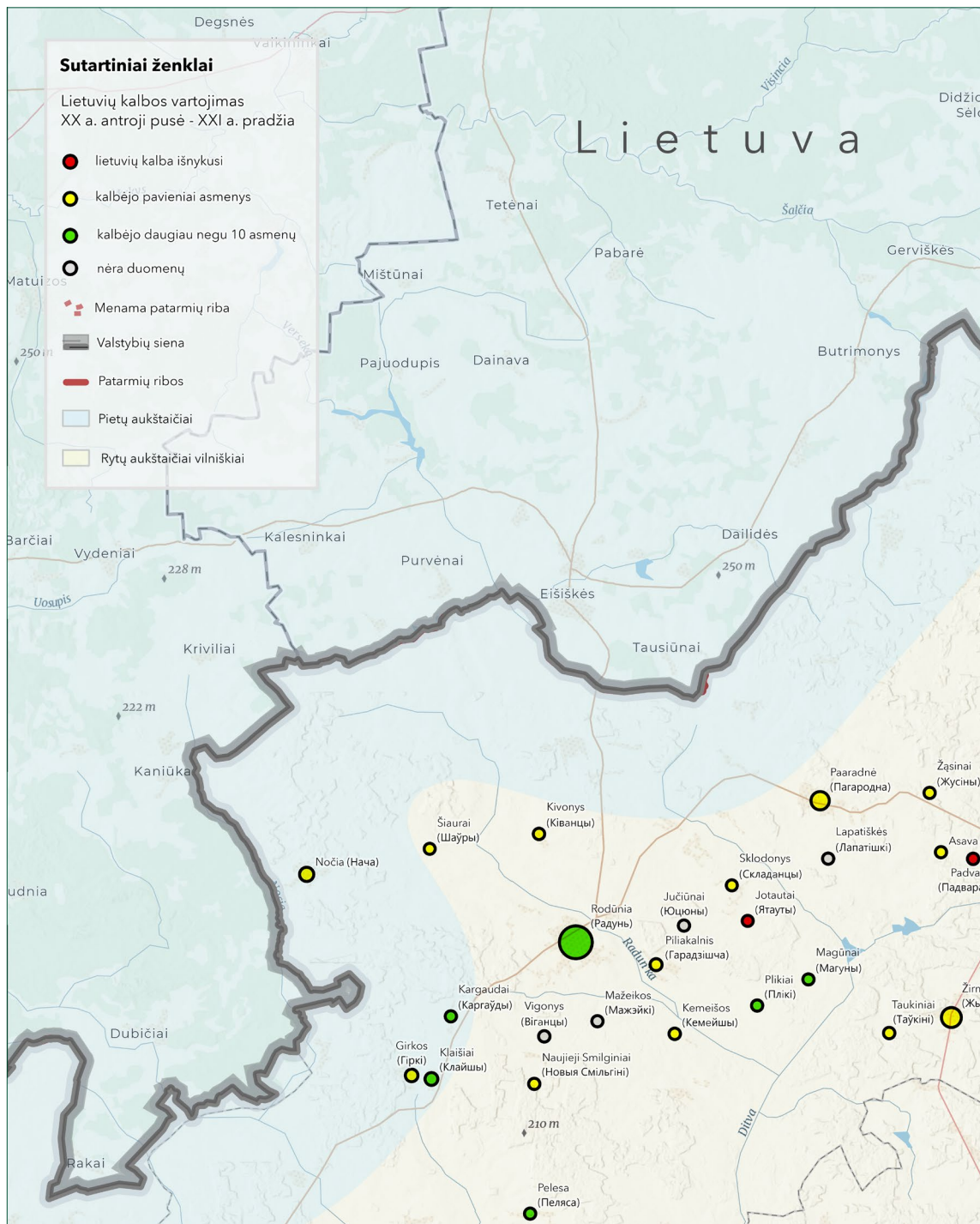
Taigi dviejų tiriamųjų plotų punktuose buvo apklausti ir / arba įrašyti 89 skirtingo amžiaus gyventojai, didžioji jų dalis gimę ir augę paribio gyvenvietėse ir kaimuose, tik keletas – miestuose, miesteliuose.

Lietuvoje iš 17-os pietrytinio Lietuvos paribio su Baltarusija punktų, priklausančių vienam – Šalčininkų – rajonui, daugiau nei pusė gyvenamųjų vietovių (10) yra įvardytos kaip pietų aukštaičių patarmės punktai – Rūdninkai (LKA 634), Gudėliai (LKA 650), Šalčininkėliai (LKA 651), Kuršiai (LKA 664), Kaniūkai (LKA 665), Šalčininkai (LKA 666), Vėžionys (LKA 680), Eišiškės (LKA 681), Butrimonys (LKA 682), Daugidonys (LKA 691).

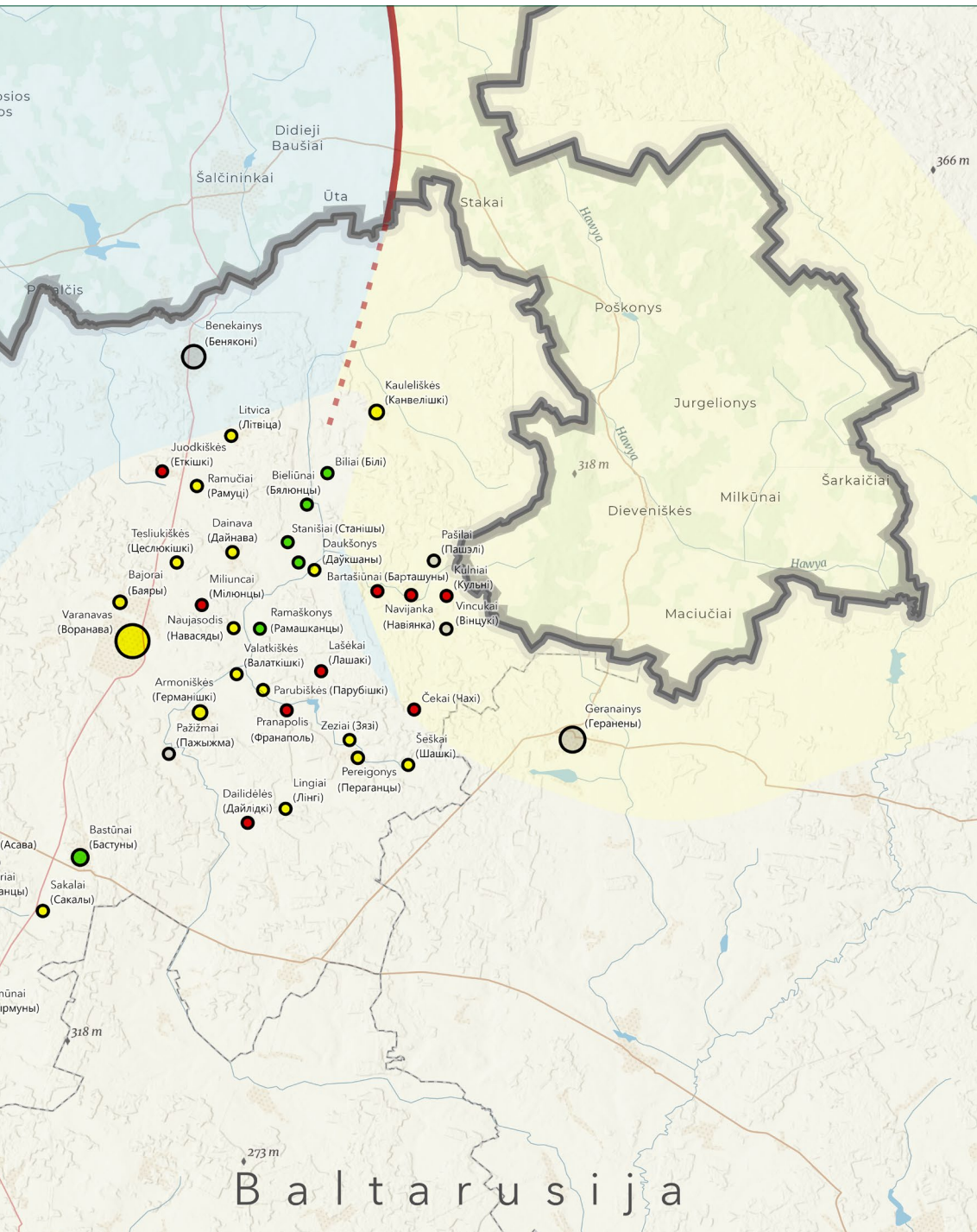
Rytų aukštaičiams vilniškiams priskiriami Maciūčiai (LKA 670), Miežionys (LKA 669), Daulėnai (LKA 668), Dailidės (LKA 667), Kurmeliūnys (LKA 652), Tābariškės (LKA 637), Jašiūnai (LKA 635).

11-a iš visų 17-os tiriamųjų LKA punktų yra arti arba prisišlieję prie sienos su Baltarusijos Respublika, kitų 6 LKA punktų (Rūdninkų, Kuršių, Gudėlių, Vėžionių, Šalčininkų ir Jašiūnų) gyvenamosios vietovės geografiškai išsidėsčiusios toliau į vakarus – kiek arčiau pagrindinių pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių plotų (žr. 1 pav.). Tačiau dėl tokios geografinės padėties visų Pietryčių Lietuvos punktų lingvistinė ir sociolingvistinė situacija yra vertintina kaip vientisa.

Baltarusijoje pietų aukštaičių patarmės tęsinys už Lietuvos valstybės sienos driekiasi maždaug 60–70 km į pietus ir iš dalies į pietryčius. Čia maždaug prieš 100 metų buvę gyvi ir teritoriškai nemaži 4 LKA punktai, priklausantys Varanavo rajonui (žr. 2 pav.).

2 pav. Kompleksinių ekspedicijų ir individualių autorės išvykų metu tirtos pietų aukštaičių tarmės ploto tęsinio vietovės šiaurvakarinėje Baltarusijos dalyje, Varanavo r. (sudarė Aidas Gudaitis)

Tai: Varanāvas, Nevāšiai, Asavà (LKA 806 arba VI⁸; brus. *Вóранавá, Нявóшы, Асавá*), Nočià (LKA 807 arba VII; brus. *Нáча*), Ródūnia, Plikiàĩ (LKA 808 arba VIII; brus. *Рáдунь, Плі́кі*) ir Pelesà (LKA 809 arba IX; brus. *Пе́лясá*). Iki XX a. pabaigos lietuviškumo žymių dar buvo išlikę kaimuose ties linija nuo Benekáinių (brus. *Бенякóні*) iki Armōniškių (brus. *Германі́шкі*), abiejuose Žižmōs (brus. *Жы́жмá*) upės krantuose (plg. Tuomienė 2008: 16–19; 2010a: 11–14).

2017 m. autorės dar kartą aplankytose Varanāvo, Armōniškių, Ródūnios Benekáinių apylinkėse, tiksliau, buvusiuose lietuviškiausiuose šių apylinkių kaimuose, lauko sąlygomis buvo apklausta 17 vietinių vidurinės ir vyresniosios kartos gyventojų⁹. Pokalbiai su žmonėmis parodė, kad kaimuose, kur amžiaus pradžioje dar buvę kalbančiųjų lietuviškai, nebelikę nė suprantančių (išskyrus Ródūnią ir Pėlesą).

Lietuvių kalbos tradicija dar išlaikyta piečiausioje ir gyvybingoje lietuviškoje Pelesės saloje. Pelesojė nuo 1992 iki 2022 m. veikė lietuviška vidurinė mokykla, palaikiusi senas lietuviškas tradicijas ir buvusi pagrindiniu lietuviybės židiniu Pelesės apylinkėse¹⁰. Tačiau 2022 m. rugpjūtį įsigaliojo naujasis Baltarusijos švietimo kodeksas, kuriame teigiama, kad visoje šalyje ugdymas turės vykti tik valstybinėmis – rusų ir baltarusių – kalbomis. Todėl visose lietuviškose Baltarusijos mokyklose nuo 2023 m. rugsėjo lietuvių kalba nebedėstoma¹¹.

Šie keturi LKA punktai, kadaise buvę pietų aukštaičių tęsinys, apimantis visą Varanāvo rajoną Baltarusijoje, ankstesniuose dialektologų darbuose

⁸ Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyvo duomenų bazėje (<http://tarmes.lki.lt/>) punktai žymimi arabiškais skaitmenimis (806, 807, 808 ir 809), o *Lietuvių kalbos atlase* (1977: 30) – romėniškais (VI, VII, VIII ir IX).

⁹ Kad kelionė būtų produktyvi, aplankyti tik tie kaimai ir tie gyventojai, kuriuos nurodė ten gyvenantys ir kaimynus neblogai pažįstantys žmonės. Vienuose kaimuose užkalbinti gyventojai nurodydavo, kur toliau verta važiuoti ir kur užėiti, kas dar kalba arba supranta lietuviškai.

¹⁰ Apie lietuvišką Pelesės mokyklą, jos istoriją žr. <http://www.pelesosmokykla.lt/> [žiūrėta 2023-11-14].

¹¹ Informacija paskelbta LRT portale: <https://www.lrt.lt/lituanica/aktualijos/751/1759318/pelesoje-laikiniai-stabdoma-lietuviskos-mokyklos-veikla-lietuvos-atstovai-baltarusijos-prie-kaistus-vadina-elementariu-priezasciu-ieskojimu> ir <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/pasaulis/a-lukaskenos-rezimas-nusitaikė-i-lietuviska-organizacija-lojalumas-valdziaiklubui-nepadejo-57-2149132> [žiūrėta 2023-11-28].

dažniausiai skaidomi į mažesnes apylinkes pagal parapijos centrus arba pagal lietuvių tarmės atstovų skaičių (Šukys 1960: 177–198; Grumadienė 1989: 84–91, 1993: 82–94; Grinaveckienė 1994: 4–36; Garšva 2005: 232–252; Tuomienė 2008, 2010a; Čekmonas 2017d [1988]: 416–442). Pavyzdžiui, pietrytinis Varanavo ir Nevaišių punktas skaidomas į 6 apylinkes: Armėniškių (brus. *Германішкі*), Pereigonių (brus. *Пераганыцы*), Ramaškonių (brus. *Рамашканыцы*), Tūsamonių (brus. *Тусаманыцы*), Kaulėliškių (brus. *Канвэлішкі*), Benekainių (brus. *Бенякони*). O toliau į pietus nutolęs Ródūnios, Plikių punktas – į 5 mažesnes apylinkes: Bastūnų (brus. *Бастуны*), Žirmūnų (brus. *Жырмуны*), Paaradnės (brus. *Пагародно*), Piliakalnio (brus. *Гапардзіце*), Šaltinių (brus. *Шальціні*), Žąsinų (brus. *Жусіні*) (plg. Tuomienė 2021: 48–60), Pelesės punktas – Báltiškių (brus. *Бальцішкі*), Pavalakės (brus. *Павалака*), Pādīvio (brus. *Падзітва*).

Ankstesnių tyrėjų teigimu, suslavėjęs ištisoms kaimų grandinėms, pietvakarinėje Varanavo rajono dalyje lietuvių kalbos tradicija ėmė trūkinėti (Vidugiris 1983: 46–61; 1988: 21–36; Zinkevičius 1993: 242–264; Gaučas 2004: 95–101; Čekmonas 2017c [1995]: 79–85). Smarkiai sumažėjo kaimų, kuriuose iki XXI a. pradžios buvo kalbama lietuviškai. Ši aplinkybė piečiausią Pelesės apylinkių salą, bene ilgiausiai išlikusią lietuvišką, dar labiau atitolino nuo Lietuvos ir pagrindinio pietų aukštaičių ploto.

Tyrimo medžiaga ir metodologija

Medžiaga, kuria remiamasi monografijoje – garso įrašai, kalbų sąveikos ir sociolingvistikos anketos, taip pat vietos gyventojų sociolingvistinės apklausos, vardyno duomenys ir kita – skirstoma pagal įrašo ar anketos užrašymo vietą – iš pietrytinio Lietuvos paribio punktų ir lietuviškų salų Baltarusijoje.

Lietuvoje surinkti įvairios trukmės¹² garso įrašai iš visų 17-os pietrytinio Lietuvos paribio LKA punktų (žr. 1 lentelę). Jie įrašyti dviem skirtingais laikotarpiais: 1964–1990 m. ir 2011–2013 m. (žr. 3 priedą).

¹² Kaip jau minėta, pirmųjų ir vėlesnių mokslinių ekspedicijų į paribio plotus dalyviai kėlė pagrindinį duomenų rinkimo tikslą – užrašyti būdingąsias tarmių ypatybes. Sociolingvistinės gyventojų apklausos buvo pildomos ranka. Vyko tarmių atstovų atranka: magnetofonu įrašinėjami tik tie vietiniai gyventojai, kurie atitinka tam tikrus kriterijus. Nuo XXI a. požiūris į kalbinių duomenų fiksavimą smarkiai pasikeitė (taip pat ir dėl techninių

1964–1990 m. garso įrašai yra geros kokybės, jie daryti Lietuvių kalbos instituto ir Vilniaus universiteto kalbininkų organizuotų ekspedicijų metu, kai buvo renkama, o vėliau ir tikslinama tarmių medžiaga *Lietuvių kalbos atlasui*. Juose vyravo pietų aukštaičių patarmės šnektos. Pastebėtina, kad sovietmečiu tiriamųjų apylinkių kaimuose lietuviškai kalbėta daug plačiau nei vėliau (maždaug praėjusio amžiaus aštuntajame–dešimtajame dešimtmetyje). Šį faktą patvirtina pirmųjų Lietuvių kalbos instituto organizuotų mokslinių ekspedicijų duomenų analizė ir jų vertinimas (Mikulėnienė 2022a: 16–25, 31–44; Brazaitienė 2022: 58–116). Mat, be vyresniosios kartos gyventojų, lietuvių šnektą dar mokėjo ir vartojo nemažas būrys vietinių vidurinės kartos atstovų.

2011–2013 m. vykusių mokslinių ekspedicijų metu daugiausia važiuota į Šalčininkų rajono punktus (vadovės prof. dr. Kristina Rutkovska ir doc. dr. Lilija Plygavka). Duomenys rinkti iš vietiniais save laikančių žmonių. Save jie įvardijo labai įvairiai – vietiniais lenkais, lietuviais, baltarusiais ir rusais. Buvę ir tokių pateikėjų, kurie dvejojo arba nenorėjo priskirti savęs prie etninės ar tautinės grupės – prisistatydavo tiesiog vietiniais gyventojais, čionykščiais (*tuteišis*, l. *tutejszy*, *miejscowy*; brus. (*poprostu*) *мутэйшы*, *мясцовы*, *ураджэнец*; plačiau žr. 2.1 skyriuje).

Per beveik trejus metus buvo įrašyti 32 vietinių gyventojų pokalbiai, pasakojimai, sociolingvistinės apklausos arba paskiri atsakymai į klausimus, kokios kalbos vartojamos jų gimtosiose apylinkėse. XXI a. antrajame dešimtmetyje tiriamosiose pietrytinio Lietuvos paribio apylinkėse lietuvių tarmės tekstų, o ne išmoktosios – bendrinės – lietuvių kalbos įrašyti jau vargu ar begalėtume, nes kartu su senąja karta tradicija perduoti lietuvių tarmę iš kartos į kartą iš esmės yra nutrūkusi.

Darbe tiriami anksčiau, XX a. antrojoje pusėje, kalbininkų, rinkusių medžiagą *Lietuvių kalbos žodynui* ir *Lietuvių kalbos atlasui*, įrašyti paskutiniai šių paribio punktų pietų aukštaičių patarmės įrašai¹³ (plačiau žr. Mikulėnie-

galimybių). Pakito tarmių atstovų atrankos kriterijai – fiksuojamas tarmių variantiškumas, pustarmių, regiolektų radimasis ir pan. Įrašyta tekstų mišriosiose ar vien slavų kalbų vartojimo apylinkėse. Šiam tyrimui šie įrašai ir buvo panaudoti. Jie, beje, yra skirtingos trukmės (nuo 5 min. iki 2 val.), tačiau analizuojami ir vertinami net ir patys trumpiausi žmonių pasisakymai (ypač jaunosios kartos atstovų) lietuvių, lenkų, baltarusių ir rusų kalbomis.

¹³ Saugomi Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve (žr. *Priedus*).

nė 2022b: 36–64; Brazaitienė 2022: 71–152). Jau tuo metu vietiniai gyventojai buvę dvikalbiai, o lietuvių tarpe kaimuose kalbėję pavieniai senosios ir iš dalies vidurinės kartos atstovai. Tenka pastebėti, kad ekspedicijų dalyviai įrašinėjo tik lietuvių tarmės duomenis. Tuo metu kalbinės medžiagos vietinėmis slavų kalbomis lituanistai nerinko. Rankraščiuose randama pastabų, komentarų, kad tiriamų apylinkių gyventojai lietuvių kalbą gerokai primiršę arba ir visai jau nekalba lietuviškai (plačiau žr. 1.1 skyriuje). Tai lėmė tuometė medžiagos rinkimo metodika – rinkta lietuvių tarmės, o ne kitų kalbų, kalbų (kodų) kaitos, medžiaga.

Kodų kaitos, kalbų funkcionavimo ir konkurencijos analizei pietrytinio Lietuvos paribio punktuose daugiausia duomenų rasta mokslinių ekspedicijų metu XXI a. pirmajame dešimtmetyje. Surinkti duomenys – garso įrašai lietuvių tarpe arba netarminiu lietuvių kalbos variantu ir vietinėmis slavų kalbomis bei sociolingvistinės gyventojų apklausos anketos.

Pažymėtina, kad tiriamieji duomenys iš skirtingų pietrytinio paribio punktų yra nevienodos apimties (žr. 1 ir 2 priedus): pavyzdžiui, 2011–2013 m. įrašyti pokalbiai baltarusių tarpe su vidurinės ir jaunesniosios kartos informantais trukmės atžvilgiu yra gana fragmentiški: Kurmelionių (LKA 652) apylinkėse įrašyta 56 min. pasakojimų ir pokalbių, o Maciūčiuose (LKA 670) – tik 26 min. Tokių vietinių jaunesniosios kartos gyventojų vengimą bendrauti baltarusiškai (*poprostu*) ekspedicijos dalyviai aiškino negatyviu šios tarmės vertinimu: jaunesniems ši tarmė – neprestižinė, „maišyta kalba“, „prasta kalba“, įvardija ją kaip neoficialią vyresnių kaimo žmonių kalbą, tinkančią bendrauti su seneliais, kai svetimi negirdi (plg. Krupoves 1992: 231–236)¹⁴. Taigi šios kartos atstovai pokalbiui viešose vietose, su pažįstamais ar giminėmis renkasi lenkų, rusų ir bendrinę lietuvių kalbą (rečiausiai).

Baltarusijoje iš pietų aukštaičių patarmės tęsinio – lietuviškų salų Baltarusijoje – tiriamieji gyvosios kalbos duomenys – taip pat rinkti keliais etapais: pirmasis apima 1995–2007 m., antrasis – 2011–2017 m. Darbe nau-

¹⁴ Ekspedicijų ir individualių išvykų metu pirmiausia išsiaiškinama, kuri kalba dominuoja toje ar kitoje vietovėje. Jeigu ieškoma konkrečių gyventojų, tuomet pasirodo pokalbiui ta kalba, kurią pašnekovas vartoja kasdienybėje. Kalbantis aiškinamasi, kokias dar kalbas jis moka. Atsitiktinai sutikti pašnekovai užkalbinami ta kalba, kuria toje vietovėje bendraujama viešumoje (gatvėje, su kaimynais). Kaimuose į gyventojus kreipiamasi lenkiškai ir baltarusiškai. Miesteliuose ir miestuose – lietuviškai, rusiškai (jeigu kitos kalbos pateikėjas nesupranta). O toliau bendravimo kalba (ar kalbos) pasirenkama pagal situaciją.

dotasi anksčiau (1982–1993 m.) tyrėjų surinkta sociolingvistine ir kalbine medžiaga, saugoma Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve (žr. 3 priedą).

Daugiausia šiame darbe analizuojamų įrašų yra iš 1995 ir 1996 m. vykusių dviejų kompleksinių ekspedicijų, kuriose dalyvavo Lietuvių kalbos instituto tyrėjai kartu su Kraštotyros draugija, „Vilnijos“ draugijos, Tautinių mažumų ir išeivijos departamento atstovais, metu. Per ekspedicijas buvo aplankytos visos keturios lietuvių kalbos salos Baltarusijoje. Tačiau atidžiau ir nuosekliau pavyko ištirti dvi didžiausias salas.

Pirmojoje – Ródūnios, Plikių (LKA 808) – aplankyta 18 gyvenamųjų vietovių (žr. 2 pav.): Juciūnai (brus. *Юцуюны*), Girkos (brus. *Гіркi*), Kivónys (brus. *Ківануы*), Kargaudai (brus. *Каргаўды*), Klaišiai (brus. *Клайшы*), Kemeišos (brus. *Кемейшы*), Magúnai (brus. *Магунуы*), Mažeikos (brus. *Мажэйкі*), Pāpiškės (brus. *Папішкі*), Piliakalnis (brus. *Гарадзішча*), Plikiai (brus. *Плікі*), Ródūnia, (brus. *Радунь*), Sklodónys (brus. *Складануы*), Šaltiniai (brus. *Шальцўні*), Šiaurai (brus. *Шаўры*), Taukiniai (brus. *Таўкіні*), Vigónys (brus. *Вігануы*) ir Žirmūnai (brus. *Жырмунуы*). Šiose Ródūnios krašto apylinkėse apklausti 29 informantai, įrašyta 23 val. įvairaus turinio ir trukmės tarminių tekstų.

Antrojoje – Varanāvo, Nevāšių (LKA 806) – saloje, be rajono centro Varanāvo, aplankytos 28 vietovės – miesteliai, gyvenvietės, kaimai ir vienkiemiai: Armōniškės (brus. *Германішкі*), Benekáinys (brus. *Беч яконі*), Biliai (brus. *Білі*), Bieliūnai (brus. *Бялюнуы*), Čėkai (brus. *Чахі*), Dainavà (brus. *Дайнава*), Kaulėliškės (brus. *Канвэлішкі*), Lašėkai (brus. *Лашакі*), Litvyčià (brus. *Літвіца*) Navasōdai / Naujāsodis (brus. *Навасяды*), Pārubiškės (brus. *Парубішкі*), Pereigónys (brus. *Перагануы*), Ramaškónys (brus. *Рамашкануы*), Stanīšiai (brus. *Станішы*), Stilgúnai (brus. *Сцільгунуы*), Šėškaĩ (brus. *Шашкі*), Tūsamonys (brus. *Тусамануы*), Navijankà (brus. *Навіянка*), Tesliukiškės (brus. *Теслюкішкі*), Daukšónys (brus. *Даўкшаны*), Miliūncai (brus. *Мілюнцы*), Liñgiai (brus. *Лінгі*), Kulniaĩ (brus. *Кульні*), Pašilaĩ (brus. *Пашылі*), Vajōrai (brus. *Баяры*), Pažizmaĩ (brus. *Пожыма*), Júodkiškės (brus. *Ёткішкі*), Pranāpolis (brus. *Франаполь*). Šiose Varanāvo kašto apylinkėse apklausti 38 informantai, įrašyta 35 val. įvairių tarminių tekstų.

Kalbiniai ir sociolingvistiniai duomenys buvo renkami daugiausia tose vietovėse, kuriose lietuvių kalbos tradicija išliko ilgiausiai. Tačiau ekspedicijų metu šios gyvenvietės vientiso kalbinio ploto jau nesudarė, nes tarp jų

buvo daug anksčiau suslavėjusių vietovių – didesnių gyvenviečių ir kaimų¹⁵. Bet kalbos funkcionavimo požiūriu visas tiriamasis plotas patenka į buvusios etninės Lietuvos teritoriją, kurioje intensyvūs bent keturių kalbų kontaktai truko apie pusantro šimto metų (Tuomienė 2018: 113–134; 2021: 48–60).

Antruoju etapu surinkta nemažai medžiagos – pačios autorės įrašyti tekstai ir apklausos lietuvių šnekta ir vietinėmis slavų kalbų atmainomis iš Varanavo, Nevėšių punkto (LKA 806 arba VI)¹⁶: įrašyta apie 30 val. garso įrašų visomis apylinkėse vartojamomis kalbomis.

Taigi, sudėjus abiejų etapų garso įrašus, jų trukmė būtų daugiau nei 96 valandos: pasakojimų, prisiminimų, dialogų, tautosakos vienetų (patarlių, mįslių, liaudies dainų), specialių informantų apklausų tiek lietuvių tarme, tiek vietine lenkų kalba, tiek ir baltarusių tarme *poprostu* (brus. *na npocmy*)¹⁷.

Pažymėtina, kad analizuojami įrašai ir netarminė lietuvių kalba, taip pat pasakojimai ar dialogai rusų kalba ir literatūrine baltarusių kalba. Bendra tokių įrašų apimtis – 4 val.

Iš išsamaus tiriamosios medžiagos aprašymo matyti, kad monografijoje pasitelkiamas kokybinis tyrimas, kurio pamatas – gyvosios kalbos įrašai ir sociolingvistinių gyventojų apklausų duomenys. Kokybinio tyrimo metu renkami duomenys žodžių, sakinių ar tekstų pavidalu ir analizuojamas jų turinys, bet jų skaičius nėra reikšmingas. Apskritai kokybiniai metodai susiję su žmogaus elgesio supratimu ir orientuoti į procesą.

Tiramųjų plotų vietinių gyventojų grupės ar tam tikrės kartos, kai kuriais atvejais – individo ar natūralios kalbinės aplinkos tyrimu siekiama kuo geriau suprasti kalbinį žmonių elgesį: kokie žmonių įsitikinimai nulėmė vienokius ar kitokius jų veiksmus. Kitaip tariant, kaip individai ar jų grupės supranta juos supančią daugiakalbę situaciją ir konstruoja prasmes remdamiesi asmenine patirtimi.

¹⁵ Pavyzdžiui, Júdokiškėse, Benekáinyse, Navijánkoje, Pereigonysė gyvena iš kitų Baltarusijos vietovių atsikėlę žmonės, vietinių gyventojų likę nedaug.

¹⁶ Dalis šių garso įrašų saugoma autorės asmeninėje fonotekoje.

¹⁷ Kitų autorių darbuose ši tarmė dažnai vadinama *paprasta baltarusių kalba* arba *gudų kalba*. Vietiniai Rytų, Pietryčių Lietuvos ir kitų paribio regionų gyventojai vietinę baltarusių tarmę neretai vadina *gùdų kalba* (*gùdiškai*, gyventojai – *gùdai*). Darbe šie terminai taip pat pavartojami, bet tik tada, kai kalbama apie senesnę laikotarpį, cituojant kitus autorius, perteikiant pačių kalbėtojų požiūrį. Kadangi oficialiojoje vartosenoje pavadinimai *gudas*, *gudų kalba* neprigijo, todėl šame darbe vartojami oficialieji terminai: *baltarusis*, *baltarusių kalba*, *baltarusių tarmė*.

Sistemiškai tiriama sociolingvistinė ir etnolingvistinė situacija, atsižvelgiama į svarbius istorinius įvykius. Taigi ne tik tiriami objektyvūs duomenys, bet ir atskleidžiami jų vidiniai ryšiai: aiškinamasi, kodėl vieni gyventojai pasirinko, priėmė tam tikrus sprendimus, o kiti – ne. Svarbu pabrėžti, kad tyrėja, siekdama išanalizuoti situaciją, daug laiko praleido tiriamoje aplinkoje¹⁸, tiesiogiai aiškindamasi vietinių žmonių nuomonę apie tiriamąjį reiškinį – lietuvių kalbos ir kalbų vartojimo situacijos kaitą pietų aukštaičių tėsinyje Baltarusijoje.

Šiame kokybiniame tyrime taikomi šie sociolingvistiniai gyventojų apklausos metodai:

- *Grupinis pokalbis*, kuriame dalyvauja visų – vyresniosios, vidurinės ir jaunesniosios – kartų atstovai. Šio tipo pokalbiai ir apklausos, informantams sutikus, vykdavo lauko sąlygomis. Neretai pokalbių dalyviai bendraudavo spontaniškai ir natūraliai, be papildomų klausimų iš šalies¹⁹.
- *Giluminis interviu* arba išsamesnė apklausa: pokalbių metu informantai ne visi vienodai sutinka (arba gali) dalytis savo prisiminimais, konkretesne informacija, pavyzdžiui, iš savo asmeninės praeities. Todėl parenkamas ir detaliau apklausiamas vienas vyresnio amžiaus vietinis gyventojas. Pagal kokybinio tyrimo metodiką tokio informanto patirtis atspindi bendrą tiriamųjų vietovių situaciją.
- *Pusiau struktūruotas interviu*: informantams nuosekliai užduodami sociolingvistinei gyventojų apklausai parengti klausimai, tačiau, atsižvelgus į pokalbio metu susiklosčiusią situaciją, nevengiama spontaniškos kalbėtojo apklausos – klausimai parenkami reaguojant į pasikeitusią pokalbio tematiką, kalbėtojui nesutikus teikti asmeninę informaciją ir pan.

¹⁸ Tokį buvimą sąlygiškai galima apibūdinti kaip etnolingvistinį situacijos stebėjimą. Bendraujant su vietos gyventojais tyrėjams neretai prireikė laiko ir neformalaus bendravimo, siekiant patekti į sutikusį pasikalbėti pateikėjų pasaulį. Tekdavo išsamiau paaiškinti, kodėl atvykusiam iš Vilniaus studentui ar mokslininkui įdomus jų gyvenimas ir tarmė (arba tarmės). Didžioji dalis kalbintų žmonių sugebėjo pateikti tyrimui naudingą asmeninę patirtį.

¹⁹ Kalbant su vietos gyventojais apie etninę ir tautinę tapatybę buvo laikomasi požiūrio, kad kiekvienas žmogus yra susikūręs individualią, savitą ir įvairiapusę tapatybę, kurią galima rekonstruoti pagal poreikį ar situaciją. Todėl kalbant su gyventojais buvo siekiama sukurti palankias sąlygas informantams atsiskleisti, būti nuoširdiems ir atvirais. Tam tyrėjams padėjo kalbų, kuriomis kalbama visame paribio regione, mokėjimas.

Siekiami atskleisti kuo išsamesnį lingvistinį tiriamųjų punktų vaizdą, todėl vertinami ne tik kalbiniai, bet ir sociolingvistiniai, etnolingvistiniai, istoriniai aspektai²⁰. Surinkti duomenys analizuojami naudojant tradicinę sociolingvistinės medžiagos analizės metodiką: remiantis empiriniais duomenimis tiriama kalbos ir įvairių socialinių veiksnių įtaka lingvistinių kodų pasirinkimui, jų panaudojimas įvairioms kalbos funkcijoms išreikšti. Nagrinėjamas kalbos ir tapatybės santykis²¹.

Tyrime taip pat buvo naudojamas etnolingvistinis duomenų analizės metodas: buvo tiriama vietos etninių grupių kultūros ir papročių ryšys su kalba ar kalbomis, kalbos įrašuose užfiksuota įvairių gyventojų kartų atstovų pasaulėžiūra. Ji atspindi esmines ta kalba kalbančių žmonių kultūrinės ypatybes ir mąstymo bruožus.

Transkripcijos ženklai ir rašmenys

Lietuvių patarmės pavyzdžiai transkribuojami kopenhagine fonetine transkripcija (žr. LKTCH: 17–20). Žodžiai kirčiuojami, žymimas priebalsių minkštumas. Balsių ilgumai, priegaidės žymimos taip, kaip girdimos, pvz., tas pats žodis tame pačiame kontekste gali būti ištartas keleriopai. Darbe šalia šnektos pavyzdžių viengubose kabutėse pateikiamos bendrinės lietuvių kalbos formos, o tų šnektos žodžių, kurių reikšmė skiriasi nuo bendrinės kalbos, skliaustuose pateikiama reikšmė pagal *Lietuvių kalbos žodyną* (LKŽe 2005).

Baltarusių tarmės ir vietinės lenkų kalbos pavyzdžiai užrašyti supaprastinta transkripcija, kuri vartojama slavistų ir kitų kalbininkų mokslo publikacijose (plg. Konickaja 1994: 76–84; Rutkowska 2012; 2015a: 127–141; Savič 1992: 45–67).

²⁰ Minėtini du reikšmingi V. Čekmono straipsniai, kurie padėjo pamatus analizuojant dialektinę medžiagą ir formuluojant tyrimo išvadas. Pirmajame autorius konstatuoja, kad lietuviškose Pelesės, Ródūnios ir Nočiōs salose Baltarusijoje atsispindi visi galimi lietuvių kalbos perėjimo prie baltarusių kalbos etapai (Čekman 2017c [1980]: 387–416). Antrajame darbe V. Čekmonas sumodeliavo apie 150 metų trukusį funkcinių lietuvių kalbos krūvio nykimą perkeldamas jį baltarusių kalbai, o kalbų kitimo mechanizmą dar sudėtingesnę padarė trečiosios – lenkų – kalbos, kad ir funkciškai ribotas, vartojimas (Čekman 2017d [1988]: 416–443).

²¹ Skelbiamuose tyrimo rezultatuose, laikantis asmens duomenų apsaugos reikalavimų, duomenys apie informantus yra anonimizuoti, nurodoma tik pateikėjų lytis, inicialai, gimimo metai ir gyvenamoji vieta (arba tik LKA punktas).

Balsiai

- ą* – su *o* atspalviu tariamas *a*, daugiausia dvibalsyje *au*, tvirtagaliame ar nekirčiuotame, pvz.: *ąukščąũ*. ‘aukščiau’, *kląusąũ*. ‘klausau’, *ląũ.kas* ‘laukas’, *buvąũ*. ‘buvau’, **vi.lńąus* ‘Vilniaus’;
- α* – redukuotas, neįtemptas *a* tvirtagaliuose (rečiau nekirčiuotuose) dvigarsiuose ir žodžio gale, pvz.: *klampų* ‘klampu’, *lai.kas* ‘laikas’, *pōnai* ‘ponai’, *vaĩ.gas* ‘vargas’;
- ɔ* – neįtemptas gana atviras *o*, dažniau nekirčiuotas, tariamas dvigarsiuose ir žodžio gale, su didesniu ar mažesniu *a* atspalviu, pvz.: *bųvo* ‘buvo’, *piĩ.kōn* ‘pirkion (į pirkia (į namus))’, *raĩ.kōm* ‘rankom’, *sā.kō* ‘sako’, *turėjōm* ‘turėjom’;
- o* – įtemptesnis, uždaresnis (už atviresnį *ɔ*) *o*, dažniau ištariamas pusilgis (vidurinės kartos dvikalbių informantų), rečiau – ilgas (vyresniųjų informantų). Tariamas tiek kirčiuotame, tiek nekirčiuotame žodžio kamieno ar gale, pvz.: *brólis* ‘brolis’, *galvōs* ‘galvos’, *nətɔ.lĩ* ‘netoli’, *klójōm* ‘klojom’, *māžōs* ‘mažos’, *o.buolĩũ* ‘obuolių’, *sōdas* ‘sodas’, *tvōrōs* ‘tvoros’, *važāvō*. ‘važiavo’, *visókus* ‘visokius’, *žmōnēm* ‘žmonėms’;
- æ* – paplatėjęs su *a* atspalviu tariamas *e*, pvz.: *māĩžæga* ‘miškas, mediena, rąstas’, *mætūs* ‘metus’, *nədąũ.gi* ‘nedaug’, *reĩ.kæ* ‘reikia’, *lá.ižæ* ‘leidžia’;
- ę* – mažai įtemptas balsis *é*, ištariamas tiek nekirčiuotas (pusilgis), tiek kirčiuotas (ilgąjį taria vyresnieji informantai), pvz.: *atėjō*. ‘atėjo’, *dāvę.m* ‘davėm’, *dędę* ‘dėdė’, *duktę* ‘duktė’, *gānę*. ‘ganė’, *katę* ‘katė’, *sęzi* ‘sėdi’, *tę.vaĩ*. ‘tėvai’, *vęĩ* ‘vėl’, *vęžę.t* ‘vežėt’;
- ε* – suužpakalėjęs *e*, vartojamas kaip *a* arba *e* variantas po kietojo priebalsio, pvz.: *anė*. ‘ana’, *galvé*. ‘galva’, *kėp* ‘kai, kaip’, *pėreič* ‘pereiti’, *padarėĩ*. ‘padarei’, *tašlė* ‘tešla’;
- ę* – suužpakalėjęs *é* po kietojo priebalsio, kirčiuotas tariamas ilgas ir labiau įtemptas, pvz.: *dāre* ‘darė’, *galėjō* ‘galėjo’, *rė.kæ* ‘reikia’, *žolė* ‘žolė’;
- ɨ* – nepriešakinės eilės *i*, vartojamas kaip *e*, *ie* variantas, o kartais kaip *i* po kietojo priebalsio, pvz.: *ąždarbirta* ‘uždaryta’, *galbĩ*. ‘gale’, *kurbĩs* ‘kuris’, *rirtas* ‘rytas’, *žągrbĩ*. ‘žagrė’;
- ⁱe*, *^uo*, *ⁱe*, *^uo* – pakelta raidelė žymimas vienbalsėjančio dvibalsio silpniau girdimas sandas, pvz.: *dũ.ŋa* ‘duona’, *l'etąũ.s* ‘lietaus’, *o.b^ulĩs* ‘obuolys’, *pĩ.e va* ‘pieva’, *vand^uo*. ‘vanduo’;
- ĩ* – neskiemeninis *i*, pvz.: *raĩ.koĩ* ‘rankoj’, *piĩ.koĩ* ‘pirkioj (name)’, *pĩevoĩ* ‘pievoj’.

Balsių ir dvibalsių kiekybė žymima taškeliu dešinėje raidės pusėje, viršuje, jei balsis ilgas, pvz.: *gívas* ‘gyvas’, *brólis*, ‘brolis’, *sakíc*, ‘sakyti’, *tévas* ‘tėvas’; apačioje, jei balsis ar dvibalsio pirmasis dėmuo pusilgis, pvz.: *gí.da* ‘gieda’, *rudú*. ‘ruduo’, *ši.nas* ‘šienas’, *vandú*. ‘vanduo’.

Kirčiuotoje pozicijoje žymimas ir priebalsių – antrųjų dvigarsių dėmenų – pusilgumas, pvz.: *deř.gæ* ‘dergia’, *piř.štas* ‘pirštas’, *sam̃.dø* ‘samdo’, *suñ.ku* ‘sunku’.

Priebalsiai

- ʒ – afrikata *dz*, pvz.: *ʒiʒæla* ‘didelė’, *ʒviʒæšbum̃c* ‘dvidešimt’, *ø.ʒina* ‘gyvatė’, *pazeʒinėjø* ‘padėdavo’;
- ʒ̣ – afrikata *dž*, pvz.: *bežʒø.nę* ‘beždžionė’, *ʒovà* ‘džiova’, *ʒuñ.glas* ‘džiunglės’;
- ɣ – liežuvio užpakalinis glotalizuotas *h*, girdimas prieš balsiu prasidedantį žodį, pvz.: *ɣāi* ‘ėjo’, *ɣārę* ‘arė’, *ɣá.rkli*. ‘arklį’;
- ŋ – minkštasis liežuvio vidurinis (gomurinis) *n*, tariamas prieš *k*, *g*, pvz.: *keñ.kæ* ‘kenkia’, *palañ.ġu*. ‘palangių’, *ažuleñ.ke* ‘užlenkė’.

Priebalsių minkštumas žymimas lankeliu virš raidės, pvz.: *ei.ĉ* ‘eiti’, *piřkæ* ‘pirkia’, *šulnĩs* ‘šulinyš’, *vá.ñdæñø* ‘vandenio (vandens)’. Žymimas tik minkštumas tų priebalsių, kurie yra prieš užpakalinės eilės balsį, žodžio gale, junginyje tiesiogiai prieš minkštąjį priebalsį ar retais atvejais prieš kietąjį priebalsį.

Kiekybės, kirčio ir priegaidės ženklai

- ˙ – ilgasis balsis, pvz.: *gĩvas* ‘gyvas’, *sakíc* ‘sakyti’;
- ˘ – pusilgis balsis ar priebalsis, pvz.: *ši.nas* ‘šienas’, *keñ.kæ* ‘kenkia’;
- ˆ – akūtas, pvz.: *á.rkli*. ‘arklį’, *éjø*. ‘ėjo’, *šúć*. ‘siūti’, *tévas* ‘tėvas’;
- ˜ – cirkumfleksas, pvz.: *āre* ‘arė’, *sōdas* ‘sodas’;
- ˘˘ – vidurinė priegaidė, pvz.: *galvé*. ‘galva’, *gí.da* ‘gieda’;
- ˘˘˘ – gravis, pvz.: *bùs* ‘bus’, *nætø.lì* ‘netoli’, *sænà* ‘sena’.

Kalbėjimo srauto ženklai

- () – išnykęs garsas ar skiemuo, intarpas bendrine kalba;
- [] – kito kalbėtojo intarpas (bendrine kalba arba tarmiškai);
- | – sintagmos ribų pauzė;
- || – frazės pabaigos pauzė;
- ~ – po šio ženklo pateikiamas bendrinės kalbos atitikmuo;
- * – istorinės formos ir garsai, tikriniai vardai;
- ˘ – nekirčiuoto ir kirčiuoto žodžio jungtis.

Svarbesnių darbe vartojamų terminų sąrašas

Antroji kalba – išmoktoji kalba, suslavėjusiuose paribio regionuose vartojama greta gimtosios kalbos. Formuojantis dvikalbystei, kai gyventojai lygia greta ima vartoti dvi kalbas, pirmoji (gimtoji kalba) išlieka privačioje aplinkoje (šeimoje, tarp vyresniosios kartos žmonių), o išmoktoji kalba – vis aktyviau vartojama viešojoje erdvėje (perima visos gyventojų kartos).

Daugiakalbystė – (dvikalbystė, bilingvizmas) – dviejų ar daugiau kalbų vartojimas kasdieniame gyvenime. Daroma prielaida, kad nebūtina mokėti tobulai abi arba kelias kalbas. Dvikalbystė arba daugiakalbystė vystosi aplinkoje, kurioje greta gyvena žmonės, kalbantys dviem (ar daugiau) kalbomis. Nuo vaikystės kelių kalbų pirmiausia išmokstama dvikalbėse šeimose. Būdingas funkcinis ar kitoks kalbos vartojimo pasiskirstymas.

Diglosija – pakaitinis dviejų tos pačios kalbos (arba dviejų kalbų) atmainų vartojimas vienoje kalbinėje bendruomenėje. Kalbos atmainos vartojamos įvairiems tikslams ir skirtinguose socialiniuose kontekstuose. Dažniausiai vienas variantas yra prestižiškesnis, kodifikuotas, „aukštas“, vartojamas viešosiose švietimo, religijos srityse, o antrasis, „žemas“ kodas, vartojamas privačioje aplinkoje (pvz., šeimoje), yra pusiau viešas (pvz., gatvėje).

Institucionalizacija – visuomeninių ryšių ir santykių sutvarkymas, formalizavimas ir standartizavimas, užtikrinantis pusiausvyrą ir stabilumą socialinėje bendrijoje, visoje visuomenėje.

Interferencija – vienos kalbos įtaka kitai, t. y. vienos kalbos normų pritaikymas kitai kalbai rašytine ir / ar sakytine forma, sukeliantis tam tikrus kalbos sandaros normų pokyčius. Būdinga dvikalbių ir daugiakalbių žmonių kalbai. Tai daugiausia paveikia fonetikos, fonologijos, leksikos ir semantikos lygmenis; mažiau kitas gramatikos dalis – morfologiją, sintaksę.

Kalbinis kraštovaizdis – tam tikros teritorijos ar regiono daugiakalbės visuomenės vizualiai rodomos ir hierarchizuojamos kalbos.

Kalbos funkcijos – būdai, kuriais kiekvienas asmuo organizuoja savo kalbą, priklausomai nuo pranešimo, kurį nori perduoti. Svarbiausia kalbos funkcija yra *komunikacinė*, kitaip – *bendravimo*. Svarbu pabrėžti, kad bendraudami žmonės dažniausiai siekia kelių tikslų vienu metu, pavyzdžiui, ne tik informuoti, bet ir įvertinti, išreikšti savo jausmus, daryti įtaką kitiems ir pan.

Kalbos mirtis – tai reiškiny, kai miršta paskutinis ta kalba kalbantis žmogus. Jeigu tėra vienas ta kalba kalbantis žmogus, kalba, kaip bendravimo priemonė, jau yra mirusi, nes nebėra su kuo bendrauti.

Kalbos nykimo etapas – tyrėjų išskiriamos *keturios* kalbai kylančios grėsmės: mažas arba mažėjantis kalbos vartotojų skaičius, žemas kalbos statusas (politinis, sociokultūrinis), kalba neperduodama iš kartos į kartą, kalba neturi rašytinės tradicijos ir yra ar tampa technologiškai visiškai nekonkurencinga.

Kalbų kaita – vienas iš ilgalaikės dvikalbystės arba daugiakalbystės rezultatų, kai tam tikroje teritorijoje, sumenkus vienos kalbos prestižui, kalbančiųjų ja skaičiui, šią kalbą laipsniškai ima keisti kita kalba arba kitos kalbos. Vietos gyventojai dar ilgą laiką gali vartoti dvi kalbas – privačioje aplinkoje pirmąją (gimtąją) kalbą, oficialioje – kitą (antrąją, naująją) kalbą. Kalbų kaitos rezultatas paprastai juda vienos kalbos praradimo kryptimi.

Kodų kaita – dviejų ar kelių kalbų, vienos kalbos tarmių ar bendrinės kalbos kodų pakaitinis vartojimas. Komunikacijos metu jis taikomas, siekiant bendravimo efektyvumo. Paprastai nulemtas pašnekovo ar kalbos objekto pasikeitimo. Gali būti motyvuotas ar neįsisąmonintas.

Pasyvus kalbos vartojimas – kalba vartojama retai, siaurame kalbėtojų rate (kaimynai, giminės), situaciškai (etninės kultūros renginiuose, bendraujant su mokslinių ekspedicijų dalyviais), dažnai tik tarp vyresniosios kartos žmonių.

Pirmoji kalba – gimtoji vietinių paribio gyventojų – autochtonų – lietuvių kalba, išmokta vaikystėje (tuomet aktyviai ir vartota). Paribio regione kasdieniame gyvenime ilgiausiai išlikusi privačioje aplinkoje, dažniausiai – vyresniosios kartos gyventojų.

Antroji kalba ilgainiui visiškai pakeičia pirmąją – gimtąją. Ji įsitvirtina tiek viešojoje, tiek privačioje erdvėje. Paribio regione antrąja kalba tapo baltarusių tarmė.

Polonocentriška ideologija – įtaigi lenkų kultūros, kalbos, tradicijų (taip pat religinių) sklaida, šališka istorinių įvykių interpretacija.

Pusiaukalbystė – tai situacija, kai tėvai su vaikais pradeda kalbėtis gimtąja kalba tik privačioje aplinkoje. Taip pat kaimynystėje ar aplinkinėje visuomenėje vis mažiau žmonių (šeimų), su kuriais galima viešai bendrauti gimtąja kalba. Todėl vidurinės kartos (tėvų) gimtosios kalbos vartojimas tampa introvertiškas ir išskirtinis. Kitas terminas tokiai situacijai apibūdinti yra pasyvus kalbos vartojimas.

Religinė endogamija – kai kurių religinių ir etninių-religinių grupių tradicija tuoktis tam tikroje religinėje konfesijoje (taip pat etninėje ar socia-

linėje grupėje, kastoje ir pan.), atmetant kitas kaip netinkamas santuokai ar kitiems artimiems asmeniniams santykiams.

Saviidentifikacija – savo identiteto formavimas ir suvokimas, savęs tapatinimas su tam tikra žmonių grupe ir tos žmonių grupės normų, vertybių perėmimas.

Sociolingvistika – kalbotyros šaka, tirianti kalbos ir visuomenės santykį, kalbos ir įvairių socialinių veiksnių (socialinės klasės, išsilavinimo, amžiaus, lyties, etninės kilmės ir kt.) ryšį. Sociolingvistika tiria kalbinį kintamumą, regionines ir socialines kalbų atmainas, socialinių ir ekonominių veiksnių įtaką renkantis kalbinius kodus, jų panaudojimą įvairioms kalbos funkcijoms išreikšti.

Sociolingvistinė informantų stratifikacija – visuomenės susiskaidymas pagal įvairius požymius į socialinius sluoksnius.

Tapatybė (identitetas; iš lot. buvimas) – asmens savybių visuma, pagal kurią jis atpažįstamas, išskiriamas iš kitų. Asmenybės individualumas, vidinė vienybė išgyvenama kaip savasis Aš. Pavyzdžiui, tautinė tapatybė yra istoriškai nulemta asmens savybė. Kai kurie mokslininkai teigia, kad tautinis tapatumas yra kintantis, žmogus gali pasirinkti savo tautybę.

Tuteišis (*vietinis, čionykštis, senbuvis*) – Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų, neturinčių iki galo aiškiai suformuotos tautinės tapatybės, į(si)vardijimas. Daugiausia kaimo vietovėse kalbantys lenkų-rusų-baltarusių-lietuvių kalbų mišiniu, bet vienokiu ar kitokiu būdu save siejantys su lenkiškumu aptakiai ir neapibrėžtai vadina save lenkais. Nors vietinių lenkų tautybės žmonių ryšys su etnine lenkų kultūra būna silpnas. *Tuteišis* labiausiai tapatinasi su vieta, kurioje gyvena, o ne su paveldėta lenkiška kultūra, lenkų kalba arba tarpe, senomis tradicijomis.

Tuteišiškumas (*vietiškumas, čionykštiškumas*) – tam tikra „tautinio“ tapatumo forma be aiškaus tautos apibrėžimo ir atpažinimo. Tai vienas iš savęs įsivardijimo būdų, kuriuo buvo atspiriama politiniam ir socialiniam spaudimui, kai kitos tautos bandė dominuoti paribio regione ir primesti vietos gyventojams savo tapatybių sistemą. Šios tautos atstovams labai svarbus ryšys su *savo geografija* – etnolingvistinėmis, istorinėmis, sociokultūrinėmis ir politinėmis aplinkybėmis, būdingomis Pietryčių Lietuvos paribio ir užribio regionui.

1. LIETUVIŲ KALBOS IR VIETINIŲ SLAVŲ KALBŲ TYRIMAI PIETRYČIŲ LIETUVOS IR ŠIAURVAKARINĖS BALTARUSIJOS PARIBIUOSE: SPECIFIKA IR PROBLEMATIKA

Pietryčių Lietuvos ir šiaurės vakarų Baltarusijos paribio teritorijose visą XX a. vyko sudėtingi geopolitiniai procesai, nulėmę tolimesnę regiono raidą. Šio regiono valstybinė priklausomybė keitėsi keletą kartų. Vietos gyventojai ne kartą patyrė skirtingą kelių valstybių vykdomą etninę politiką. Žmonės turėjo prisitaikyti prie naujų gyvenimo aplinkybių. Pažymėtina, kad regiono gyventojų etninė sudėtis per pastarąjį šimtmetį nuolat keitėsi, todėl šiandien ji skiriasi nuo likusios Lietuvos Respublikos (Buchaveckas 1992: 90–169; Marcinkevičius 2016a: 22–33). Regione gyvena keturių tautybių ar etninių grupių gyventojai: lietuviai, lenkai, baltarusiai ir rusai. Šalčininkų rajone gyvena daugiausia lenkų tautybės gyventojų – 79,5 %, o Lietuvoje – 5,7 %. Visoje Lietuvoje gyvena 85,5 % lietuvių tautybės gyventojų²².

Pietryčių Lietuvos miestų, miestelių ir gyvenviečių – Butrimonių, Baltosios Vokės, Dievėniškių, Eišiškių, Jašiūnių, Kalesniškų, Šalčininkų, Turgėlių – istorija, kalbinis ir etnokultūrinis paveldas liudija apie įvairias kalbines, kultūrinės ir religines tradicijas, kurios čia sąveikavo daugiau nei vieną šimtmetį (plg. Buchaveckas 1992: 170–228). Ankstesni tyrimai rodo, kad šiose srityse svarbi ne tik etninių grupių ir kultūrų įvairovė, bet ir tarp šių etninių grupių – lietuvių, lenkų, baltarusių, rusų – paplitęs suvokimas skirstyti žmones į *vietinius* (vartojami keli šio pavadinimo lenkiški atitikmenys *tutejszy*, *miejscowy*, *lokalny*; baltarusiškas – *мясцовы*) ir *nevietinius* (l. *psryjezdzy*, *nie miejscowy*; brus. *прыезджы*, *нетутэйшы*). Šis skirtumas – įdomus daugia-kultūris reiškinys, padedantis suprasti paribio gyventojų pasaulėžiūrą. Kaimo vietovėse savęs identifikavimas kaip *vietinio* būdingas visoms regiono gyventojų kartoms, o miestuose požiūris į lokalumą sparčiai keičiasi (plg. Smułkowa 1990: 151–164; Korzeniewska 2013: 168–171; Kalėdienė 2017: 28–29; Vyšniauskas 2020b: 29–47).

²² Šaltinis: <https://osp.stat.gov.lt/lietuvos-gyventojai-2021/salies-gyventojai/gyventoju-skaičius-ir-sudetis> [žiūrėta 2023-12-14].

Vienas iš svarbiausių etninės tapatybės komponentų – kalba. Gimtosios kalbos mokymasis yra tautinio tapatumo išsaugojimo prioritetas. Tai itin svarbu pietrytinio Lietuvos paribio ir etninių lietuvių teritorijų Baltarusijoje vietiniams gyventojams. Mat valstybinė kalba šiose teritorijose per visą XX a. keitėsi tris kartus (Kłoskowska 1996; Čekmonas 2017c [1995]: 72–107):

- nuo 1920 m. įsigalėjo lenkų kalba (greta lietuvių, baltarusių);
- nuo 1945 m. – rusų kalba (greta lenkų, baltarusių, lietuvių);
- nuo 1988 m. – lietuvių (greta rusų, lenkų, baltarusių).

Pietryčių Lietuvos paribio ir užribio regionas yra vienas ryškiausių atvejų, atspindinčių istoriškai nulemtą kalbinių, kultūrinių ir religinių tradicijų susipynimą ir sąveiką. Jau kelis dešimtmečius ypač Lietuvos kalbininkai atkreipia dėmesį į istorinių ir šiuolaikinių procesų įtaką Pietryčių Lietuvos gyventojų kalbiniam, etniniam ir kultūriniam savitumui, nuolatiniam mainams ir sąveikai (Grumadienė 2005b: 1–50; Zielińska 2008: 165–176).

Taigi galima teigti, kad pastaraisiais metais vienas esminių etninių grupių tapatumo elementų – kalba – tapo ne tik lietuvių, bet ir Lietuvos lenkų, baltarusių ir kitų tautybių kalbininkų tyrimų objektu. Ir per pastaruosius dvidešimt metų mokslininkai keitė savo požiūrį ir nagrinėjo dvikalbystę bei daugiakalbystę šiame pasienio regione skirtingais aspektais.

1.1. Pietinio Pietryčių Lietuvos paribio tyrimai: lietuvių kalba daugiakalbystės sąlygomis ir sociolingvistinės situacijos dinamika

Keliakalbiuose Lietuvos plotuose, kur greta lietuvių kalbos šimtmečiais vartojamos slavų kalbos arba jų atmainos, mokslininkams tenka atlikti kur kas sudėtingesnę darbą negu tiems, kas tiria vienakalbius plotus.

Lietuvių kalbininkai, vadovaujami dialektologo Juozo Senkaus, 1952 m. surengė vieną pirmųjų mokslinių ekspedicijų į pietrytinį Lietuvos paribio regioną, tiksliau – Šalčininkų rajono apylinkes, kur dar kalbėta lietuvių tarmėmis. Rajono vietovėse pradėta rinkti tarminė medžiaga *Lietuvių kalbos atlasui*: buvo aprašyti pirmieji LKA punktai (Mikulėnienė 2022b: 45–57).

Pirmosios ekspedicijos dalyviai ištyrė iš tiesų nemažai pietrytinio Lietuvos paribio ir užribio vietovių. Buvo aplankytos artimiausios lietuvių šnekotos Baltarusijoje: tuometinio Jurótiškių rajono (brus. *Юр’а́йіўкі*, dabar –

Vijōs r., brus. *Iŷeŷcki*) Bebrėnų (brus. *Бабрѳѳичи*), Daunorių (brus. *Даўнѳрѳы*), Lazųnų (brus. *Лаздųны*) ŗnektos ir Varanųvo rajono Ramaŗkonių lietuvių ŗnehta (Mikulėnienė 2022a: 32–33).

Visame pietrytiniame Lietuvos paribyje bene geriausiai iŗtirta ir kalbininkų iŗsamiai apraŗyta Dievėniŗkių ŗnehta. Dialektologų ji laikyta atramine, nes buvo geriausiai ir ilgiausiai iŗsilaikiusi pietrytiniame Lietuvos teritorijos iŗkyŗulyje.

1964 m. Lietuvių kalbos instituto kalbininkų ekspedicijos į ŗaĶĶininkų rajonų metu Jonina Lipskienė ir Aloyzas Vidugiris iš Dievėniŗkių apylinkėse surinktos medŗziagos parengė ir iŗleido pirmųjų iŗsamesnį *Dieveniŗkių ŗnektos apraŗų* (Lipskienė, Vidugiris 1967: 183–222), o 1965-aisiais Dievėniŗkių apylinkėse dirbusios kompleksinės ekspedicijos medŗziaga paskelbta kolektyvinėje monografijoje *Dieveniŗkės*, kurioje straipsnius publikavo J. Lipskienė (1968a: 185–190, 1968b: 196–207), A. Vidugiris (1968: 190–195), tautosakininkas Jurgis Dovydaitis paskelbė straipsnį apie priebalsių *t, d* ir *k, g* miŗimų (1968: 207–210), kalbininkai Irena Ermanytė ir Kazys Eigminas publikavo straipsnį apie vietovardŗius (1968: 211–217), o ŗių vietovardŗių etimologijas iŗtyrė ir apraŗė kalbininkas Simas Karaliųnas (1968: 235–238).

1990 m. vykusios kalbinės ir tautosakinės ekspedicijos į ŗias paribio apylinkes tyrimai paskelbti po penkerių metų, dar vienoje monografijoje *Dieveniŗkės*. Rinkinyje iŗsamiai apibųdintas tarmės savitumas ir jos iŗlikimo aplinkybės (Vidugiris 1995: 428–447), aptartas kraŗto vietinių kalbų paplitimas ir jų vartosena (Grumadienė 1995: 461–467), tarmės garsyno ypatybės (Mikulėnienė 1995: 448–455) ir daiktavardŗio dviskaitos formos (Morkųnas 1995: 455–458), ŗaltinių kaime uŗraŗyti baltarusių tarmės lituanizmai (Grinaveckienė 1995: 467–495).

Pirmoji fonetiŗkai uŗraŗytų (transkribuotų) Dievėniŗkių apylinkių tarmi-nių tekstų knyga pasirodė 1997 m. Leidinyje publikuojami autentiŗki, kalbininkų neredaguoti tekstai – tokiu bųdu iŗsaugotas tarmės variantiŗskumas (Mikulėnienė, Morkųnas 1997).

Iŗvykų ir ekspedicių į Dievėniŗkių apylinkes metu kalbininkų surinkti kalbiniai duomenys buvo sukaupti kartotekoje, kurios pagrindu iŗleistas dvitomis *Dieveniŗkių ŗnektos ŗodynas* (Grumadienė, Mikulėnienė, Morkųnas, Vidugiris 2005; Mikulėnienė, Morkųnas, Vidugiris 2010).

Kitus Šalčininkų rajonui priskiriamus punktus praėjusio amžiaus šeštajame ir septintajame dešimtmetyje tyrė ir aprašė nemažas būrys kalbininkų²³. Tada dialektologai, lankydamiesi rajono apylinkėse, ieškojo tik lietuvių tarmių duomenų, nes to meto kalbininkai lituanistai laikėsi diachroninės (istorinės) dialektologijos tradicijų.

Pirmųjų mokslinių ekspedicijų dalyviai konstatavo, kad nemaža dalis Šalčininkų r. priskiriamų LKA punktų jau suslavėję ir dauguma vietinių gyventojų, net ir senosios kartos atstovai, lietuviškai daugiausia tik suprantą. Macėlių (LKA 633) šnektą tyrė Vytautas Vitkauskas ir Kazys Eigminas rašė, kad kaimo apylinkės jau aplenkėjusios, lietuviškai gerai moka tik vyresnioji karta, o vidurinės ir jaunesniosios kartos žmonės kalba daugiausia vietine baltarusių tarme *poprostu* (Macėliai (Palūknys), Tekstai, 1957, № 1 (rankraštis)²⁴; žr. Brazaitienė 2022: 61–63).

Lietuvių tarmės vartojimo atžvilgiu Rūdninkų punkto (LKA 634) situacija buvusi dar prastesnė. Kalbininkės Marytės Razmukaitės teigimu, 1967 m. apylinkėse buvo rastas vos vienas kitas lietuviškai kalbantis tarmės atstovas. Tābariškių (LKA 637) ir Gudėlių (LKA 650) punktai tyrėjų apibūdinami panašiai: kaimuose žmonės lietuviškai kalba vis mažiau, jaunesni jau „gudiškai ir rusiškai“ (*Rūdninkai*, 1967 (rankraštis)²⁵; *Didžiosios Sėlos*, 1964 (rankraštis)²⁶; žr. Brazaitienė 2022: 62–66).

Šalčininkėlių (LKA 651) punktą tyręs A. Vidugiris teigia, kad apylinkėse „ištisai lietuviškai buvo kalbama iki 1920 m. Nors gerokai primiršta, lietuvių kalba Jackonių ir Stasylų ir kituose į pietvakarius nuo Šalčininkėlių nutolusiuose kaimuose vartota dar iki 1940 m.“ Tačiau šių apylinkių tyrimo metu daugiausia kalbėta baltarusiškai, t. y. *poprostu*.

Šalčininkų (LKA 666) punkto apylinkėse rasta daug „lietuviškai suprantančių, bet sunkiai kalbančių arba jau nebemokančių kalbėti“ (*Šalčininkėlių*

²³ Didžioji dalis aprašų – rankraščiai – sąsiuviniai su punktų apibūdinimu, sociolingvistinėmis pateikėjų charakteristikomis, transkribuotais tektais ir šnektų ypatybių komentarais saugomi Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

²⁴ Užrašė Vytautas Vitkauskas ir Kazys Eigminas. Saugoma Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve. Reg. Nr. 369(3)/633(2).

²⁵ Užrašė Marytė Razmukaitė. Saugoma Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve. Reg. Nr. 876/634.

²⁶ Autorius nenurodytas. Saugoma Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve. Reg. Nr. 816(1)/650(2).

punktas, Jackónys, Eišiškių raj. (buv. Šalčininkų), 1967 m. birželis (rankraš-
tis)²⁷; plg. Brazaitienė 2022: 74–77, 80–83).

Klementina Vosylytė, tyrusi Kaniūkų punktą (LKA 665), esantį prie pat sienos su Baltarusija, nurodo, kad punkto tyrimo metu vietiniai žmonės tarpusavyje jau kalbėję slavų kalbomis. Tyrėjos teigimu, tai atsispindėjo visų kartų kalboje: jaunoji karta lietuviškai nemokėjo ir nesuprato, vidurinė kar-
ta – tik suprato, o vyresnioji – mokėjo ir suprato, bet jau nekalbėjo (žr. *Kaniūkai*, 1963 (rankraštis)²⁸).

A. Vidugiris, tyręs Dailidžių (LKA 667) punkto kaimus, teigė, kad „čia lietuviškai kalbėję visi – tiek vyresni, tiek jaunesni asmenys“, o Daulėnų (LKA 668) ir Miežionių (LKA 669), Maciūčių (LKA 670) ir Vėžionių (LKA 680) punktuose „sutikti lietuviškai suprantantys tik vyresnės kartos atstovai, o vidurinės kartos žmonės – daugiausia jau sulenkėję, jaunimas tarpusavyje kalba baltarusiškai“. Pastarąjį punktą tyręs J. Senkus rašo, kad „Vėžionių apylinkės, išskyrus piečiau jų esantį Naujadvarį, buvo sulenkėjusios ir sugudėjusios, nors anksčiau visur kalbėta tik lietuviškai, tiksliau, dzūkiškai“ (žr. *Skaivónys, Pavidónys, Pagaujėnai, Pliuskaĩ, Zabiėliškės* ir kt. k., 1964 (rankraštis)²⁹; *Tarminiai tekstai iš Pagaujėnų apylinkės (Šlčn. r.). Vĩlniaus sritis, Šalčininkų rajonas*, 1952 (rankraštis)³⁰).

Kituose Šalčininkų r. punktuose – Eišiškių (LKA 681), Butrimonių (LKA 682) – medžiagos *Lietuvių kalbos atlasui* rinkimo metu tinkamų lietuvių tarmės atstovų kalbininkai čia nerado. Žmonės jau kalbėjo daugiausia lenkiškai ir *poprostu*. Rytų aukštaičiams vilniškiams priskirti Jašiūnai (LKA 635) tarmių tyrėjos M. Razmukaitės taip pat nurodyti kaip nelietuviški. Ir Kurmelionių (LKA 652) punkto gyventojai, A. Vidugirio teigimu, „lietuviškai tegalėjo tik pasisveikinti“ (Brazaitienė 2022: 104–116).

Lietuvių kalbotyros tradicijoje XX a. antrojoje pusėje pradėti plėtoti baltų ir slavų kalbų kontaktų tyrimai. Šiomis temomis domėjosi vis daugiau

²⁷ Užrašė Aloyzas Vidugiris. Saugoma Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve. Reg. Nr. 875(1)/651.

²⁸ Užrašė Klementina Vosylytė. Saugoma Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve. Reg. Nr. 764(1)/665(2).

²⁹ Užrašė Aloyzas Vidugiris. Saugoma Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve. Reg. Nr. 817(1)/668(2).

³⁰ Užrašė Adelė Ligonaitė ir Juozas Senkus. Saugoma Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve. Reg. Nr. 37/669.

kalbininkų: Elena Grinaveckienė, Kazimieras Garšva, Laima Grumadienė, Aloyzas Vidugiris, Zigmas Zinkevičius ir kt. (žr. *Literatūrą ir šaltinius*).

Pietryčių Lietuvos regionas lietuvių mokslininkų tyrimuose, pasirodžiuose XX a., buvo suvokiamas kaip nuo seno etninių Lietuvos žemių dalis. Aktyviau šį regioną įvairių sričių mokslininkai pradėjo tirti tik po 1990 m. Taigi lietuvių kalbininkai vis gausiau įsitraukė į Rytų ir Pietryčių Lietuvos lietuvių kalbinės padėties, lenkų ir lietuvių santykių įvairiais istoriniais laikotarpiais tyrimą. Jie prisijungė prie istorikų, etnologų ir sociologų tyrinėjimų tautinio istorinio diskurso požiūriu. Šią kryptį geriausiai ir išsamiausiai reprezentuoja Prano Kniūkštos (1990) ir Zigmo Zinkevičiaus (1993) monografijos.

Skirtingų autorių darbai apie daugiakalbį regioną skyrėsi metodologiniu pagrindu. Dauguma lituanistų tęsė lyginamosios istorinės kalbotyros laikmečio tradicijas kiekvieną kalbą, lituanistų atveju – lietuvių, tirti atskirai nuo kitų tose pačiose vietovėse ir tų pačių informantų vartojamų kalbų. Naujesnės krypties – kontaktų lingvistikos – atstovų tyrimų objektas, be abejo, negalėjo būti viena kalba, todėl į tyrimo lauką pateko visos kalbų kontaktuose dalyvaujančios kalbos, o jų autoriai dažniausiai būdavo nelituanistai. Kaip tik kontaktų lingvistikos atstovų darbuose pirmenybė buvo teikiama sociolingvistinių procesų vertinimui, kalbų funkcionavimo ir jų prestižo, kalbinio identiteto raidos analizei.

Lietuvos mokslo kontekste XX a. pab. vienas pirmųjų novatoriškų sociolingvistinių tyrimų pateikė slavistas Valerijus Čekmonas. Straipsnyje *Apie lenkakalbių arealų Vilniaus krašte kilmę* mokslininkas išdėstė lenkų kalbos atsiradimo ir paplitimo Lietuvoje raidą (Čekmonas 2017c [1995]: 61–107). Tai 1995 m. V. Čekmono parašytas ir publikuotas įvadas 1939 m. dingusiai lenkų mokslininkės Halinos Turskos knygai, kurios fragmentai buvo atsitiktinai rasti Vilniuje. Jame tyrėjas apžvelgė lenkų kalbos plitimo Rytų ir Pietryčių Lietuvoje etapus ir išaiškino svarbiausią knygos hipotezę dėl lenkų ir baltarusių (autorius darbe – gudų) kalbų radimosi ir plitimo dabartinėje Lietuvos teritorijoje.

Plitimo pradžia siejama su Lietuvos ir Lenkijos politiniu ir kultūriniu suartėjimu, vėliau susijungimu, kilmingesnių lietuvių ir stačiatikių LDK savanorišku lenkėjimu, išstūmusiu pirmiausia pagrindinę kunigaikštystės valstybinę kalbą – senąją gudų (maždaug XVII a. vid.), o vėliau besikuriančią bendrinę lietuvių raštų kalbą (XVII a. pab.). Iki XX a. lenkiškai kalbantys didikai, vadinamoji šlėkta, nesitapatino su etniniais Lietuvos lenkais (Ušinskienė 2016: 63–71).

Taigi minėto įvado poskyryje *Etninės Lietuvos pietryčių sienos irimas XV–XIX a.* V. Čekmonas detalai apibūdina lietuvių kalbos išstūmimo ir slavų dialektų įsigalėjimo procesą, nurodo jo priežastis. H. Turska yra paaiškinusi, kodėl tiek lenkų, tiek ir gudų kalbų garsai Vilniaus krašte tariami vienodai: abi šios kalbos imtos vartoti vietoj lietuvių kalbos, o šių kalbų vartotojai yra autochtonai, pakeitę kalbą vietiniai, bet iš niekur, kaip patvirtina ir archeologų duomenys, neatsikėlę ar neatklydę, taigi vietiniai, save taip ir vadinantys – „tuteišiais“.

Kompleksiškai, t. y. ne vien lietuvių kalbos paplitimą ir ypatybes, tiriant XX a. pabaigos Pietryčių Lietuvos situaciją, labai daug informacijos ir teorinių bei praktinių paaiškinimų galima rasti minėto V. Čekmono įvado poskyryje *Sociolingvistinė situacija Vilniaus krašte „po Turskos“*, kuriame teigiama, kad šiuolaikiniam teisingam lenkų ir lietuvių tautinių santykių problemų sprendimui reikia ne tik subtilių, tautiniam orumui nekenkiančių veikslių, bet ir raštingos Lietuvos lenkų istorijos analizės, jos pažinimo ir tinkamo traktavimo.

1982 m. kalbininko straipsnyje *Sociolingvistinė lenkų tarmių, funkcionuojančių baltarusių ir lietuvių kalbų paribyje, charakteristika* išdėstyta visa sociolingvistinės kalbos teorijos esmė. Nubrėžiamas baltų ir slavų kalbų sąveikos mechanizmas ir pateikiami rezultatai. Mokslininkas pripažino, kad kalbotyroje įprasta konstatuoti tik galutinius kalbų kontaktų rezultatus – skolinius, todėl jis teigė, kad sociolingvistinis kalbos interferencijos traktavimas paaiškina skolinimosi mechanizmą. O kokie bus šio proceso rezultatai, priklauso nuo kalbų panašumo ir jų socialinio prestižo (Čekmonas 2017 [1983]: 206–227); plačiau žr. 4.1 skyriuje).

Kalbų kontaktai neišvengiamai sukelia kalbų interferenciją. Kaip tik kalbų interferencijos reiškiniams buvo skirta viena iš pirmųjų V. Čekmono publikacijų kalbų kontaktų tyrimo tema, išspausdinta dar 1973 m. – tai straipsnis *Fonetinės Kalesniškų kaimo tarmių ypatybės (Eišiškių rajonas, Lietuvos TSR)*. Tuomet dauguma Kalesniškų kaimo gyventojų save laikė lenkais, jie kalbėjo tiek lenkiškai (šią kalbą vadino *po-prostému*), tiek baltarusiškai (*po-próstu*). Kai kurie lietuviai greta savo gimtosios kalbos taip pat vartojo abi šias slavų kalbas. Visos trys kalbos kaime kartu funkcionavo gana ilgai. V. Čekmonas nustatė, kad Kalesniškų apylinkių gyventojai, vartodami lenkų ir baltarusių kalbas, taiko kelias fonetines taisykles, kurios nustato, kaip elgtis su atitinkamais baltarusių tarmės garsais, kad žodį „išverstų“ į lenkų kalbą ir priešingai – lenkų kalbą „pritaikytų“ baltarusių kalbai (Čekman 2017a [1973]: 443–460).

XX a. paskutiniame dešimtmetyje paskelbta daug darbų, kuriuose tyrinėjami Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų istorinės raidos aspektai. Dažniausiai tai ne specialios studijos, o straipsnių rinkiniai, apimantys labai ilgą laikotarpį nuo LDK iki naujausių laikų. Dauguma autorių buvo istorikai, šiuose rinkiniuose palyginti mažai dėmesio skyrę tapatybės problemoms. Po 1990 m. pasirodė straipsnių rinkinių, kuriuose daug dėmesio skirta lenkų kalbos plitimui Rytų Lietuvoje, lietuvių lenkinimo XIX–XX a. problemoms, Lietuvos rytinės sienos peripetijoms, lenkų valdžios antilietuviškai politikai tarpukariu (Žepkaitė 1992).

Šiuo laikotarpiu padaugėjo kalbininkų darbų, kuriuose jie analizavo ne tik lietuvių kalbos, bet kelių kalbų plitimo raidą. 1993 m. pasirodė straipsnių rinkinys *Lietuvos Rytai*, nagrinėjantis Rytų Lietuvos problemas sociolingvistiniu požiūriu (Garšva, Grumadienė (sud.) 1993). Iš specialiųjų studijų galima paminėti geografo Petro Gaučo darbą apie etnolingvistinę Rytų Lietuvos situaciją nuo XVII a. vidurio iki 1991 m. (Gaučas 2004).

Minėtini svarbesni apibendrinamieji Lietuvos plotų, kuriuose nuo XX a. antrosios pusės dominuoja slavų kalbos arba jų atmainos, tyrimai. Lenkakalbių plotų tyrėja Kristina Rutkovska straipsnyje *Lenkų kalbos paplitimas ir vartojimo ypatumai* konstatuoja, kad XXI a. antrojo dešimtmečio pradžioje negalima išskirti vienakalbių regionų, kur būtų vartojama lenkų kalba – paribio zonose nustatyta dvikalbė, o vietomis – itin mišri kalbinė aplinka. Autorės teigimu, tai lemia Lietuvos lenkakalbių arealų gramatinės sistemos pokyčius (Rutkovska 2014: 216–227). Kitame mokslininkės straipsnyje *Lenkų kalbos tarmės Lietuvoje: stratifikacija ir funkcionalumas* pristatomi lenkų tarmių plotai, taikant domenų (vartojimo sričių sugretinimo) metodiką apžvelgiama jų sociolingvistinė situacija ir jos dinamika. Topografiniai lenkų tarminių arealų pokyčiai siejami su kalbos vartojimo sritimis, jos prestižu ir pačių tarmės vartotojų vertinimu. Tautinė savimonė ir tautinis identitetas iširtas kognityviniais metodais (Rutkovska 2015a: 127–141).

Kitame leidinyje autorė, remdamasi naujausia mokslinės ekspedicijos medžiaga³¹, aptaria lenkų kalbos funkcionavimo Lietuvoje aspektus, aprašo

³¹ Darbe panaudota medžiaga sukaupta vykdant Polonistikos centro studentų 2004–2015 m. dialektologines ekspedicijas (vadovė K. Rutkovska) ir mokslo tiriamąjį projektą *Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarminės informacijos sklaida* (Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-01-28; vadovė – prof. dr. D. Mikulėnienė).

pagrindinius lenkų kalbos arealus (pateikiamas žemėlapis). Darbe pristatoma lenkų tautybės paribio gyventojų tautinė savimonė, pateikiami regioninės onomastikos duomenys, aprašomi kaimo gyventojų lenkų kalbos bruožai (Rutkovka 2015b: 1–11).

Šiuolaikinių baltarusių tarmių, vartojamų Rytų ir Pietryčių Lietuvos regione, tyrėjas lenkų dialektologas Mirosławas Jankowiakas mokslo publikacijoje *Współczesne gwary białoruskie na wschodniej Litwie (rejony ignaliński i świeciański) / Šiuolaikinės baltarusių tarmės Lietuvoje (Ignalinos ir Švenčionių rajonai)* teigia, kad XXI a. antrajame dešimtmetyje sparčiai keičiantis tiriamųjų Ignalinos ir Švenčionių apylinkių sociolingvistinei situacijai, baltarusių tarmės nyksta ir jas keičia lietuvių kalba. Baltarusių tarmių fonetiką ir leksiką, kiek mažiau – morfologiją ir sintaksę stipriai veikia lenkų ir rusų kalbos. Be to, baltarusiškai šneka tik vyresniosios kartos atstovai, todėl Ignalinos ir Švenčionių rajonuose jos nyksta daug greičiau nei, pavyzdžiui, Vilniaus ir Šalčininkų rajonuose (Jankowiak 2016: 81–105).

Naujausi Pietryčių Lietuvos paribyje vartojamos baltarusių tarmės tyrimai paskelbti dviejuose mokslininko darbuose: *Współczesne gwary białoruskie na Litwie (rejon solecznicki) / Šiuolaikinės baltarusių tarmės Lietuvoje (Šalčininkų rajonas)* ir *Współczesne gwary białoruskie na Litwie (rejon wileński) / Šiuolaikinės baltarusių tarmės Lietuvoje (Vilniaus rajonas)*. Publikacijose autorius apibūdina šiuolaikinės baltarusių kalbos tarmes, funkcionuojančias daugiakalbiuose Šalčininkų ir Vilniaus rajonuose: aprašomos būdingosios fonetikos, morfologijos, sintaksės, leksikos ir frazeologijos ypatybės. Tyrėjo teigimu, nors šios tarmės šimtmečiais kontaktavo su lietuvių ir lenkų kalbomis, tačiau Vilniaus ir Šalčininkų rajonuose vartojamų baltarusių tarmių struktūra gerai išsilaikiusi (Jankowiak 2020: 83–97; 2021: 85–101).

Dabartinių Pietryčių Lietuvos paribio plotų gyventojų daugiakalbystė – mokėjimas kalbėti lietuviškai, baltarusiškai, rusiškai ir lenkiškai – mokslinėje literatūroje traktuojamas kaip skirtingų kartų pateikėjų privalumas ir išskirtinis šio krašto bruožas. Tyrimai parodė, kad ne vienas informantas kalbos pasirinkimą apibūdino kaip situacinį. Pokalbio kalba dažnai pasirenkama ta, kuri yra gerai žinoma konkrečioje situacijoje, tačiau šis pasirinkimas nebūtinai yra susijęs su kalbančiojo etnine tapatybe.

2022 m. pasirodžiusi kolektyvinė mokslo studija *Lietuviškumo (savi)raiška Šalčininkų rajone: aplinkybės ir galimybės*, parengta Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro dialektologų Violetos Meiliūnaitės, Danguolės

Mikulėnienės, Agnės Čepaitienės, Lauros Brazaitienės ir Nijolės Tuomienės, išsiskiria savo daugiaaspektiškumu: darbe ištirta ir aprašyta lietuvių kalbos funkcionavimo specifika Šalčininkų r. apylinkėse, jos vartojimo sritys, pateikiama prognozių dėl tolimesnės kalbos raidos ir prestižo.

Studijoje, taikydamos tradicinius ir pačius naujausius dialektologijos tyrimo metodus, autorės analizuoja sukauptą archyvinę ir empirinę medžiagą apie Šalčininkų r. gyventojus ir jų kalbą (kalbas). Darbe pateikiama šiame krašte vykdytų pirmųjų dialektologinių tyrimų chronologija, jų pagrindu išleistos publikacijos, atskleidžiamos pirmojo dialektologinio tyrimo aplinkybės (Mikulėnienė 2022b: 31–57). Iš šios medžiagos aiškėja vietinių lietuvių tarmių (pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių) vartojimas šeštojo dešimtmečio pradžioje, jų ypatybės. Užfiksuotas paskutinis Šalčininkų krašto lietuviškų tarmių gyvybingumo laikotarpis (Brazaitienė 2022: 58–116).

Pasitelkiant naują geoerdvinių sociokultūrinių tinklų tyrimo modelį, braižomas tiriamojo ploto sociokultūrinių ryšių tinklas, siekiant apibūdinti, kokiomis kryptimis vyksta kalbinė ir kultūrinė sąveika, kokią įtaką kalbos (kalbų) kaitai turi judumas (Čepaitienė 2022: 117–143).

Knygoje, taikant geografinio konteksto kriterijus, analizuojamas dabartinis rajono kalbinis kraštovaizdis, įvardijami pagrindiniai jo bruožai. Daroma išvada: nors lietuvių kalba yra valstybinė ir ji privaloma valstybės įstaigose, vyraujanti, kasdienio bendravimo, regiono kalba vis dėlto yra lenkų (Meiliūnaitė 2022: 144–171). Darbe taip pat apibūdinama šio labai mišraus – ir tautiška, ir kalbiška – krašto gyventojų tapatybė, aptariamas visų keturių čia vartojamų kalbų – lenkų, rusų, baltarusių ir lietuvių (bei jų atmainų) – funkcionavimas ir iš dalies tarpetniniai santykiai. Pagal apklaustų gyventojų atsakymus skiriami esminiai *vietinio* ir *atovykusio (nevietinio) žmogaus* požymiai. Beje, toks stiprus tapatinimasis su vieta būdingas ne visoms kartoms: jaunimas, vykstantis į Vilnių ir kitus miestus mokytis, dirbti, gyventi, kilmės krašto jau nelaiko pagrindiniu tapatybės kriterijumi (Meiliūnaitė, Tuomienė 2022: 172–183).

Knygos pabaigoje nagrinėjamas visų keturių kalbų, kurios vartojamos Šalčininkų r. gyventojų, funkcionavimas ir kaita. Pabrėžiama, kad daugiakalbiškumas yra visuotinis ir laikytinas regiono specifika, kad gyventojai geba laisvai kaitalioti kodus, atsižvelgdami į pašnekovą. Tai ne tik skirtingos kalbos, bet ir jų vietinės atmainos. Nors viešojoje erdvėje dominuoja bendrinės lenkų ir rusų kalbos, tačiau dauguma gyventojų moka lietuviškai, o

jauniausioji karta valstybinę kalbą jau yra išmokusi mokykloje. Tai jauniems žmonėms leidžia siekti mokslo visose šalies kolegijose ir aukštosiose mokyklose, o vėliau įsidarbinti bet kuriame Lietuvos kampelyje (Tuomienė 2022: 183–202).

Taigi naujaisi lingvistiniai Pietryčių Lietuvos tyrimai rodo, kad visame regione keičiasi atskirų kalbų ir jų atmainų vartojimas. Lenkų bendrinė kalba stumia iš viešosios vartosenos tarminę, neišėinančią už šeimos ribų. Pokyčiai vyksta kartomis – plačiausiai tarmė vartojama vyriausiųjų, labiausiai ribojama – jauniausiosios kartos (plg Ušinskienė 2016: 63–79; Zielińska 2008: 165–176.). Antra viešojo bendravimo kalba, ypač didesniuose rajonų centruose, yra rusų. Jos įsigalėjimas ir dabartinis „populiarumas“ yra sovietmečio rusifikacijos pasekmė. Rusų kalbą daugiausia vartoja vidurinė ir jaunesnioji karta³². Numatoma, kad ateityje šios kalbos vaidmuo mažės, nes mažėja rusakalbių mokyklų ir jose besimokančių mokinių. Labiau paplitusi šeimoje ir bendraujant su giminėmis ir kaimynais yra tarmė (*popros-tu*), tačiau ir šios vartojimo sričių mažėja. Jaunimas nelaiko jos prestižine ir vartoja bendraudamas tik su vyresniais žmonėmis. O lietuvių kalba skinasi kelią kaip valstybinė. Toks jos statusas verčia gyventojus į savo ir vaikų ateitį žvelgti pragmatiškai. Ji reikalinga, nes atveria kelią į mokslą, duoda daugiau galimybių įsidarbinant, palengvina kontaktus su valstybės įstaigomis, bendravimą su kitais šalies piliečiais. Nebelikus lietuvių tarmių, bendrinė kalba vidurinės kartos vartojama viešojoje aplinkoje, darbe, įstaigose ir išvykus į kitus regionus, jaunimo – daugiausia mokykloje, su nepažįstamais ir lankantis kituose Lietuvos regionuose.

Mokslininkų atlikti sociologiniai tyrimai rodo, kad kartais kalbėjimas viena ar kita kalba gali kelti tarp etninių bendruomenių ir tam tikrą įtampą. Pasirodo, kad pačiame Šalčininkų r. dėl to lietuvių ir lenkų santykiai nenukenčia. Turbūt čia galioja kitos taisyklės – vadovaujamosi kaimyniškuo ir vietiškuo principais. Nors klausimas gana jautrus, tačiau etninė įvairovė šiame krašte „atpažįstama ir pripažįstama“. Tai irgi išskirtinis tiriamojo regiono bruožas (žr. Kalnius 1998; Hogan–Brun, Ramonienė 2005; Balžekienė ir kt. 2008; Daukšas 2012; Šliavaitė 2015: 31–33).

³² Neatmestinas rusiškos žiniasklaidos vaidmuo.

1.2. Šiaurvakarinio Baltarusijos paribio tyrimai: etnolingvistinės ir sociolingvistinės situacijų kaitos poveikis lietuvių tarmių sunykimui

Įvairių šalių kalbininkus ypač domino etninėse Lietuvos žemėse Baltarusijoje funkcionuojančios lietuvių tarmės, mokslinėje literatūroje dar vadinamos periferinėmis³³. Pirmiausia dėl šių tarmių ypatybių, išsaugotų izoliacijos nuo pagrindinio tarmės ploto sąlygomis. Taip pat dėl jų ilgalaikių kontaktų su supančiomis slavų kalbomis rezultatų. Taigi tyrėjams nuolat rūpėjo sudėtinga periferinių tarmių raida ir jų likimas, nes per šį etnografinės Lietuvos plotą ėjo svarbūs keliai, sieję Lietuvą su kaimyninėmis šalimis (Buchaveckas 1992: 16–39; Zinkevičius 1993: 116–121, 161–180, 255–270; Gaučas 2004: 8–13, 31–44; Baranauskas 2000: 143–197).

XX a. paskutinių dešimtmečių kalbininkų darbuose aprašoma periferinių šnektų, esančių pagrindinio lietuvių kalbos ploto pakraštyje arba už jo ribų, geografinė padėtis, pateikiama svarbių istorinių faktų, detalizuojama sociolingvistinė situacija, nagrinėjamos būdingesnės leksikos, fonetikos, morfologijos, žodžių darybos, sintaksės ypatybės. Kalbininkai pabrėžia, kad išskirtinės ir savitos periferinės tarmės, būdamos izoliuotos, ypač lengvai paveikiamos slavų kalbų, praranda tarmėms būdingą žodyną, kinta žodžių reikšmės, išsilygina ryškiausi fonetiniai bruožai. Vietos gyventojų akyse lietuvių kalbos prestižas ir vertė apskritai menksta – žmonės nejaučia poreikio jos mokytis, vartoti ar bent išsaugoti.

Nepakankamai nuodugniai aprašius kalbos lygmenis susivokta, kad būtina skubiai tirti šias ilgalaikę izoliaciją išgyvenančias šnekta, nes jų tolesnio funkcionavimo prognozės pesimistinės (plg. Kardelis 2014).

1974 ir 1976 m. lietuviškose Pelesės ir Ródūnios salose vyko kompleksinės slavistų ir lituanistų ekspedicijos, kurioms vadovavo Tamara Sudnik. Apylinkes tyrinėjo Vladimiras Toporovas, Lida Nevskaja (vadovė), Tania Civjan, Aldona Jonaitytė, Valerijus Čekmonas ir kt. Leidinys *Baltų ir slavų*

³³ Lietuvių dialektologijoje, išskiriant iš kitų tarmių *periferines*, atsižvelgiama į svarbiausią jų ypatumą – tam tikrų lietuvių kalbos tarmių tiesioginius ryšius (kontaktus) su kitomis kalbomis (ir tarmėmis). Sąvoka bene dažniausiai taikoma lietuvių kalbos ploto rytinio ir pietrytinio pakraščio tarmėms, kurių teritorijai dabar priklauso ir Vilniaus apylinkės. Šio pakraščio, kaip ir už Lietuvos ribų – Baltarusijoje, Lenkijoje – esančios, lietuvių tarmės labai stipriai veikiamos slavų (baltarusių, lenkų, kai kur ir rusų) kalbų (Morkūnas 1993: 4–7).

1.2. Šiaurvakarinio Baltarusijos paribio tyrimai: etnolingvistinės ir sociolingvistinės situacijų kaitos poveikis lietuvių tarmių sunykimui

etnolingvistiniai kontaktai (Бело-славянские этноязыковые контакты [*Balto-slavianskije etnojazykovyje kontakty*]) buvo skirtas Pelesės ir Ródūnios apylinkių etnolingvistinių kontaktų problematikai: Tamara Sudnik apibūdino krašto kalbinę situaciją ir kai kuriuos jos istorijos duomenis (Sudnik (red.) 1980: 181–191), Aleksandras Vanagas aprašė apylinkių hidronimus (Vanagas 1980: 192–201), Vytautas Vitkauskas – kai kurias Ródūnios šnekotos ypatybes (Vitkauskas 1980: 202–205), Valerijus Čekmonas ištyrė lietuvių ir baltarusių kalbų fonetinės interferencijos problemas (Čekman 2017b [1980]: 387–416), Aldona Jonaitytė apibūdino kultūrinių augalų pavadinimus Pelesės šnektoje (Jonaitytė 1980: 227–244), Lida Nevskaja išanalizavo Pelesės apylinkių laidojimo papročius (Nevskaja 1980: 245–254) ir kt.

1986 m. į Pelesės ir Ródūnios apylinkes rinkti kalbinės, sociolingvistinės ir tautosakinės medžiagos vyko Lietuvių kalbos ir literatūros instituto filologų grupė: Kazys Eigminas, Kazimieras Garšva, Laima Grumadienė, Nijolė Laurinkienė, Ana Romančiuk ir Aloyzas Vidugiris³⁴.

Kelių kompleksinių mokslinių ekspedicijų, vykusių 1974–1976 ir 1986 m., duomenis apibendrino Aloyzas Vidugiris straipsnyje *Iš etnolingvistinių santykių raidos Pelesoje ir gretimose apylinkėse* (1988: 21–36). Autoriaus teigimu, etnolingvistiniai santykiai šiame regione patyrė didžiulius ne tik kiekybinius, bet ir kokybinius pokyčius. Išsamiai apžvelgęs kelių Varanāvo r. vietovių etnolingvistinę situaciją, mokslininkas daro svarbias išvadas, kurias vėliau papildė ir patvirtina kiti tyrinėtojai. Pagrindinių šio krašto lietuvių ir baltarusių kalbų sąlytį ir plitimą vartojimo sferose lėmė ekstralingvistinės sąlygos. Lietuvių kalba, kadaise buvusi svarbiausia šio krašto gyventojų kalba, prasidėjus lietuvių asimiliacijai, pamažu virto namų ir šeimų kalba, o vietomis visai nebevertota. Baltarusių tarmė *poprostu* pamažu išstūmė lietuvių kalbą ir iš šeimos. Anot A. Vidugirio, tai galima paaiškinti carinės Rusijos ir Lenkijos vykdoma nutautinimo politika. Vietinė baltarusių kalba dėl savo panašumo ir gausių lenkiškų skolinių lietuviams valstiečiams buvo tarsi lenkų kalbos atmaina ar tarmė (plačiau žr. 4.2 skyriuje), o caro valdininkams, kaip ir daugeliui baltarusių ortodoksų, tai buvo tik rusų kalbos tarmė. Pasak tyrėjo, trikomponentė šio regiono kalbinė situacija lėtai virto dvikomponente. Pelesės apylinkėse lietuvių kalba vartota tik kaip šeimos kalba. Bal-

³⁴ Apylinkėse kalbininkas lankėsi 1955, 1956, 1957, 1958, 1963, 1968, 1971, 1984 ir 1986 metais.

tarusių kalba jau buvo ne tik šeimos, bet ir regiono kalba. Tačiau vis dažniau regioninės kalbos funkciją perėmė makrotarpininkė – rusų kalba. Apie lietuvių ir baltarusių dvikalbystę čia galima kalbėti tik kaip apie vieną iš lietuvių asimiliacijos šiame regione etapų.

Palyginti su XX a. viduriu, dabartinė kalbinė situacija Lietuvos ir Baltarusijos paribyje pasikeitė neatpažįstamai. Kad prieš pusę amžiaus tarp Dievėniškių iškyšulio, prie pat Lietuvos sienos esančių Benekainių, Kaulėliškių, Varanavo, Armėniškių, Geranainių (Vijės r.) apylinkėse, buvę ištisos lietuvių šnektų salelės, jauniausios kartos tyrėjams parodo žinomų lietuvių ir užsienio kalbininkų, tautosakininkų, istorikų darbai. Tiriamų lietuvių šnektų egzistavimo pėdsakų jau reikia ieškoti vietinėse slavų kalbose (Čekmonas 2017a [1973]: 351–386; Romančiuk 2017: 760–777; Tuomienė 2017: 788–825; 2021: 48–60).

Ir senesniuose, ir naujuosiuose dialektologijos darbuose tyrėjams į akis pirmiausia krinta specifinė kalbos sritis – leksika. Būdamą atvira įvairioms įtakoms, iš visų kalbos lygmenų ji yra nepastoviausia ir sparčiai linkusi kisti (Vidugiris 1998: 163–164). Tarmės atstovų kalboje fiksuojama daug slavizmų, kurių nuolat daugėja (Čekman 1972: 147–156; Vidugiris 1972: 19–29; Grinaveckienė 1969: 219–228; Romančiuk 1987: 140–144; Grumadienė 1993: 82–94; Tuomienė 2018: 113–134; 2020a: 195–211; ir kt.).

XX a. antrosios pusės darbuose nemažai dėmesio skirta lietuviškai leksikai vietinių baltarusių, lenkų, rusų šnektose nagrinėti (Urbutis 1969a: 43–68; 1969b: 149–162; Toporov 1973: 29–44; Grinaveckienė 1988: 123–131; 1993: 113–133; 1997: 185–195; Grinaveckienė, Mackevič 1990: 165–173; ir kt.), neslaviškam vardažodžių linksnių ir giminių vartojimui aprašyti (Sudnik 1972: 19–22; Jonaitytė, Sudnik 1973: 75–77; ir kt.).

Minėtinos dialektologės Laimos Grumadienės (dab. Kalėdienės) dvi mokslinės publikacijos, skirtos Varanavo apylinkių lietuviškam vardynui ir antroponimijai. Pirmojoje – *Varanavo rajono oikonimų slavinimas* (1989: 84–90) – analizuojami iš kelių Varanavo r. parapijų surinktų kaimų vardų – oikonimų – slavinimo ypatumai. Autorė teigia, kad oikonimai į kitą kalbą perkeliama dviem būdais: vertimu ir interpretacija. Vertimo pavyzdžiai rodo, kad, verčiant lietuviškus oikonimus į vietinę baltarusių *poprostu* tarmę, išlaikoma ta pati giminė ir skaičius. Interpretacinis būdas gali būti pagrįstas tik morfologiniais atitikmenimis: priešdėliais, galūnėmis ir galūnėmis.

Antroje autorės publikacijoje *Benekainių apylinkių antroponimija* (1993: 82–94) parodoma, kaip vietinių žmonių pavardės atspindi gyventojų tauty-

1.2. Šiaurvakarinio Baltarusijos paribio tyrimai: etnolingvistinės ir sociolingvistinės situacijų kaitos poveikis lietuvių tarmių sunykimui

bę ir tautinės sudėties pokyčius. Pavardės tirtos kilmės ir darybos požūriu. Tyrėja daro išvadą, kad nemaža pavardžių dalis – krikštovardinės kilmės. Didesnė jų dalis (18 %) – su lietuviškomis priesagomis, kitos (12 %) – su slaviškomis. Autorė konstatuoja, kad 63 % analizuojamų Benekáinių apylinkių pavardžių yra lietuviškos kilmės. Dauguma jų keliose parapijose kartojasi – tai rodo gyventojų sėslumą.

Tyrėjų analizuojami didesni ar mažesni Baltarusijos lietuvių šnektų fonetikos, fonologijos ir kirčiavimo pakitimai. Atskiruose straipsniuose apibendrinta nuo 1952 m. beveik iki šių dienų rengtų ekspedicijų medžiaga (Vidugiris 1959: 207–209; Lipskienė, Vidugiris 1967: 195–196; Grinaveckis 1972: 181–186; Naktinienė, Paulauskienė, Vitkauskas 1988: 8; Mikulėnienė 1993: 95–104; 1996: 148–149; Grumadienė 1994: 102–104; Garšva 1996a: 83–89; Trumpa 1997: 214–219; 1998: 85–94; 2003: 100–110; 2005: 325–340; Tuomienė 2019: 87–106; 2021: 48–60; ir kt.).

Laimos Kalėdienės straipsnyje *Ramaškonijų fonologija. 1984 m.* (2017: 542–551) analizuojami sociolingvistiniai duomenys ir garso įrašai, surinkti keliose ekspedicijose Ramaškonijų apylinkėse. Fonetinių duomenų analizė prilygsta natūraliam eksperimentiniam garsų tyrimui, kurio pagrindu aprašomas fonetinės kaitos mechanizmas. Autorės teigimu, tam pačiam informantui pradėjus vartoti kelis ilgųjų ir trumpųjų balsių variantus, ilgųjų ir trumpųjų balsių fonologinis kontrastas susilpnėja ir ima nykti. Taikant vidinės rekonstrukcijos metodą, užfiksuotą priešpriešą tarp ilgųjų ir trumpųjų balsių reikėtų apibūdinti kaip tarpinę. Prognozuojama, kad galiausiai ji išnyks.

Detalus visų Lietuvos Respublikos užribio šnektų fonetikos ir fonologijos aprašas pateikiamas Kazimiero Garšvos monografijoje *Lietuvių kalbos paribio šnektos (fonologija)* (2005). Autorius knygoje bando ne tik patikslinti paribio šnektų ribas, bet ir pateikti išsamias fonologines sistemas su aiškia ir nuoseklia distribucine analize. Be to, darbe pristatomas išsamus kiekvienos šnektos sociolingvistinis kontekstas. Kai kurios Baltarusijos, Lenkijos, ypač Latvijos lietuvių šnektos apskritai kalbotyroje aprašytos pirmą kartą.

Fonologijos problemoms skirta ir kita reikšminga knyga apie už Lietuvos sienos esančią šnektą – tai Edmundo Trumpos monografija *Pelesos šnektos balsinės fonemos ir jų variantai* (2008). Taikant instrumentinius metodus, darbe detalai aprašomos Pelesos šnektos fonemų ir jų variantų kiekybės ir kokybės ypatybės, kitimo tendencijos, susistemintos ir papildytos ankstesniuose tyrimuose pateiktos žinios.

Svarbesnėse savo publikacijose, skirtose kalbų interferencijos klausimams, V. Čekmonas bene pirmą kartą kalbų kontaktų tyrimo istorijoje aprašė dėl dvikalbystės atsiradusį reiškinį – kalbų išlyginimą, dviejų skirtingų kalbų sistemų suartėjimą (angl. *convergence of two different language systems*). Mokslininkas nustatė, kad vietos gyventojai, kalbantys lietuviškai, baltarusiškai ir lenkiškai, naudoja septynis būdus, kaip pereiti nuo vienos kalbos į kitą. V. Čekmonas įrodė, kad dvikalbystės ir daugiakalbystės sąlygomis pirmoji kalba (lietuvių) turėjo lemiamą įtaką antrosios (baltarusių) kalbos fonetikai (Čekman 2017a [1973]: 443–460 ir 2017b [1973]: 351–386).

V. Čekmono straipsnyje *Dėl lietuvių–baltarusių fonetinės interferencijos Pelesoje*, paremtame itin išsamia ir plačia lygiagrečių fonetinių procesų dviejose kontaktuojančiose kalbose analize, teigiama, kad Pelesos–Ródūnios–Nočiōs arealas atspindi visus galimus lietuvių kalbos perėjimo prie baltarusių tarmės etapus. Tik tipologiškai ištyrus visas šių kontaktuojančių tarmių santykių ypatybes, galima suprasti šio krašto baltarusių tarmių raidą. Pasak autoriaus, baltiškas, iš esmės lietuviškas, substratas čia akivaizdus (Čekman 2017b [1980]: 387–416).

Kitame kalbotyros mokslui reikšmingame V. Čekmono straipsnyje *Kalbų funkcionavimas ir dvikalbystė (Ramaškoniu šnektų pagrindu)* atskleidžiamas kalbų kaitos mechanizmas, paremtas daugelio metų tikslingai rinktais trijų kalbų faktais. Atidžiai išanalizavęs daugybę pokalbių su vietos žmonėmis, autorius pagal lietuvių kalbos vartoseną suskirstė kaimus į penkias zonas. Tai leido modeliuoti per šimtą metų trukusį lietuvių kalbos funkcinio krūvio perkėlimą baltarusių kalbai. Pažymėtina, kad trečiosios kalbos – lenkų – vartojimas, nors ir buvo funkciškai ribotas, kalbų kaitos mechanizmą dar labiau apsunkino: ši kalba, pirmiausia kaip konfesinė, ėmė stumti lietuvių kalbą iš vartosenos (Čekmonas 2017d [1988]: 416–443).

Bene mažiausiai dėmesio sulaukė už Lietuvos ribų esančių lietuvių šnektų morfologija ir sintaksė. Iki šiol šios sritys buvo tiriamos iš dalies arba visiškai atskirai nuo lietuviškose salose vyraujančių vietinių baltarusių ir lenkų kalbų.

Išsamus dabartinės Ramaškoniu šnektos sociolingvistinės padėties, kalbos ypatybių aprašas, dialektologine transkripcija užrašytų autentiškų šnektos tekstų su komentarais publikuojama šios monografijos autorės parengtoje knygoje *Ramaškoniu šnektos tekstai* (Tuomienė 2008). Daug dėmesio skirta sociolingvistinei šnektos charakteristikai. Įvadiniamame rinkinio straipsnyje pristatoma sinchroninė sociolingvistinė šnektos padėtis (pateikiama istorinių

faktų), taip pat tautinės savimonės dalykai, išsamiai aptariamas kodų kaitos mechanizmas ir kiti veiksniai. Apibūdinamos svarbiausios Ramaškonių šnektos kalbinės ypatybės: fonetika, morfologija, linksnių ir prielinksnių vartojimas, leksika. Apibūdinant kalbos ypatybes, parodomi tiek archajiški kalbos istorijai svarbūs atvejai, tiek sinchroninė tekstų kalbos įvairovė.

Knygoje *Ramaškonių šnektos daiktavardis: sociolingvistinis tyrimas* (Tuomienė 2010a) sinchroniniu požiūriu labai išsamiai aprašyta vienos kalbos dalies – daiktavardžio – kaityba. Atskleidžiamos silpnosios ir stipriosios daiktavardžio linksniavimo sistemos vietos. Kartu su stabilesniais daiktavardžių linksniavimo sistemos aspektais stengiamasi atskleisti tai, kas šioje sistemoje dėl įvairių priežasčių prarandama. Turint omenyje, kad kiti kalbos lygiai (ypač fonetika) sparčiai niveliuojasi.

Neišleistini iš akių ir naujesni baltarusių dialektologų, lietuvių ir baltarusių paribio zonų tyrėjų darbai. Kalbininkės Veros Astreikos straipsnyje *Kalbinių kontaktų įtaka Baltarusijos kalbinio landšafto zonų formavimuisi* patvirtinami jau anksčiau paskelbti baltarusių kalbininkų teiginiai, kad formuojantis šiaurės vakarų baltarusių dialektinei zonai lemiamą vaidmenį suvaidino sąveika su baltų (pirmiausia lietuvių), taip pat lenkų kalbiniais elementais. Šioje paribio su Lietuva teritorijoje sukonzentruota daugiausia baltarusių kalbai būdingų leksinių ir semantinių baltizmų bei polonizmų. Autorė atkreipia dėmesį į baltarusių paribio dialektų ir lietuvių kalbos fonetinės interferencijos – sąveikaujančių skirtingų kalbinių sistemų elementų abipusio prasismelkimo – problemą: daugelis nereguliarių garsų pakitimų yra kontaktinės kilmės. Viena iš pagrindinių priežasčių, dėl kurių ypač šiaurvakarinėje Baltarusijoje susiformavo įvairios tarminės zonos, yra baltarusių ir jų protėvių ryšys su baltais. Tyrimas papildoma ir patvirtina slavisto V. Čekmono suformuluotus sociolingvistinius ir kalbų kontaktų teiginius (Astreika 2007: 45–53).

Apibendrinamajame baltarusių dialektų Lietuvoje tyrėjos Lilijos Plygavkos straipsnyje *Baltarusių kalbos dialektai* apibūdinamas dabartinių baltarusių tarmių paplitimo plotas – pietrytinis paribys. Vietiniai dialektai turi skirtumų, kuriems įtaką daro pokalbio temos, bendravimo aplinkybės, pašnekovų amžius, profesija, išsilavinimas ir gyvenamoji vieta. Baltarusių dialektus stipriai veikia kitos vietinės slavų kalbos – pirmiausia lenkų ir rusų. Autorės teigimu, varijuoja tarminės ir norminės baltarusių kalbos formos (Plygavka 2014: 228–239).

1.3. Lietuvių kalbos padėtis XX a. antrojoje pusėje– XXI pradžioje: tarmės pasitraukimą lėmę veiksniai

XIX a. antrojoje pusėje ideologiniai lietuvių ir lenkų tautinių judėjimų skirtumai ir XX a. politiniai įvykiai paveikė Pietryčių Lietuvos etninius procesus. Visa tai turėjo įtakos krašto gyventojų etninės ir tautinės tapatybės formavimuisi. Šiam kraštui reikšmingas ir svarbus laikotarpis – 20 metų (1920–1939) trukęs Lietuvos ir Lenkijos konfliktas dėl Vilniaus krašto. Tuo laikotarpiu Pietryčių Lietuva gyveno ir vystėsi kaip Lenkijos dalis.

Tyrėjų teigimu, Antrojo pasaulinio karo metu ir po jo didžiausių etninių grupių – lietuvių ir lenkų – gyventojai puoselėjo skirtingas valstybingumo atkūrimo vizijas. Sovietmečiu Pietryčių Lietuvos regiono raida skyrėsi nuo kitų Lietuvos regionų – čia nebuvo sudarytos palankios sąlygos skleistis lietuvių kalbai ir lietuvybei. Buvo oficialiai palaikomos vadinamosios sovietinės lenkų ir rusų nacionalizmo formos, o komunistinė ideologija buvo skleidžiama visų be išimties etninių grupių ir visų tautybių gyventojams (plačiau žr. Stravinskienė 2010: 42–51).

Pietryčių Lietuva etniniu požiūriu buvo ir tebėra labai mišrus regionas. Vilniaus, Trakų ir Šalčininkų rajonuose daugumą sudaro lenkų tautybės gyventojų. 2022 m. atlikto Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, visoje šalyje gyvena 85,1 % lietuvių tautybės gyventojų, 6,6 % lenkų, 5,1 % rusų ir 1,0 % baltarusių. Vien Vilniaus rajone gyvena 46,75 % lenkų, 38,52 % lietuvių, 7,35 % rusų ir 3,26 % baltarusių, o Šalčininkų rajone – 79,5 % lenkų, 10,4 % lietuvių, 5,0 % rusų ir 1,2 % baltarusių³⁵.

Naujesni sociologų ir etnologų tyrimai rodo, kad esama skirtumų tarp Vilniaus ir Šalčininkų rajonų lenkų etninio ir tautinio identiteto apraiškų. Vilniuje ir miesto apylinkėse nuo seno gyvena įvairių tautų ir įvairių religijų žmonės. Tačiau lenkams ir baltarusiams šis miestas tapo svarbia tautinės tapatybės dalimi. Jų teigimu, palyginti su Šalčininkų miestu ir rajonu, Vilniaus miesto ir rajono lenkai savo tautinį identitetą išreiškia daug stipriau ir aktyviau. Jį formuoja ne tik Vilnius, kaip Lietuvos lenkų kultūros centras, bet ir sosti-
nėje vykstantys renginiai ir intensyvus politinis gyvenimas (plg. Karaš 2007: 207–224). O Šalčininkų mieste ir rajone, kur vietinių gyventojų, save laikančių lenkais, yra dauguma, lenkiškas žmonių identitetas išreiškiamas palyginti silpniau (Potašenko 2008; Daukšas 2012: 167–193; Vyšniauskas 2020b: 29–47).

³⁵ Šaltinis: <https://www.salcininkai.lt/apie-rajona/teritorija-gyventojai/562> [žiūrėta 2023-12-14].

1.3. Lietuvių kalbos padėtis XX a. antrojoje pusėje–XXI pradžioje: tarmės pasitraukimą lėmę veiksniai

Galima teigti, kad Šalčininkų rajono gyventojams *Lietuvos piliečiais* prisistatyti svarbiau, o kaip *Lietuvos gyventojais* dažniau nurodo esantys Vilniaus rajono gyventojai (plg. Korzeniewska 2013: 164; Kazėnas ir kt. 2014: 80–83).

Pažymėtina, kad Pietryčių Lietuvos regioną ištyrę lietuvių antropologai (Balčiūnienė, Česnys 1988) įrodė, kad šio paribio gyventojai – ir lietuviai, ir kitakalbiai – šiose žemėse gyvena iš kartos į kartą ir į kalbamas teritorijas nėra atsikraustę ar anksčiau atvežti iš kitų vietovių (pavyzdžiui, ištuštėjus teritorijoms dėl maro; plg. Ochmański 1986). Keliuose pietrytinio Lietuvos paribio miestuose mokslininkų atliktas tyrimas atskleidė tokią tendenciją: jaunosios kartos lenkų, iš dalies rusų ir baltarusių tautybių atstovai be savo gimtosios kalbos siekia išmokti lietuviškai. Šios kartos atstovai teigia suvokiantys valstybinės lietuvių kalbos žinių svarbą išvykus studijuoti, gyventi ir dirbti į kitus Lietuvos miestus (plačiau žr. Geben 2013).

Kita vertus, visi vietiniai žmonės kelių kalbų vartojimą socialinėse situacijose laiko natūralia kasdienio bendravimo būtinybe ir privalumu. Dėl galimybės kasdien arba reikalui esant vartoti kelias kalbas – lenkų, rusų ar baltarusių (vietinių dar vadinama „maišyta kalba“) kai kurie ne lietuvių kilmės gyventojai regioną apibūdina kaip *savo* gyvenamąsias vietas, nes tik čia jaučiasi esą „namuose“. Vyresnės kartos atstovai pokalbiuose su svečiais ar nevietiniais pabrėžia, kad jų daugiatautė ir daugiakalbė gyvenamoji vietovė ar platesnis regionas (Šalčininkų, Vilniaus rajonai) turi daug daugiau pranašumų nei kiti Lietuvos regionai, kuriuose kalbama tik viena kalba – lietuvių (plg. Šliavaitė 2016: 120–123).

Detalesnį baltarusių ir lietuvių paribio dialektų paplitimo žemėlapi dar 1903 m. yra parengęs ir publikavęs akademikas Jauchimas Karskis (rus. *Яухим Карский*), vienas pirmųjų mokslininkų, pradėjusių moksliai tirti baltarusių etnografiją ir pirmiausia – baltarusių kalbą (Karskij 1903)³⁶.

J. Karskio žemėlapis buvo lūžis šios teritorijos tautinėje kartografijoje – baltarusių kalbą jis laikė savarankiška kalba, suskirstyta į tarmes. Tačiau šiame žemėlapyje tuometinės Baltarusijos sienos buvo nustatytos remiantis tik kalbos kriterijumi, neatsižvelgiant į tautosaką ir papročius (plg. Astreika 2007: 45–53).

Nustatydamas baltarusių etninį plotą, J. Karskis daugiausia rėmėsi įvairių baltarusių kalbos tarmių, kurias skirstė į šešias grupes pagal baltarusių kalbos skiriamųjų bruožų – „akavimo“, „dziakavimo“ ir kietojo „r“ – pobūdį, išsi-

³⁶ Jauchimo Karskio žemėlapis Baltarusijos archyvuose: https://archives.gov.by/wpcontent/uploads/files/karski/29_2686_karta.jpg [žiūrėta 2023-12-07].

dėstymu. Svarbu pabrėžti, kad J. Karskis buvo vienas pirmųjų mokslininkų, žemėlapyje pradėjusių žymėti Baltarusijos regionus, kuriuose gyveno baltarusiai – suslavinti baltų (daugiausia – lietuvių) kalbomis kalbėję autochtonai. Žemėlapyje pažymėti plotai apie Varanāvą, Benekáinis ir Eišiškes, kur dar nedominavo baltarusių dialektai (plg. Gaučas 2004: 54, 65–66)

Beveik po šimto metų du lietuvių mokslininkai, geografas Petras Gaučas ir kalbininkas Aloyzas Vidugiris, pirmieji paskelbė surinktus mokslinius duomenis apie lietuvių ir baltarusių kalbų paplitimą paribio plotuose nuo XVIII a. pabaigos iki XX a. pradžios (Gaučas, Vidugiris 1983: 26–73).

Todėl tuometis Lietuvių kalbos ir literatūros institutas 1989 m. organizavo mokslinę ekspediciją, kad patikslintų lietuvių, baltarusių, dar ir lenkų kalbų paplitimo ribas Rytų Lietuvoje (vadovė – dr. Laima Grumadienė). Ekspedicijos rezultatai paskelbti žemėlapyje, žyminčiame tiksliai 4 kalbų – lietuvių, lenkų, baltarusių ir rusų – paplitimo zonas Rytų Lietuvoje XX a. pabaigoje (žr. Čekmonas, Grumadienė 1993: 132–136; 3 pav.).

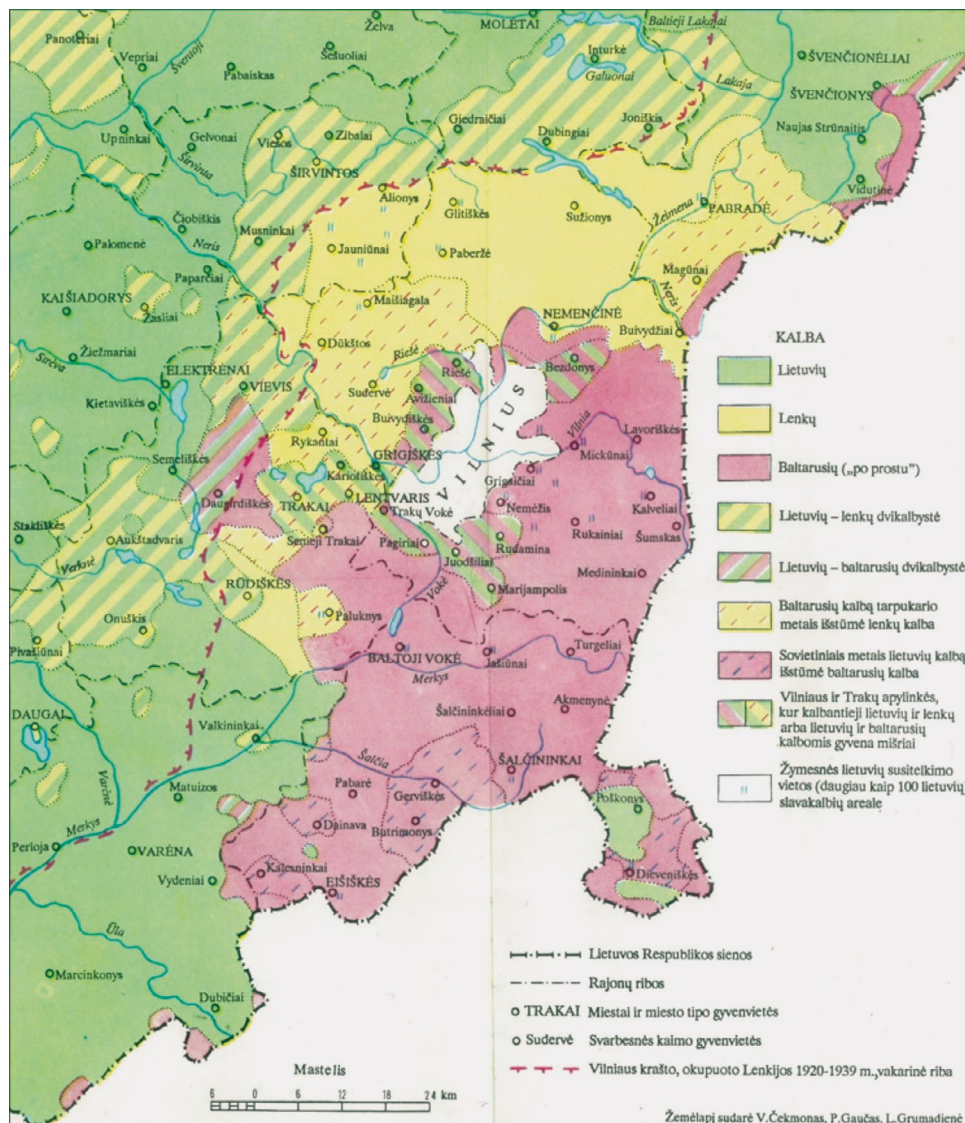
Mokslininkų sudarytame žemėlapyje aiškiai matyti, kad beveik visas Šalčininkų rajono plotas, ypač jo paribiai ties pasieniu su Baltarusija, pažymėtas kaip vyraujamas kalbančiųjų baltarusiškai, nors tyrėjų apklaustų vietinių gyventojų daugumą sudarė lenkų tautybės žmonės (Čekmonas, Grumadienė 1993: 134; plg. Czekmonas 2017 [1991]: 115–127). Lietuviškų mikrosalelių buvę tik Dievėniškių iškyšulyje, Poškonių ir Maciūčių apylinkėse. Be to, tyrėjai pastebi, kad paribio vietovėse sutikta dvikalbių lenkų tautybės gyventojų, kalbančių ir lenkiškai, ir lietuviškai. Mokslininkai taip pat pabrėžia, kad Baltarusijos pasienyje lietuviai pasuose buvo užrašomi lenkais (Čekmonas, Grumadienė 1993: 133).

Sudarytame orientacinio pobūdžio žemėlapyje, kuriame pažymėti visi tiriamieji LKA punktai (4 pav.), matyti, kad lietuviškai kalbančiųjų įrašyta tose pačiose Dievėniškių iškyšulio vietovėse – atskirose Miežionių ir Maciūčių apylinkėse.

Tyrimas parodė, kad devynis pietrytinio Lietuvos paribio LKA punktus – Gudėlių (LKA 650), Kuršių (LKA 664), Kaniūkų (LKA 665), Dailėdžių (LKA 667), Miežionių (LKA 669), Maciūčių (LKA 670), Vėžionių (LKA 680), Butrimonių (LKA 682) ir Daugidonių (LKA 691) – galima apibūdinti kaip geriau ar menkiau išlaikiusius pietų aukštaičių šnektoms būdingas ypatybes: šių punktų vietovėse dzūkuojama, *q*, *ę* siaurinami, o dvigarsiai *an*, *am* išlaikomi sveiki.

Žemėlapyje šviesesne melsva spalva žymimas aštuonių LKA punktų – Rūdninkų (LKA 634), Jašiūnų (LKA 635), Tābariškių (LKA 637), Šalči-

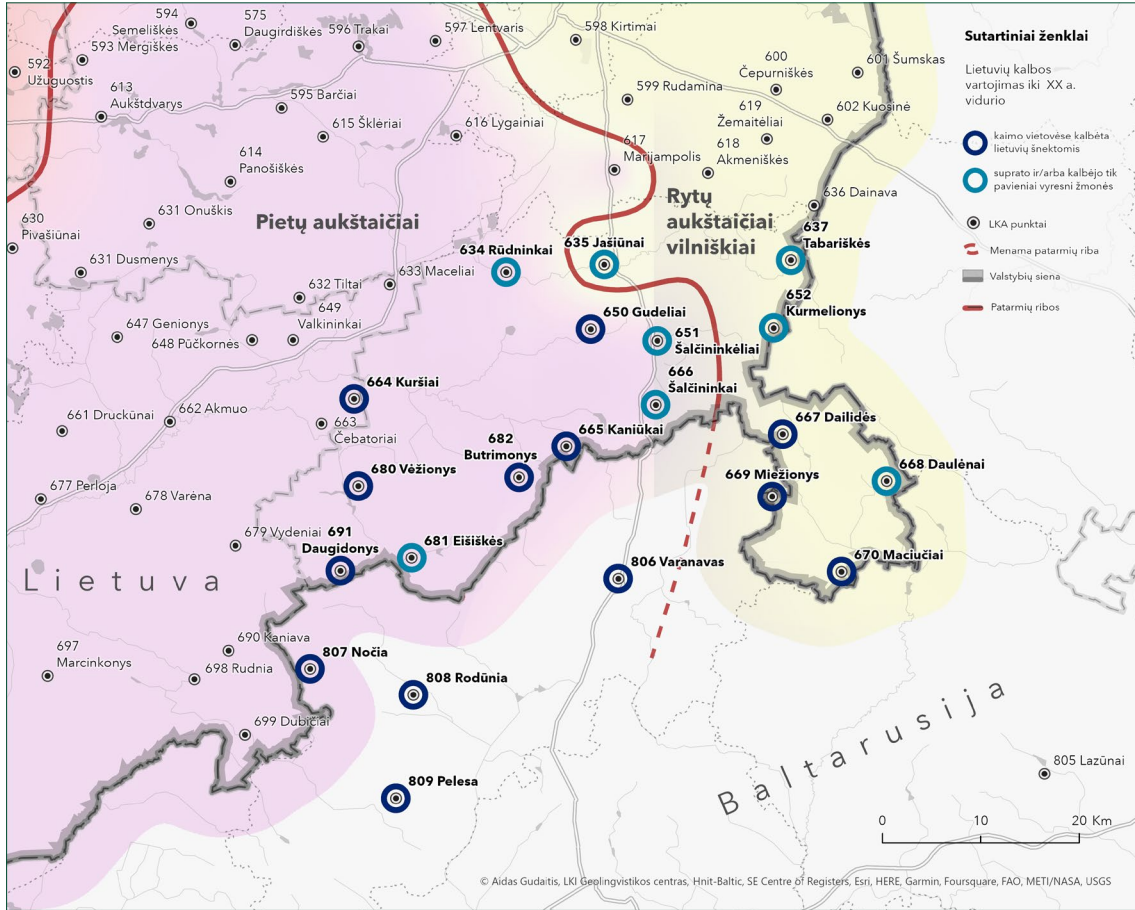
1.3. Lietuvių kalbos padėtis XX a. antrojoje pusėje–XXI pradžioje:
tarmės pasitraukimą lėmę veiksniai

3 pav. Kalbų paplitimas Rytų Lietuvoje XX a. antrojoje pusėje

ninkėlių (LKA 651), Kurmelionių (LKA 652), Šalčininkų (LKA 666), Daulėnų (LKA 668) ir Eišiškių (LKA 681) – vietoves galima apibūdinti kaip smarkiai suslavėjusias, nes daugumą senųjų vietinių gyventojų galima įvardyti kaip lietuviškai suprantančius, bet kalbėti jau negalinčius. Nemažai apklaustųjų lietuviškai pasakė žodžių junginių, įvardijo buitines daiktų, gamtos reiškinių pavadinimus, mokėjo skaičiuoti, tačiau nuosekliai pasakoti jau

1. LIETUVIŲ KALBOS IR VIETINIŲ SLAVŲ KALBŲ TYRIMAI PIETRYČIŲ LIETUVOS IR ŠIAURVAKARINĖS BALTARUSIJOS PARIBIUOSE: SPECIFIKA IR PROBLEMATIKA

4 pav. Lietuvių kalbos vartojimas nuo XX a. antrosios pusės iki dešimtojo dešimtmečio (sudarė Aidas Gudaitis)

nebegalėjo (plg. Brazaitienė 2022: 104–116). Punktų pakraščiuose sutikti vos keli vyresnio amžiaus asmenys, gebantys kalbėti lietuviškai.

Trijuose – Daulėnų (LKA 668), Daugidonių (LKA 691), Kurmelių (LKA 652) – punktuose senoji karta dar galėjo susikalbėti trumpais sakiniais, o vidurinės ir jaunesniosios kartos gyventojai kalbėjo baltarusiškai, lenkiškai ir rusiškai, lietuviškai – vienas kitas tik suprato.

Pabrėžtina, kad svarbiausias visų tiriamų pietrytinio Lietuvos ir Baltarusijos paribio punktų bruožas – senosios ir iš dalies vidurinės kartos informantai, iki XX a. pabaigos dar kalbėję tarmiškai. Tiksliau, ypač apylinkių kaimuose dar buvę vietinių gyventojų, gerai išlaikiusių savo gimtąją lietuvių

1.3. Lietuvių kalbos padėtis XX a. antrojoje pusėje–XXI pradžioje: tarmės pasitraukimą lėmę veiksniai

tarmę (LKTCH 76–85, 100–108). Jaunesnioji karta kalbėjo vietinėmis slavų kalbomis, tik vienetai mokėjo mokykloje ar darbovietėse išmoktą bendrinę lietuvių kalbą. Tokių jaunų žmonių rasta tik tose vietovėse, kur buvusios lietuviškos mokyklos (plačiau žr. Kalnius 2018: 5–16).

Palyginus dialektologinius žemėlapius ir jų komentarus, publikuotus Lietuvių kalbos atlase (LKA)³⁷, su žemėlapiais ir duomenimis, sudarytais doc. Lilijos Plygavkos (2014: 228–237) ir prof. Kristinos Rutkovskos (2014: 216–227) ir publikuotais naujausiame leidinyje *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*, matyti visiškai skirtingi rezultatai: LKA žemėlapiuose, sudarytuose maždaug prieš 80–90 metų, Šalčininkų rajono plote žymima gausybė iš vietinių gyventojų surinktos lietuviškos medžiagos, o 2014 m. – lietuvių tarmių ir apskritai lietuvių kalbos plotų (salų) rajone jau nebelikę.

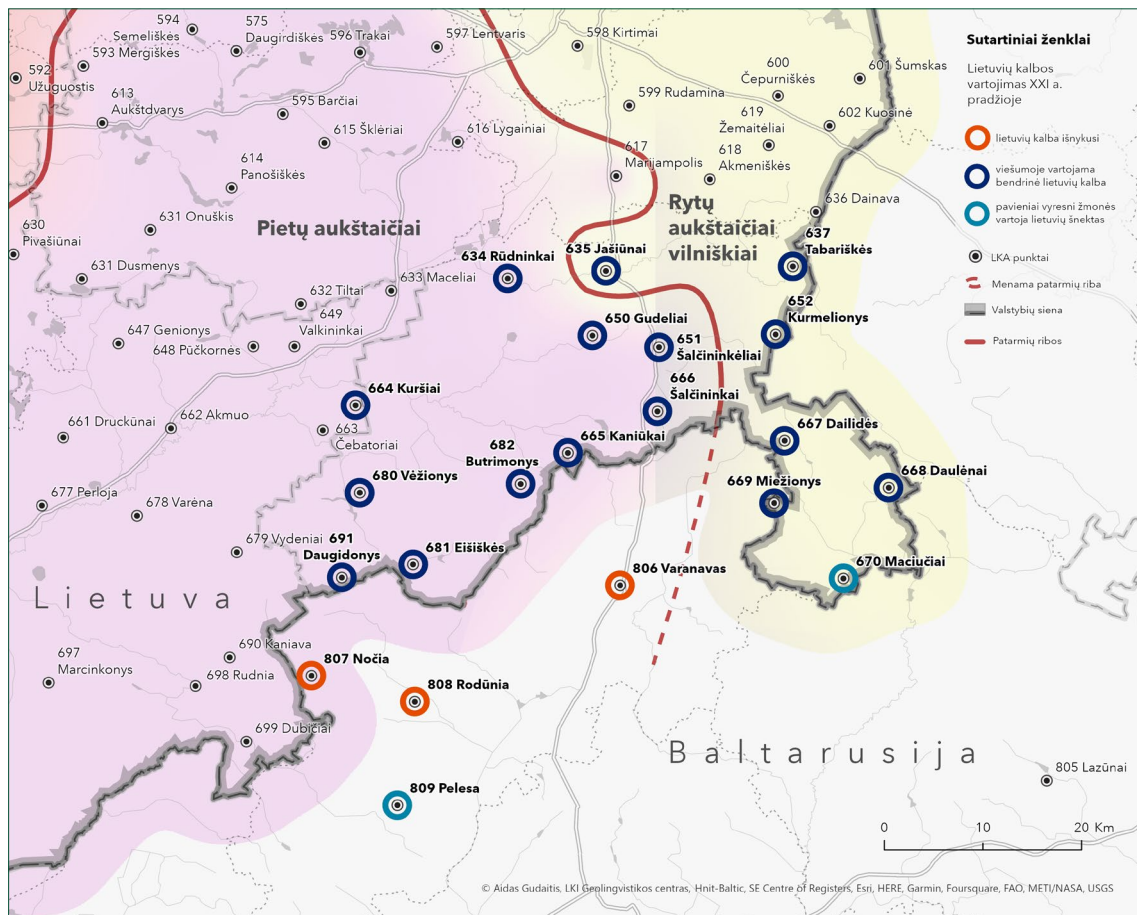
Visose keturiose lietuviškose salose Baltarusijoje – Nočiōs (LKA 807), Ródūnios, Plikiū (LKA 808), Pelesōs (LKA 809), Varanāvo, Nevāšiū, Asavōs (LKA 806) – vyresniosios ir iš dalies vidurinės kartos žmonės kaimo vietovėse XXI a. pradžioje (2001–2017 m. duomenimis) dar kalbėję pietų aukštaičių šnektomis (plg. Tuomienė 2008: 25–35; 2010a: 17–20; 2021: 48–60).

XX a. pabaigoje ir XXI a. pradžioje susiklosčiusi politinė, socialinė, kultūrinė ir demografinė situacija lėmė kalbų vartojimo kaitą, ypač sparčiai pakito kalbų funkcionavimas paribio regionuose, vietomis – labai akivaizdžiai (plg. Jaroslavienė, Tuomienė 2013).

Žemėlapyje pažymėti LKA punktai, kuriuose apklausų metu sutikta įvairaus amžiaus gyventojų, viešose vietose, oficialioje aplinkoje vartojančių arba suprantančių ir galinčių susikalbėti įvairiose įstaigose išmokta bendrine lietuvių kalba. Privačioje, namų aplinkoje šie informantai bendrauja vietinėmis slavų kalbomis. Dauguma jaunų žmonių lietuviškai pirmiausia išmoksta mokyklose, vėliau – darbovietėse, išvykę į kitas Lietuvos vietas ar miestus. Apklausos duomenys taip pat parodė, kad šių LKA punktų gyvenamosiose vietovėse nebelikę pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektomis kalbančių vietos gyventojų. 2012 m. Maciūčių (LKA 670) punkte įrašyta 95 m. amžiaus moteris (S. K., g. 1917 m.), kalbėjusi pietų aukštaičių šnektą. Kitų punktų vyresniosios kartos gyventojai sakosi suprantą „dzūkiškai“, bet kalbėti jau pamiršę.

³⁷ Lietuvių kalbos atlase (Morkūnas (ats. red). 1977–1991: 1–3) publikuojami 379 žemėlapiai; juose parodyta daugiau kaip 560, o kartu su komentarais (kiekvieno tomo žemėlapiai turi komentarų knygą) – kelių tūkstančių lietuvių kalbos reiškinių įvairavimas ir paplitimas.

1. LIETUVIŲ KALBOS IR VIETINIŲ SLAVŲ KALBŲ TYRIMAI PIETRYČIŲ LIETUVOS IR ŠIAURVAKARINĖS BALTARUSIJOS PARIBIUOSE: SPECIFIKA IR PROBLEMATIKA

5 pav. Lietuvių kalbos vartojimas XXI a. pradžioje (sudarė Aidas Gudaitis)

Trys dideli LKA punktai pietų aukštaičių tęsinyje Baltarusijoje XXI a. antrojo dešimtmečio pabaigoje smarkiai apnyko (plačiau žr. Tuomienė 2008; 2010a; 2017: 646–686). 2013 ir 2017 m. aplankius Ródūnios ir Varanavo apylinkių kaimus, kuriuose dar 2005 m. buvo po keliolika lietuviškai kalbančių senosios kartos atstovų, buvo įrašyti tik atskirus lietuviškus žodžius prisimenantys vietos gyventojai. Tik vieną Pelesos punktą (LKA 809) mūsų dienomis galima laikyti gyvybingu – vyresnioji ir vidurinė karta neviešoje aplinkoje ir bažnyčioje vartoja lietuvių šnektą, jaunimas lietuviškai išmokdavo lietuviškoje mokykloje (2023 m. baltarusių valdžios sprendimu ji buvo uždaryta, žr. p. 20), nors kasdieniame gyvenime bendrauja baltarusiškai, moka lenkiškai ir rusiškai.

1.3. Lietuvių kalbos padėtis XX a. antroje pusėje–XXI pradžioje: tarmės pasitraukimą lėmę veiksniai

Kalbos nykimas ar net kalbos mirtis priklauso nuo daugelio veiksnių ir sąlygų. Svarbiausios ir lemtingiausios sąlygos yra susijusios su vartotojais: kalba miršta, kai miršta visi ja kalbėję žmonės, kurie dėl vienokių ar kitokių priežasčių neperdavė savo kalbos ateities kartoms (Bailey 2002). Pačių kalbos vartotojų ir jų kalbos likimą lemia besikeičiančios ir nepalankios istorinės ir kultūrinės sąlygos, nuo kurių priklauso ekonominė situacija, kartais net besikeičiančios geografinės ir politinės sienos. Šalies ar šalių politikos ir ideologijos pokyčiai neišvengiamai daro įtaką kalbos prestižui.

Nagrinėjamu atveju būtent politinių ir geografinių ribų perbrėžimas, pasikeitusi politika ir ideologija tapo pagrindinėmis lietuvių kalbos nykimo tam tikrose teritorijose priežastimis. Vietos gyventojai buvo priversti prisitaikyti. Gyvendami nedidelėse kaimo bendruomenėse, tokiose kaip Baltarusijos lietuviškų salų lietuviai, jie neatlaikė didžiulio ir ilgalaikio slaviškai kalbančios daugumos spaudimo (plg. Kryvicki 1977: 185–197).

Mokslo literatūroje aprašoma daug atvejų, apibūdinančių gana greitą kalbos išnykimą: tyrėjai nagrinėja atvejus, kaip kalba (arba kalbos) sunyksta net neperėjusi visų tyrėjų skiriamų kalbos nykimo etapų. Mokslininkų teigimu, išnykusi kalba yra tokia kalba, kuri nebeturi kalbėtojų. Tačiau prieš išnykdamą, ji pereina kelis etapus (Dressleris 1994: 83–90; Crystal 2005: 81–84; Harrison 2007).

Šiam tyrimui iš esmės yra svarbūs visi keturi etapai:

- **Pirmasis kalbos nykimo etapas** vadinamas *potencialiu pavojumi*. Kalbai kyla pavojus, kai ji patiria stiprų išorinį spaudimą, tačiau ją dar vartoja visų kartų atstovai ir kalba perduodama jaunesnėms kartoms.
- **Antrasis kalbos nykimo etapas** vadinamas *nerimą keliančiu etapu*: kai tam tikroje teritorijoje plintant dvikalbystei, pakinta ten vartojamų kalbų funkcijos ir viena kalba stumiami iš oficialaus, viešojo vartojimo. Vyksta laipsniškas vienos kalbos pakeitimas kita. Vis mažiau žmonių tą kalbą vartoja ir jos neišmoksta vaikai.
- **Trečiame kalbos nykimo etape** iškyla *labai rimtas pavojus* – viena kalba pasitraukia į pasyvų vartojimą arba vartojama labai siauroje aplinkoje (šeimoms, giminėms). Šiame etape kalba labai greitai nyksta ir mažai tikėtina, kad ją vartos kita karta.
- **Ketvirtasis etapas** vadinamas *kalbos mirtimi*. Kai kalba netenka visų savo funkcijų ir pasitraukia iš privačios, šeimos aplinkos. Ji tampa pasyvi, negirdima, ja tarpusavyje bendrauja tik vyresniosios kartos žmonės. Pagaliau kalba išnyksta, nes niekas neišlaiko su ta kalba siejamo etninio tapatumo jausmo.

Kalbos nykimas, kai jaunesnioji karta nebeišmoksta savo tėvų ir senelių kalbos, būdingas ir šiame darbe tiriamiems pietų aukštaičių patarbei priklausančių pietrytinio lietuvių kalbos paribio arealams, ir Baltarusijos salų lietuvių tarmei – Nočiōs, Asavōs, Nevāšių, Rōdūnios, Plikiū, Armōniškių, Ramaškoniū. Tai būdinga ir kitoms, izoliuotoms ir toliausiai nuo pagrindinės lietuvių kalbos ploto nutolusioms, tačiau jau išnykusioms lietuviškoms saloms Baltarusijoje, tokioms kaip Āpsas, Brēsłauja, Lazūnai, Zīetela³⁸.

Lietuvių bendruomenės kultūrinis išskirtinumas, perteiktas per kalbą, taip pat greitai nutrūko, kai išnyko natūralaus tęstinumo perspektyva³⁹. Kartu prarandama reikšminga paveldėta patirtis: gyvojoje kalboje nebevertojamas lietuviškas vardynas, kinta žodžių reikšmė, sunyksta jų įvairovė (Kuzmickas 1988). Kita aplinkybė, paspartinanti kalbos sunykimą, yra kalbos statusas: etninėse Lietuvos teritorijose lietuvių kalba niekada nebuvo oficiali ar vieša kalba ir ja nebuvo tvarkoma jokia oficiali raštvedyba (žr. Vidugiris 2004: 37–47, 2014: 40–47; Garšva 2005: 24–34; Tuomienė 2008: 25–41).

Varanāvo rajono apylinkėms nuo XX a. vidurio būdingas vadinamasis trečiasis kalbos nykimo etapas, mokslininkų nuomone, prasidedąs tuo laikotarpiu, kai jaunesnioji karta išmoko ir kasdieniame gyvenime ėmė vartoti naująją – antrąją – kalbą, o jauniausieji (vaikai) naująją kalbą (ar kalbas) išmoksta nuo gimimo. Jaunesniosios kartos nuomone, pirmoji kalba – tėvų ar senelių gimtoji lietuvių kalba – jų gyvenimo poreikių jau neatitinka ir ji tampa kaip praeities reliktas (plg. situaciją Šalčininkų rajone: Tuomienė 2022: 182–187).

Pažymėtina, kad nors tiriamojo regiono lietuvių bendruomenės nariai nuolatos gyveno savo teritorijoje, daugelio jų prigimtinė (tėvų, senelių) lietuvių kalba laipsniškai traukėsi (atskirais atvejais – į pasyvųjį vartojimą; plg. 2 lentelę). Pavyzdžiui, Asavōs, Armōniškių, Benekáinių, Nočiōs, Rōdūnios

³⁸ Kazimieras Garšva tyrinėjo ir aprašė Brēsłaujos ir Āpso lietuviškų salų Baltarusijoje tarmes (2005: 171–180). Aloyzas Vidugiris ilgus metus tyrinėjo ir detaliai aprašė jau išnykusias Zīetelos (priskiriama vakarų aukštaičiams) ir Lazūnų (rytų aukštaičių vilniškių paribio šnektą) lietuvių šnektas (2004; 2014).

³⁹ Šiose nuo pagrindinio Lietuvos ploto nutolusiose esamose ir buvusiose lietuviškose salose buvo apsilankyta 2011–2013 m. Išsami informacija dėl natūralios tarmių tautos nebuvimo, negyvybingų, sunykusių punktų faktiniai skaičiai ir procentinė išraiška pateikiama pirmuosius tyrimus apibendrinančiame leidinyje *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)* (sud. Danguolė Mikulėnienė, Violeta Meiliūnaitė, 2014).

1.3. Lietuvių kalbos padėtis XX a. antrojoje pusėje–XXI pradžioje:
tarmės pasitraukimą lėmę veiksniai

2 lentelė. *Senosios tarminės lietuvių kalbos padėtis pietrytinio Lietuvos paribio plote XXI a. pradžioje* (remiantis 2011–2013 m. įrašais iš trijų gyventojų kartų atstovų)

Ištirtos LKA punktų vietovės	Gyventojų karta	Lietuvių kalbos sunykimų etapas	Kalbų vartojimas: kada, kur, su kuo
Gudėlių (650) (Jašiūnai, Gōjus) Tābariškių (637) (Turgėliai) Kurmelionių (652) (Kurmelionys, Akmenynė) Šalčininkų (666) (Šalčininkai) Miežionių (669) (Miežionys, Karvėliai, Pabarė) Rūdninkų (634) (Rūdninkai, Vākariškės) Dailidžių (667) (Žižmaĩ, Stolgónys) Butrimonių (682) (Butrimónys, Ažūmedis, Poškónys) Daulėnų (668) (Daulėnai) Maciūčių (670) (Maciūčiai, Krakūnai) Vėžonių (680) (Vėžionys, Didžiosios Sėlos, Tetėnai) Daūgidonių (691) (Kalesniškai)	vyresnioji (apklausti 32 informantai, gimę nuo 1917 iki 1952 m.) ⁴⁰	trečias	<ul style="list-style-type: none"> • tarpusavyje lietuviškai kalbėjo tėvai, su vaikais – baltarusiškai, lenkiškai; • yra suprantančių, bet jau negalinčių kalbėti; • savo vaikų, lankusių rusiškas ir lenkiškas mokyklas, namų aplinkoje mokyti lietuviškai nebuvo poreikio
	vidurinė (apklausta 16 informantų, gimusių nuo 1952 iki 1973 m.)	ketvirtas	<ul style="list-style-type: none"> • kalbėjo seneliai, bet ne visi; • iš tėvų lietuviškai neišmoko; • mokėsi rusiškose, lenkiškose mokyklose – ten lietuviškai išmoko menkai; • su savo vaikais, ėjusiais į lenkiškas, rusiškas ir lietuviškas mokyklas, namuose kalbėję tik vietinėmis slavų kalbomis
	jaunesnioji (apklausti 6 informantai, gimę nuo 1975 iki 2000 m.	ketvirtas (→ antras) ⁴¹	<ul style="list-style-type: none"> • lietuviškai namų aplinkoje neišmoksta; • lietuvių kalbos mokosi visose ugdymo įstaigose, profesinėse ir aukštosiose mokyklose; • lietuviškai bendrauja oficialioje, viešojoje aplinkoje

⁴⁰ Šioje lentelėje apibendrinami duomenys tų informantų, kurie buvo apklausti pagal *Lietuvių kalbos tarmių sąveikos programą*, užpildytos *Sociolingvistinės informantų anketos*.

⁴¹ Šios kartos duomenys laikomi sąlyginiais. Jaunimas ir vaikai kalba arba gali susikalbėti bendrine lietuvių kalba. Lietuvių tarmių savo gimtinėje dažnas nėra nė girdėjęs.

apylinkėse tai įvyko per pastaruosius 60 metų. Be to, minėtų apylinkių lietuvių kaimuose buvo tokių šeimų, kuriose per vieną kartą (kartais – per dešimtmetį) „svyruojanti“ dvikalbystė peraugo į sąmoningą pusiauikalbystę⁴², o vėliau – į visišką vienakalbystę (plg. Vytauto Kardelio aprašytą situaciją rytų aukštaičių vilniečių patarmėje: Kardelis 2013).

Kalbos (iš)likimas stipriai susijęs su tautos ar bendruomenės *kultūrine asimiliacija*, kai viena kultūra yra veikiamą kitos, įtakingesnės ir galingesnės, kultūros. Taip pirmoji laipsniškai praranda savitus bruožus, nes bendruomenės narius patraukia primetamos „aukštesnio lygio“, „kultūringesnės“ ir „prestižiškesnės“ tradicijos (plg. Krupowies 2017: 721–743). Žmonės dėl įvairių priežasčių, sąmoningai ir nesąmoningai prisitaiko prie naujųjų papročių, naujosios kalbos. Dėl to, kaip jau minėta, vietos gyventojai pirmiausia tampa dvikalbiai (greta paveldėtos gimtosios kalbos vartoja naująją kalbą), o vėliau, kai kasdienybėje įsivyrąja antroji, išmoktoji, kalba, žmonės pereina nuo dvikalbystės prie vienakalbystės.

Paribio ir užribio platuose, ypač lietuviškose salose Baltarusijoje, kultūrinė asimiliacija pirmiausia vyko „iš viršaus“, t. y. per vietinės administracijos spaudimą, švietimą ir bažnyčią (plg. 2.4 skyrių). Pavyzdžiui, sovietmečiu pietrytinio Lietuvos paribio ir etninių jos teritorijų lietuviai savo vaikų į lietuviškas mokyklas leisti negalėjo, nes tokių mokyklų arba visiškai nebuvo, arba jos būdavo per toli nuo gyvenamųjų vietovių. O vėliau tėvai, lanke jau lenkiškas ir rusiškas mokyklas, nutauto ir savo vaikų nesiekė išmokyti lietuviškai, nes ši kalba tapo negirdima praeities „atgyvena“, netenkinanti kasdinių jaunų žmonių gyvenimo poreikių. Be to, Šalčininkų ir Varanavo apylinkėse lietuviai tapo etnine mažuma ir šis jų statusas nepakito iki šiol.

Didesnės lietuvių bendruomenės (pvz., Dievėniškių, Gervėčių, Ródūnios, Pelesės apylinkėse) kreipėsi į vietos valdžią, rašė prašymus atkurti lietuviškas pradžines mokyklas, bibliotekas ir skaityklas, kuriose anksčiau lietuviai mokėsi lietuviškai skaityti ir rašyti (ne tik vaikai, bet ir suaugę), organizuodavo įvairius kultūrinius, tautinius renginius. Tačiau šie prašymai dėl įvairių priežasčių nebuvo tenkinami (Martinkėnas 1989; Makauskas 1991; Kalnius 2018: 9–13).

⁴² Terminas apibūdina situaciją, kai tėvai savo pirmąją kalbą su vaikais ima kalbėti tik namų aplinkoje. Kaimynystėje mažėja žmonių ar šeimų, su kuo viešai būtų galima bendrauti pirmąją (gimtąją) kalbą. Todėl vidurinės kartos (tėvų) pirmosios kalbos vartojimas tampa introvertinis ir išskirtinis. Apibūdinti šią situaciją tinka ir kitas – pasyvaus kalbos vartojimo – terminas (plg. Crystal 2005: 80–85).

1.3. Lietuvių kalbos padėtis XX a. antroje pusėje–XXI pradžioje: tarmės pasitraukimą lėmę veiksniai

Nuo XX a. vidurio daugumoje Pietryčių Lietuvos gyvenamųjų vietovių lenkiškos mokyklos buvo steigiamos ten, kur lenkais save įvardijantys gyventojai dvejojo dėl savo tautinės priklausomybės (plačiau 2.1 skyriuje). Kuriamų lenkiškų, o vėliau ir rusiškų mokyklų steigimą lėmė du pagrindiniai veiksniai (žr. Kalnius 2018: 14–15):

- 1) lenkiškos mokyklos prigijo tose apylinkėse, kur lietuviai jau buvo subaltarusėję ir sulenkėję; tose apylinkėse, kur „lenkai“ nemokėjo lenkiškai (ar baltarusiškai) arba mokėjo prasčiau nei lietuviškai, nesutiko su siūlymais steigti lenkiškas mokyklas (neretai jas boikotavo);
- 2) mokyklų steigimą konkrečiose vietovėse lėmė slaviškumo ir lietuviškumo pusiausvyra: apylinkėse, kur lietuviai gyveno apsupti suslavėjusių lietuvių, lenkų, baltarusių tautybių gyventojų, priešintis lenkų ir rusų mokyklų steigimui lietuviams buvo problemiška; gyvenvietėse, kur lietuviai gyveno kompaktiškiau, gausesnėmis bendruomenėmis, savo nuostatas lavinti vaikus lietuviškose mokyklose reiškė daug drąsiau.

Paribio regionų katalikų bažnyčiose pamaldos jau vyko viena – lenkų – kalba. Tiesa, dauguma bažnyčių pokariu buvo uždarytos. Tačiau lenkų kalbos kaip konfesinės yra pramokę beveik visi vyresniosios kartos paribio regiono gyventojai (Čekmonas 1988: 37–54; Gaučas 2004: 79–81; Zinkevičius 1993: 132; Tuomienė 2008: 26–35; ir kt.). Be to, vietos valdžia pokariu, kolektyvizacijos laikotarpiu, taip pat ir vėlesnės valdžios struktūros apskritai neigė lietuvių buvimą tose apylinkėse („jeigu katalikas – tai ir lenkas“; plačiau žr. 2.4 skyriuje).

Seniausia vietos gyventojų karta, gimusi ir augusi Varanāvo apylinkėse, dalijosi prisiminimais, kaip iki pat senatvės dėl savo kilmės jautė socialinę atskirtį, netiesioginių vietinių valdininkų (dažnai dirbti atvykusių iš kitur) spaudimą, Armijos Krajovos būrių dalyvių persekiojimą, fizines bausmes (plačiau žr. Bubnys 1995: 6–13; Zizas 1995: 14–39; Vaišnytė 1995: 100–104). Nemažai lietuvių pradėjo vengti (garsiai) kalbėti lietuviškai viešose vietose, net nustojo giedoti ir melstis bažnyčioje. Kiti lietuviškai bendrauti ėmė tik namuose, su šeimos nariais, bendraamžiais kaimynais. Pasakoja V. V., g. 1932 m. Ramaškonių kaime:

sugalvójo kítu. prívči.nu. | kat_prvískabi.nĉ prĕ_mù.s šĕimõs_vĕl | prĕ_*álfonɔ | na.iví.rašnɔ brólɔ má.no || atá.i_ani.s vĕ.l ir_sá.kɔ | tai_kɔdĕ.l tú năšóji má.rš-kiñus in_žvijú. šónu. || α_kai.p tai._suprá.šĉ | α_tai.p | ku._á.naz bú.vɔ pas(i)-rá.šbi.s lé.ŋku | á.ni.s írĝi_ví.sa. suži.nɔ || ku._lă.ŋkas skai.tõsi | α_gi_móka

1. LIETUVIŲ KALBOS IR VIETINIŲ SLAVŲ KALBŲ TYRIMAI
PIETRYČIŲ LIETUVOS IR ŠIAURVAKARINĖS BALTARUSIJOS
PARIBIUOSE: SPECIFIKA IR PROBLEMATIKA

li.tù.viškai | ir_sá.kõ. tàz gi_l'etuvĩs || á.ni.z_gi lai.kę | ku_neti.kras_jáu læ.ŋ-
kas | á.naz_gi l'etuvĩs || tai_òt uš_tai. já.m pasá.kę | kat_má.rškiñius nænæšótu.
in_žvi.ju. šõnu. | ale_næ.mušę jú. | pasėdėjõ te(p) pakal'bėjõ || ki.tu. kař.tu. mæ.s
ateĩ.sim | sá.ko | ka(p)_padėsim in_ši.tõ_va zaslanė.Ĺ || ir_itù. | žbinaĩ. | šòm-
palu | sá.kõ | tá.u kap_kiř.sim | tai_tù žbinoĩsi kuñ. búč ||

Sugalvojo kitą pričiną (priežastį), kaip prikibti prie mūsų šeimos, prie Alfonso, paties vyriausio mano brolio. Atėjo jie vėl ir sako, tai kodėl tu nešioji marškinius iš abiejų šonų (pusių)? Kaip tai suprasti? O taip, kad jis buvo pasirašęs lenku. Jie irgi viską žino. Lenkas, bet moka lietuviškai. Ir, sako, tas (Alfonsas) gi – lietuvis. Jie laikė jį netikru lenku. Jis gi lietuvis. Tai todėl jam pasakė, kad ne-nešiotų marškinių iš abiejų šonų (pusių). Bet jo nemušė, pasėdėjo taip, pakal-bėjo. Kitą kartą mes ateisim, sako, kaip padėsim tave ant šito suoliuko. Ir žinai, šompalu (metaliniu strypu), sako, tau kaip kirsim, tai tu žinosi, kuo būti.

Teksto ištrauka iš tekstų rinkinio *Ramaškonų šnektos tekstai* (Tuomienė 2008: 251–252), 1994 m. įrašė M. Vaišnys. Įrašas saugomas asmeninėje N. Tuomienės fonotekoje.

Nuo 1976 m. žmonėms išduodamuose asmens dokumentuose (sovietiniuose pasuose) dauguma kaimo gyventojų, tuometinių kolūkiečių, buvo užrašomi lenkų tautybės. Ypač tie, kurių tėvų tautybė nebuvo įrašyta jų gimimo liudijime⁴³. Sąmoningas ir nuoseklus gyventojų slavinimas buvo vykdomas valstybiniu mastu (žr. Čekmonas, Grumadienė 1993: 132–137; Zinkevičius 1993; Gaučas 2004: 95–99; plg. Zietelos, Lazūnų situaciją: Vidugiris 2004: 37–38; 2014: 41–42).

Asimiliacijos procesą labai paspartina kitos kalbos įgijimas, dominuojančia tapusios kalbos mokymasis (plg. Crystal 2005: 87–89). Oficiali rusų kalbos atmaina tapo pagrindine komunikacijos priemone mieste, viešosiose įstaigose, vietos administracijoje, televizijoje ir radijuje, viešajame susirašinėjime ir komunikacijoje. Baltarusių tarmė *poprostu* buvo ir liko kaimo žmonių neoficiali, gatvės ir namų kalba. Kai kuriuose punktuose (Eišiškių, Butrimonių, Varanavo) šių dviejų kalbų funkcijos yra labai artimos arba sutampa, todėl jos viena kitą papildė arba pakeičia, nes visiems suprantamos. Šių dviejų slavų kalbų – baltarusių ir rusų – atmainos laipsniškai skverbėsi į visas gyvenimo sritis, net į religines apeigas, privačią aplinką (plačiau žr. 2.4 skyriuje).

⁴³ Vyresniosios kartos informantai tvirtino, kad jų gimimo liudijimuose tautybė paprastai buvo įrašoma visų vienoda: l. *polak*, brus. *пoляк* (lie. *lenkas*), o toje dokumento eilutėje, kur turėtų būti įrašyta jų tėvų tautybė, nubrėžtas brūkšny. Šį faktą patvirtina ir abiejų autorės senelių gimimo liudijimų tautybės įrašai.

2. KALBINĖ IR ETNINĖ PARIBIO GYVENTOJŲ TAPATYBĖ

Kalbinės ir etninės tapatybės studijos šiuolaikinėje visuomenėje tampa vis svarbesnės, nes šios dvi dimensijos yra glaudžiai susijusios su žmogaus vertybėmis, tikslais, įsipareigojimais, mąstymu ir veiksmais. Tapatybė suteikia žmogaus gyvenimui tam tikrą nuoseklumą ir vientisumą. Tai padeda suvokti, kad žmogus yra laisvas rinktis, kad jis gali priimti įvairius sprendimus ir juos koreguoti ar keisti ateityje.

Tapatybės tyrinėtojų darbai rodo, kad tapatybę galima priskirti arba pasirinkti. Tačiau verta pabrėžti, kad priskirtas tapatumas buvo įprastas anksčiau visuomenėje. Šiuolaikinėje visuomenėje manoma, kad tapatybė (arba tapatybės) yra nuolat konstruojama (Neumann 1999; Naumenko 2012).

Tiriant daugiakalbių vietovių gyventojų etninių bendruomenių tapatybę, verta atkreipti dėmesį į šiuos du dalykus:

- kaip vienos ar kitos etninės grupės nariai suvokia ir apibrėžia savo tapatybę;
- kaip aplinka ar kiti asmenys formuoja jų tapatybės suvokimą, kas tam turi didžiausią įtaką.

2.1. Savęs kaip *tuteišio* įsivardijimas ir *tuteišiškumo* raiška

Nėra abejonių, kad žmonių sąmonėje vyraujanti etniškumo samprata visada priklauso nuo atitinkamo meto realiųjų ir iššūkių etninei bendruomenei, todėl ji nuolat kinta: nuo nežinojimo, kam save priskirti, iki savęs priskyrimo kelioms etninėms grupėms.

Tyrėjai etninę (taip pat ir tautinę) tapatybę analizuoja kaip vieną iš asmens tapatybės sričių, kai žmogus geba apibūdinti save ir aiškiai atsakyti į klausimą: *kas aš esu* (Kroger 1993; Leonavičius 1996: 29–30, 1999; Antinienė 2002: 100–107). Analizuojant duomenis, šiuo tyrimu taip pat siekiama išsiaiškinti, kaip formavosi ir ar dar formuojasi paribio gyventojų etninė ir tautinė tapatybė, kokią vietą žmonių gyvenime apskritai užima savęs identifikavimas.

2. KALBINĖ IR ETNINĖ PARIBIO GYVENTOJŲ TAPATYBĖ

XX a. antrosios pusės ir XXI a. pradžios pietrytinio Lietuvos paribio ir etninių jos plotų Baltarusijoje vyresniosios, vidurinės ir iš dalies jaunesniosios kartos vietinių gyventojų sociolingvistinės apklausos ir pokalbių įrašai rodo, kad *vietiniais*, *čionykščiais*, *tuteišiais* (brus. *мясцовыя, тутэйшыя*; l. *miejscowi, tutejszi*)⁴⁴ i(si)vardiję žmonės laiko save lenkais, bet apibūdinti savo tapatumą ar apsisprendimą, ypač kaimo žmonėms, nėra taip paprasta.

Maždaug 40 % Jašiūnų, Tābariškių, Šalčininkų, Eišiškių, Turgėlių, Butrimonių ir Varanavo bei Ródūnios punktuose apklaustų vyresniosios ir vidurinės kartos gyventojų prisipažįsta negalintys visiškai priskirti savęs lenkams, nors ši tautybė įrašyta jų oficialiuose dokumentuose, esą jiems sunku apsispręsti (ypač tuo atveju, kai seneliai, tėvai yra skirtingų tautybių), suvokti savo etninę priklausomybę. Pirmiausia dėl to, kad kasdieniame gyvenime kalba baltarusiškai ir rusiškai, o lenkiškai – retai. Jie pripažįsta, kad vietinė lenkų kalba kaimo vietovėse jiems skamba beveik taip pat kaip baltarusių tarmė *poprostu*.

Dauguma teigė, kad „taisyklingos“ lenkų kalbos nemoka, nes sovietmečiu baigė rusiškas mokyklas, kuriose jos nesimokė. Kai kurių tėvai ir seneliai namuose tarpusavyje kalbėję lietuviškai, su kaimynais ir kitur – baltarusiškai, kartais – lenkiškai, todėl namų sąlygomis išmokti kalbėti kuria viena kalba buvo sunku. Vyresniosios kartos atstovai atviravo, kad nuo senų laikų išlikusi tradicija lenkiškai kalbėti, poteriauti ir giedoti bažnyčioje, apskritai visų religinių, tradicinių švenčių ir apeigų metu (krikštynose, vestuvėse, laidotuvėse).

Dar viena proga prabilti lenkiškai – kai giminėms ar kaimynams reikia padaryti įspūdį: susirinkęs didesnis būrys žmonių „labai stengėsi *pšakinti*“ (brus. *пшакаць* „kalbėti lenkiškai“). Tokių vietinių vyresniosios ir vidurinės kartos žmonių, puoselėjančių savo lenkišką „šeimyninę“ ar „kaimyniškąją“ kultūrą ir tradicijas, tiriamuosiuose punktuose sutikta išties nemažai.

Taigi pietrytinio Lietuvos paribio ir užribio vietovių gyventojų tautinio tapatumo problematikos tyrimai išlieka aktualūs. Neišleistini iš akių jau anksčiau įvairių sričių tyrėjų atlikti tyrimai, pateikti jų apibendrinimai ir įžvalgos.

⁴⁴ Pasakodami apie gyvenamosios vietovės arba savo giminės praeitį, žmonės pavartodavo dar vieną sąvoką – *senbuvis* (brus. *старажытны*), ja įvardydavo pačius seniausius vietinius gyventojus arba jų palikuonis, iš kartos į kartą gyvenančius tuose pačiuose namuose.

2.2. Primestos tapatumo sistemos pasekmė – neutrali paribio gyventojų saviidentifikacija

Mokslinėje literatūroje *tuteišiais*⁴⁵ vadinama grupė Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų, neturinčių iki galo aiškiai suformuotos tautinės tapatybės. Kaimo vietovėse jie kalba lenkų-rusų-baltarusių-lietuvių kalbų mišiniu, bet vienokiu ar kitokiu būdu save sieja su lenkiškumu – aptakiai ir neapibrėžtai vadina save lenkais, nors vietinių lenkų tautybės žmonių ryšys su etnine lenkų kultūra būna silpnas (Daukšas 2008: 23–68; Šliavaitė 2015: 27–51; Marcinkevičius 2016a: 22–34). Šiame darbe taip pat laikomasi tokios termino interpretacijos.

Visi šie žmonės labiausiai tapatinasi su vieta, kurioje gyvena, o ne su paveldėta lenkiška kultūra, lenkų kalba arba tarme, senomis tradicijomis (Jarowska 2012: 105). Paveldėta arba sąmoningai pasirinkta ir aiškiai apibrėžta saviidentifikacija, žinoma, reikalauja gilesnio „savęs“ permąstymo ir „savęs“, gyvenančio daugiakalbėse paribio apylinkėse, suvokimo (Vyšniauskas 2020b: 29–47).

2.2. Primestos tapatumo sistemos pasekmė – neutrali paribio gyventojų saviidentifikacija

Rytų ir Pietryčių Lietuva ir lietuviškos salos Baltarusijoje per savo istoriją priklausė įvairiems Vidurio ir Rytų Europos valstybiniais subjektams, įskaitant LDK, Abiejų Tautų Respubliką – *Żeczpospolitą* (l. *Rzeczpospolita Obojga Narodów, Rzeczpospolita Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*), Rusijos imperiją ir Sovietų Sąjungą (Marcinkevičius 2016b: 34–47, plg. Ušinskienė 2016: 63–79; Buchaveckas 1992).

Kalbėti apie pietrytinio Lietuvos paribio apylinkėse, taigi ir 21-ame tiriamajame punkte, gyvenusių ir tebegyvenančių žmonių etnolingvistinį ar kitokį homogeniškumą labai sudėtinga, nes gyvenimo sąlygos ir socialinės galimybės viso paribio ir užribio regiono gyventojams buvo skirtingos. Dėl valstybės sienų persikirstymo ir tautų „per(si)kėlimo“ skirtingos gyventojų grupės (ir skirtingos kartos) susiformavo nevienodą supratimą apie *savo* kalbą, religiją ir tradicijas, įstatymus, literatūrą ir pan. Tačiau analizuojant duomenis pastebėta, atrodytų, visiškai priešinga tendencija: toks kultūrinio susiskaldymo jausmas, dažnai besikeičiantys valdantieji režimai buvo tas veiksnys, kuris vienijo ir vienija pietrytinio Lietuvos paribio ir užribio plo-

⁴⁵ Šią sąvoką užsienio tyrėjai vadina *local, locality* „lokalus, lokalumas“ (Ioffe 2003: 1241–1272; Weeks 2003: 211–224).

tus ir jų gyventojus. Išskirtini keli svarbesni faktoriai, kurie jungė, atrodytų, netapačias ir nutolusias gyventojų grupes.

Dar kartą reikėtų atkreipti dėmesį į tiriamųjų plotų vietą – tai teritorija, kurią galima apibrėžti ir tiesiogine, ir perkeltine prasme. Tiesiogine prasme vieta – tai yra lietuvių autochtonų žemės – liko ten pat, kaip ir ten nuo seno gyvenę žmonės. Tačiau perkeltine prasme šio paribio regiono gyventojai ne kartą „klaidžiojo“ iš valstybės į valstybę po daugybės politinių persiskirstymų Rytų Europos regione.

Kitaip tariant, dalis Pietryčių Lietuvos ir Baltarusijos paribio apylinkių gyventojų (be to, ne visada tos pačios gyventojų grupės) dėl pakitusių istorinių ir politinių aplinkybių atsirasdavo naujoje šalyje ir susidurdavo su naujais tautiniais, kalbiniais, religiniais ir kitokiais identitetais, kurie naujomis sąlygomis jiems buvo primetami.

Taip prisiminimuose teigia vietiniai žmonės⁴⁶, plg.:

*tėvas ir sākõ | rėi.kæ bėkč | næpragi.væ.ñsim | nù | rėi.kæ važúoç kuř. || tai_vie.ni. karėi.vei | tai_kici. ažei.na || atà.i susiedas | *jù.zas toķĩs cæ gi.væ-nõ || anas_jæ.m ir_sākõ | tũ prapũ.łsi kæłõnej | niẽ.kur nævažũ.k | viẽ.tõj sākõ tẽp ir_gi.væ.ņk || vi.sa nusimainĩs | greĩ.ta vi.nà bũs valžæ || greĩ.ta kãras bai.k-sis | α_dabař. | tai_và tẽp ir_bũnam || næramĩbẽ toķæ. | kõlai_kàs | tai_vi.ni. karėi.vei užeĩ.na | išeĩ.na | tai_kici. || tėvas paklãũ.sẽ jõ | tẽ(p) pagalvõjõ ir_sākõ | cikraĩ. ānas ir_pasãķẽ | tep_ir_išẽjõ | jẽ.igu bũt išvažãvi.s | tai_žĩ-nõma | visà šeimà bũt prapũ.lbi. || a_tẽp li.kõm | jãu_mã's ir_pragi.væ'nõm | išã.ugõm ir_dabař. va_gi.væ'nam || pãłskai. mēļžẽmẽs | gũziškai ú.tarvijam ||*

Tėvas ir sako, reikia bėgti, nepragyvensim, na, reikia važiuoti kur. Tai vieni kareiviai, tai kiti užėina. Atėjo susiedas (kaimynas). Juozas toks čia gyvenõ. Jis jam ir sako, tu prapulsi kelionėj, niekur nevažiuok, vietoj, sako, taip ir gyvenk. Viskas pasikeis, greitai bus viena valdžia. Greitai karas baigsis, o dabar taip va taip ir būnam (gyvenam). Neramumas toks kol kas, tai vieni kareiviai užėina, išeina, tai kiti. Tėvas paklausė jo, taip pagalvojo ir sako, tikrai jis pasakė, taip ir išėjo. Jeigu būtų važiavęs, tai žinoma, visa šeima būtų prapuolus. O taip likom jau mes ir pragyvenom, išaugom ir dabar va gyvenam, palskai (lenkiškai) meldžiamės, gudiškai (baltarusiškai) kalbam.

J. M., g. 1913 m. Navasėdų k., Varanavo r. (Baltarusija), 1997 m. įrašė M. Vaišnys. Įrašas saugomas asmeninėje N. Tuomienės fonotekoje.

⁴⁶ Pasakojimo ištrauka iš tekstų rinkinio *Ramaškonų šnektos tekstai* (Tuomienė 2008: 214–215).

2.2. Primestos tapatumo sistemos pasekmė – neutrali paribio gyventojų saviidentifikacija

Reikia pastebėti, kad senųjų valstybių žlugimas ir jų pakeitimas naujomis valstybėmis, revoliucijos ir du pasauliniai karai tiriamojo paribio regiono gyventojams didelių galimybių išreikšti savo pilietinę ir politinę poziciją nepalikdavo.

Vietiniams žmonėms buvo primetamas socialiai pasyvus vaidmuo. Vyresniosios kartos atstovai liudija, kad vis dėlto ne visi nuolankiai šį vaidmenį priėmė ir nemažai žmonių skubiai išvyko, plg.:

*dar_nəbùvɔ aʒə.ji. savíetai⁴⁷ | α_cə žmónęs jáu_bėgɔ || l'etuvei. mójki.-
tojai dá.r prɛ_ləŋkũ išvažãvɔ i. *vĩľnu. || *leŋkijɔn *varšá.vɔn tai_jáú.
pɔ_kãrɔ lá.idɔ išvažúoç || tai_ir_kunigai. bėgɔ || iš_mú.s kíemɔ cə_ĩš-
važãvɔ tɔki. *bãŋkouskaí. || su_krajó.vcais drãugá.vɔ || va_cə *navasí.
du.sa tɔki. *marcúnai tɔki. brólei b̀vɔ || víenu. krajó.vcai ažušóvɛ |
a_kítas *lenki.jɔn pabėgɔ || ir_dá.r səsuvà_jɔ nəž̀bino | kuĩ. ti. á.nas
paskavójo | ar_gírvaz dá.(r) ||*

Dar nebuvo užėję sovietai, o čia žmonės jau bėgo. Lietuviai mokytojai dar prie lenkų (lenkų okupacijos laikais) išvažiavo į Vilnių. Lenkijon, Varšuvon (į Lenkiją, į Varšuvą) tai jau po karo leido išvažiuoti. Tai ir kunigai bėgo. Iš mūsų kiemo (kaimo) išvažiavo tokie Bankauskai. Su krajovcais (Armijos Krajovos nariais) draugavo. Va čia, Navasėduose, tokie Marcūnai broliai buvo. Vieną krajovcai (Armijos Krajovos nariai) nušovė, o kitas Lenkijon (į Lenkiją) pabėgo. Ir dabar sasuva (sesuo) jo nežino, kur ten jis pasislėpė, ar gyvas dar.

B. S., g. 1908 m. Stanišių k., Varanavo r. (Baltarusija), 1995 m. įrašė G. Krišiūnienė, N. Vaišnytė-Tuomienė. Įrašas Nr. LK 230201 saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolinguistikos centro Tarmių archyve.

Tenka konstatuoti, kad minėti kardinalūs pokyčiai, vykę Lietuvos ir Baltarusijos paribio zonoje, prisidėjo greičiau prie priklausymo kokiai nors valstybei, religijai, oficialiai kalbai ir kultūrai jausmo atmetimo, o ne prie jo susiformavimo.

Kaip pažymi sociologas Rogersas Brubakeris, „politinės taikos sutartys po Pirmojo pasaulinio karo laikėsi nacionalinio apsisprendimo principo, tačiau iš tikrųjų dešimtims milijonų žmonių Rytų Europoje buvo nustatytos naujosios, o ne „jų“ nacionalinės valstybės, nepaisant to, kad visas dėmesys buvo sutelktas į tautines žmonių ir teritorijų ypatybes“ (plačiau žr. Brubaker 1996: 411–437).

⁴⁷ Sovietmečio vietos valdžios atstovai (rus. *coem* 'taryba').

Tyrėjų teigimu, vietiniams Pietryčių Lietuvos regiono gyventojams nuo XVIII a. pabaigos iki XX a. pradžios buvo būdingas susvetimėjimas ir skirtumų tarp *mes* ir *jie*, tarp katalikų ir stačiatikių, tarp lietuvių, lenkų, baltarusių ir rusų akcentavimas. Dėl to kai kurios regiono gyventojų grupės pasirinko save įvardyti *tuteišiu*, *tuteišiais* (vietinis, vietiniai; čionykštis, čionykščiai). Toks tautiškumo apibūdinimas padėjo čia gyvenančioms kartoms identifikuoti save kitų tautų ir kitų šalių atžvilgiu. Jeigu žmogui sunku save identifikuoti, jis tarsi atsiriboja, išlaiko objekto (neutralią) psichologiją ir nemato savęs kaip pilietinės bendruomenės subjekto, kitaip tariant, nepriima jokios atsakomybės (Frėjutė-Rakauskienė, Šliavaite 2012: 138; Brubaker 2015: 3–32; Šutinienė 2015: 89–97; Vyšniauskas 2020b: 30–32).

Būtų galima teigti, kad pirmiausia kaimo vietovėse, kur susikirsdavo kalbos, religijos, skirtingų kultūrų įtakos, *tuteišiškumas* reiškė gyventojų tam tikro pasirinkimo atmetimą, greičiau sąmoningą nenorą pripažinti savo priklausymą vienai ar kitai tautai.

Tyrimo duomenys rodo žmonių nuogąstavimus, kad bet koks jų apsisprendimas ir pasirinkimas sutrikdys įprastas tradicines bendrojo gyvenimo formas ir gali sukelti skirtingų tautybių gyventojų konfliktus. Dėl šios priežasties paribio gyventojų *tuteišiškumą* (l. *tutejszaśc*, brus. *мытэўшчэць*)⁴⁸ galima laikyti tam tikra kultūrinio pasipriešinimo taktika, leidžiančia vietos gyventojams įgyti daugiau galimybių rinktis tam tikrą socialinį mobilumą (Neumann 1999; Nasuta 2005: 163–173; Kurcz 2005; Pershái 2010: 376–398).

Būtų sunku įvardyti vieną pagrindinę kalbą, kuria anksčiau kalbėjo *tuteišiais* save vadinantys paribio gyventojai. Dauguma šaltinių nurodo lenkų (Korzeniewska 2013: 169–177) ir baltarusių dialektus (Plygavka 2009). Tačiau labai svarbu atsižvelgti į „kasdienę buitinę“ daugiakalbystę, kuri taip pat įvairių sričių mokslininkų plačiai pripažįstama kaip viena pagrindinių pietrytinio paribio ir užribio regiono ypatybių (žr. 3.1 ir 3.2 skyrius).

Kitaip tariant, kasdieniame *tuteišių* gyvenime dominavo baltarusių tarmės, kurios nevienodu mastu kontaktavo su lietuvių, lenkų, rusų ir net su jidiš

⁴⁸ Pabrėžtina, kad mokslinėje literatūroje šis terminas konkrečios arba vienos interpretacijos dar neturi. Dažniausiai pateikiami tokie jo reikšmės niuansai: atsiskyrimas nuo, pvz., ypač lenkų ar rusų, susvetimėjimas, depolitizacijos ir nutautinimo būseną, taip pat pabrėžiamas kultūrinis pasipriešinimas kaip specifinė patriotizmo forma (Snyder 2003). Dalis tyrėjų *tuteišiškumą* sieja su geografiniu regiono pervadinimu, prasidėjusiu nuo XVIII a. antrosios pusės (plg. Pershái 2008: 86–88).

2.2. Primestos tapatumo sistemos pasekmė – neutrali paribio gyventojų saviidentifikacija

(miesteliuose) kalbomis. Todėl ir dabar būtų netikslinga griežtai apriboti *tuteišių* kalbinį potencialą vien tik lenkų ar baltarusių kalbų atmainomis.

Pirmiausia todėl, kad vyresniosios kartos vietinių gyventojų, gimusių XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje, teigimu⁴⁹:

<...> jeigu katros nors šitos mūsų, čionykštės kalbos gerai nemoki, tai pabūni, pragyvi cianojaka (čia, čionai) kiek metų, aš tai nuo jaunystos (jaunystės). Tai tikrai visas čionykštės kalbas išmokau. Kai atitekėjau, tai man labai čia sunku buvo (kalbėti). Suprast tai supratau <...>. Aš jam (kaimynui) sakau lietuviškai. Ir jis mani supranta. Stovim abu ir kalbam, kožnas (kiekvienas) sava kalba. Jau dabar visap moku, visap galiu senystoj (senatvėje). Kieme (kaime) kalba paprastai (poprostu (baltarusiškai)). <...> Lenkiškai svietas (žmonės) moka, nepasakytau, ką visi. Terpui savi (tarp savęs) pakalba. Kai atvažiuoja kas iš toliau kur, tai su svečimu pa polsku (lenkiškai) visi kalba. Jauni – lietuviškai, ale daugiau ruskai (rusiškai). Aš nepersuku liežuvio (nepakeičiu kalbos), kalbu savo kalba ir viskas.

S. K., g. 1917 m. Skraičionių k., Maciučių apyl., Šalčininkų r., 2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino. Įrašas Nr. 670 04 S. K. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarnių archyve.

Tą patvirtino ne vienas tyrėjas: kasdienio (buitinio, privačios namų aplinkos) daugiakalbiškumo laipsnis įvairiose Pietryčių Lietuvos ir Baltarusijos paribio vietovėse galėjo skirtis net ne gyvenvietės, kaimo ar vienkiemio mastu, o kiekvieno gyventojų individualiai (plg. Čekmonas 2017c [1995]: 82–87).

Remiantis ankstesniais tyrimais, *tuteišiai* yra „gyventojų grupė, kurios negalima pavadinti kitaip ir galbūt ši gyventojų grupė nebuvo suinteresuota sau susikurti *nacionalinį* vardą, nes šie gyventojai neturėjo savo *politinio projekto*“ (žr. Pershái 2008: 94–96). Tačiau tiriamųjų punktų vietinių vyresniosios ir vidurinės kartos gyventojų pasakojimai, pokalbių metu išsakyta nuomonė rodo kiek kitokią, galbūt net priešingą, situaciją – sąmoningą aiškiai apibrėžto įsivardijimo vengimą galima laikyti politiniu *tuteišių* projektu. Kitaip tariant, nemaža dalis vietos gyventojų dėl tam tikrų politinių priežasčių pasirinko neutralų savęs identifikavimą. Ir tokia savęs įvardijimo forma aktuali ir šiandien.

⁴⁹ Informantė stengiasi kalbėti bendrine lietuvių kalba. Retais atvejais kalboje pasitaikė pietų aukštaičių šnektos ypatybių.

2. KALBINĖ IR ETNINĖ PARIBIO GYVENTOJŲ TAPATYBĖ

XX a. antrosios pusės ir XXI a. pradžios duomenys rodo, kad šiam projektui galima priskirti visų tautybių paribio gyventojus. Vietiniai nutautėję ar vėliau nutautinti lietuviai, ypač tie, kurie nuo vaikystės buvę dvikalbiai, o vėliau perėję vien tik prie baltarusių tarmės, *tuteišiškumą* apibūdina įvairiai, plg.:

Kas čia gyvena? Tai savi, mūsų žmonės, visi kaimynai. Čionykščiai be maža ko (beveik) visi lietuviai. <...> Prie lenkų likom be savo kalbos, be lietuviškų mišių. Pamenu, mano tėvas nėjo į lenkiškas mišias. Tik ma moma (mano mama) ėjo bažnyčion (į bažnyčią), a tėvas tik an kapų (į kapus). Mokyklas lenkiškas padarė, nu, paskui rusiškas <...>. Lietuviškai skaityt ir rašyt nemo-kėjom. Kaip aš augau. Gudiškai dar maža kas kalbėjo. Paskui kalbos persi-mainė, jau visi išmoko (baltarusiškai). Žmonės liko tie patys. Tėvas lietuviškai ūtaryja (kalba), o sūnus jau lenkiškai. Anas (jis) paliokas (lenkas) jau. Bažnyčion nuveina, ten jau tik lenkiškai. Jauniems lenkiškai gražiau, tai anys (jie) greita išmoko. <...>. Visaip tuos žmones vadino. Tutašni, bo žyje tut (vietinis, nes gyvena čia).

V. A., g. 1883 m. Didžiųjų Sėlų k., Šalčininkų r., 1969 m. įrašė M. Razmukaitė, A. Vidugiris. Įrašas Nr. (2)31501650 saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

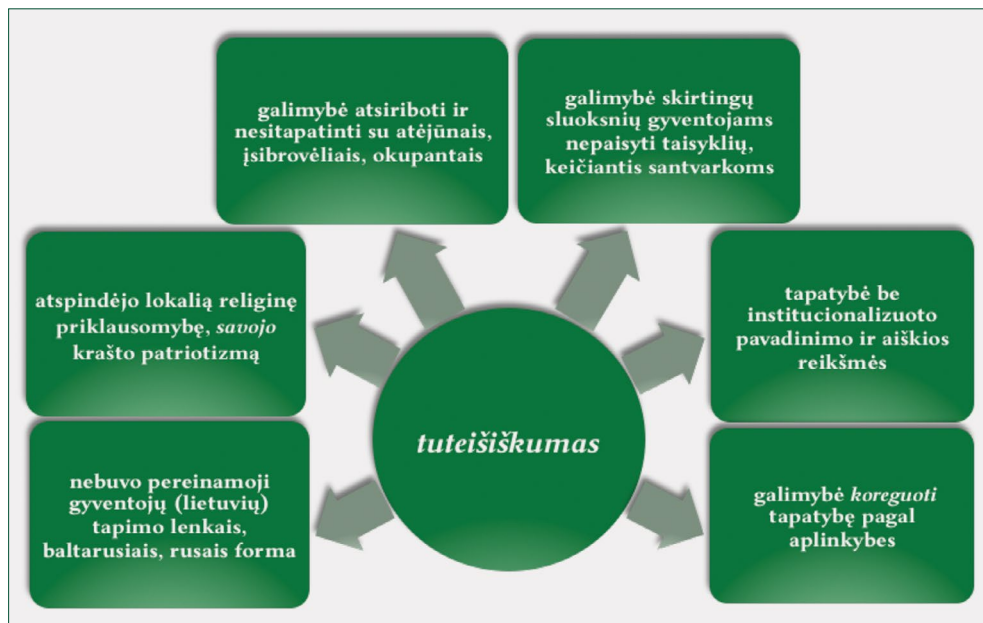
Taigi galima daryti preliminarų apibendrinimą, kad *tuteišiškumas* kaip kultūrinio pasipriešinimo taktika vietiniams paribio vietovių gyventojams ilgainiui padėjo išspręsti keletą svarbių klausimų, susijusių su jų savisauga susitaikant ir prisitaikant prie vis naujų socialinių ir politinių aplinkybių.

Išskirtos kelios svarbiausios aplinkybės apibendrinamos schemoje (6 pav.).

Tyrimo duomenys leidžia daryti išvadą, kad *tuteišiškumas* parodo, kokiais būdais buvo pasipriešinta politiniam ir socialiniam spaudimui pietrytinėje Lietuvos dalyje ir artimiausiame jos užribyje – šiaurės vakarinėje Baltarusijos dalyje, kai regione bandė dominuoti kitos tautos ir siekė primesti vietos gyventojams savo tapatybės sistemą. Pavyzdžiui, 1995 m. įrašyto anksčiau cituoto vyresniosios kartos informanto B. S., g. 1908 m. Stanišių kaime (Varanavo r., Baltarusija), prisiminimai, kaip jo gimtajame ir gretimuose kaimuose (Stanišiuose, Biliuosė, Biliūnuose) žmonės atsiribojo nuo lietuviybės, tačiau kitos tautybės nepriėmė:

*bijójom žmonėsa ūtarbi.č letùviškai || pr'ε_švecimūr gudá.vom || α_letùviškai
sá.və draugė.n_cik || pr'ε_lejškūr pāl'skaí. ūtarbi.jom | á.i | kap_kàs mōkėjom ||
ažá.į savietai | ruskaí. tadù ūtarvirk || visóku. u.tá.rku. mōkėjom | ale_læηkaí.s
i(r)_rú.sais mæ's neišví.rtom || mūr's susiedai | visi._cæ | α_n'ĩ_vienas palò.ku.*

2.2. Primestos tapatumo sistemos pasekmė – neutrali paribio gyventojų saviidentifikacija

6 pav. Svarbesnės gyvenimo situacijos, kurias gyventojams padėjo (iš)spręsti tuteišiškumas

ar_gù.du nępasrá.šę | pàc || svecimí. atã_i ir_mùs lænkaí.s | visù.s lænkaí.s žu-rá.šę || má.nę sęsusvà jãu_gá.vę pã.spartu. || atã.i namõ. ir_padęjõ | næpã.isę kãp_tiná.i žurašbirta || tęvas klã.usæ | *an'elæ a_kàp tàvõ nasyænã.Înašcis pã.sparti žurašbirta | litõfka ar_põlka || l'etuvã.itę || a_kàb_gi kitàp | sakaĩr aš_l'etuvã.itę || nuvã.i aci.veřtę papã.isę | põlka | nú. || õt_ir parã.šę kãp_cik nęřęjõ ||

Bijojom prie žmonių kalbėti lietuviškai. Prie svetimų gudavom (kalbėjom baltarusiškai). O lietuviškai savo šeimoje tik. Prie lenkų lenkiškai kalbėjom, ai, kaip kas mokėjom. Užėjo sovietai, rusiškai tada kalbėk. Visokių kalbų mokėjom, bet lenkais ir rusais netapom. Mūsų kaimynai, visi čia, nei vienas lenku ar gudu (baltarusiu) pats nepasirašė. Svetimi atėjo ir mus visus lenkais užrašė. Mano sesuo jau gavo pasą. Atėjo namo ir padėjo, nežiūrėjo, kaip ten pase užrašyta. Tėvas ir klausia: Anele, o kaip tavo tautybė pase užrašyta, lietuvi ar lenkė. Lietuwaitė, o kaipgi kitaip, sakau, aš lietuwaitė. Nuėjo atsivertė (pasą) pasižiūrėjo, lenkė, na. Štai ir parašė kaip tik norėjo.

B. S., g. 1908 m. Stanišių k., Varanavo r. (Baltarusija), 1995 m. įrašė G. Kriščiūnienė, N. Vaišnytė-Tuomienė. Įrašas Nr. LK 230201 saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolinguistikos centro Tarmių archyve.

2. KALBINĖ IR ETNINĖ PARIBIO GYVENTOJŲ TAPATYBĖ

Taigi *tuteišiškumą* galima apibrėžti kaip kitą „tautinio“ tapatumo formą: tik čia kalbama ne apie aiškų tautos apibrėžimą ir pripažinimą, o apie šios tautos atstovų ryšį su savo geografija – specifines etnolingvistines, istorines, sociokultūrinės ir politines aplinkybes, būdingas visam tiriamam Lietuvos ir Baltarusijos regionui.

Kita vertus, *tuteiškis* dėl savo geografinio įsišaknijimo daugeliu atžvilgių apsunkina tautos ir nacionalinės valstybės kanoninių savybių supratimą, nes papildo sąvokų „vietinis gyventojas“, „tauta“, „pilietybė“ reikšmių niuansus (Maceika 2020). Pavyzdžiui, gyventojų apklausos rodo, kad vidurinės kartos žmonių kalba ir tautinė savimone dažnai skiriasi nuo fiksuotų jų tėvų ar senelių dokumentuose. Šį neatitikimą pateikėjai dažniausiai aiškina tuo, kad „lenkų laikais“ žmonės negalėjo elgtis pagal savo valią. Dabar, pavyzdžiui, gyvendami suverenioje Lietuvos valstybėje, daugiakalbių paribio apylinkių gyventojai gali laisvai nuspręsti, kuriai tautai jie priklauso.

Pastebėtas ir kitas pasienio gyventojų identifikavimo atvejis: Lietuvos teritorijoje, bet Baltarusijos pasienyje gimę, augę ir gyvenantys asmenys laiko save baltarusiais, nes kasdieniame gyvenime bendrauja baltarusiškai, tik viešose vietose vartoja rusų ir lenkų kalbas. Be to, kai kurie vidurinės kartos gyventojai save vadina „ne šios šalies piliečiais“. Į kaimyninę Baltarusiją vyksta dažniau nei į kitus Lietuvos regionus ar miestus, nes jiems artimos baltarusiškos tradicijos: kalba, šventės, liaudies ir estradinės dainos, šokiai. Nors vidurinės kartos žmonės (taip pat ir jaunesni) puikiai kalba rusiškai, tačiau dėl šios kalbos savęs rusais nelaiko. Neretai jie save įvardija rusakalbais katalikais, nors asmens dokumentuose gali būti užrašyti lenkais. Pasienyje gyvenančių vyresniosios kartos atstovų samprotavimai apie kasdienę kalbą ir tapatybę yra panašūs, tačiau šios kartos žmonės lenkiškumą ir lenkų kalbą laiko svarbiausiu katalikiškumo požymiu, plg.:

<...> wszyscy tu jesteśmy katolikami. Modlimy się spowiadamy się po polsku. Litania jest również polska. W naszym kościele nie było innego języka. Nie pamiętam. <...> W polskiej szkole w Butrymancach skończyłem tylko cztery klasy. Uczyliśmy się katechizmu po polsku. <...> Matka mówiła po litewsku, ale modliła się po polsku. Nasz Papież Jan Paweł II też był polakiem.

Visi čia esame katalikai, taigi lenkai. Meldžiamės lenkiškai, einame išpažinties – taip pat lenkiškai. Litanija irgi lenkiška. Kitos kalbos mūsų bažnyčioje nebuvo. Nepamenu. Butrimonių lenkiškoje mokykloje baigiau tik keturias kla-

2.3. Pietryčių Lietuvos gyventojų tapatybė XX a. viduryje–XXI a. pradžioje: skirtumas tarp *savojo* ir *svetimo* arba *vietinio* ir *nevietinio*

ses. Mokėmės katekizmo lenkiškai. Mama kalbėjo lietuviškai, bet meldėsi lenkiškai. Mūsų popiežius Jonas Paulius II taip pat buvo lenkas.

J. V., g. 1937 m. Pabarės k., Butrimonių apyl., Šalčininkų r., 2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulskai, I. Lavrinovič. Įrašas Nr. 682 03 J. V. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Pažymėtina, kad vidurinės kartos gyventojų apklausos rezultatai rodo, kad ypač kaimo gyventojams, lankiusiems rusiškas ir lenkiškas mokyklas, sunkiau save identifikuoti. Daugumos jų tėvai dokumentuose užrašyti (ne patys užsirašę) lenkų tautybės, tačiau kasdieniame gyvenime kalbėję lietuviškai ir (arba) *poprostu*. Vaikus, taigi dabartinę vidurinę kartą, trumpai leidę į lenkiškas, vėliau – daugiausia į rusiškas mokyklas. Tad šie, suaugę jų vaikai – vidurinės kartos žmonės – laiko save Lietuvos gyventojais, bet į klausimą dėl savęs priskyrimo kokiam nors tautybei pagal savo pačių sąmoningą apsisprendimą dažnai dvejoja ir nuo atsakymo susilaiko.

Aišku viena – besikeičiantys laikai ir sunkios gyvenimo sąlygos paskatino žmones ieškoti ir rasti kitokį apsisprendimo, savęs identifikavimo ir kultūrinės veiklos būdą. Kitoks paribio gyventojų pasirinkimas – savęs įsivardijimas *tuteišiu*. Taip nutiko, nes tradiciniai tautiškumo jausmo formavimo būdai, tokie kaip valstybės siena (politinė teritorija), gimtoji kalba, išpažįstamas tikėjimas (religija), tautybė, papročiai, taip pat teisė visa tai pasirinkti, visame paribio regione dažnai priklausė kitiems – svetimiams atvykėliams.

2.3. Pietryčių Lietuvos gyventojų tapatybė XX a. viduryje–XXI a. pradžioje: skirtumas tarp *savojo* ir *svetimo* arba *vietinio* ir *nevietinio*

Pasienyje esančio Šalčininkų rajono apylinkės (išskyrus Dievėniškių iškyšulį) priklauso Dzūkijos etnokultūriniam regionui ir sudaro nedidelę dalį pietų aukštaičių teritorijos. Tačiau vietos gyventojų kalbos įrašai ir apklausa parodė, kad jaunesnio ir vidutinio amžiaus Butrimonių, Eišiškių, Rūdninkų, Turgėlių, Vėžionių punktų gyventojai netapatina savęs su dzūkais. Jaunosios kartos atstovai jau negalėjo aiškiau apibūdinti, kokia lietuvių tarmė čia galėjo skambėti iki XX a. vidurio, ir teigia, kad negirdėjo, kad jų tėvai ar seneliai tarpusavyje kalbėtusi lietuvių tarme (plg. pirmųjų kalbininkų ekspedicijų į pietrytinių paribių apylinkes medžiagą ir tyrėjų atsiliepimus: Mikulėnienė 2022b: 31–57; Brazaitienė 2022: 58–116).

Ankstesni tyrimai rodo, kad regioninis identitetas Pietryčių Lietuvoje išlieka svarbus iki šių dienų, bet šio identiteto turinys yra visai ne etnokultūrinis išskirtinumas, o veikiau savęs tapatinimas su Vilniaus kraštu plačiąja prasme ir savo gyvenamąja vieta (regionu) siaurąja prasme (plg. Savič 1990: 41–47).

Gyventojams dažnai sunku apibūdinti tautybės ir kalbos santykį. Jie suformuluoja įvairius atsakymus, kurie paprastai susideda iš kelių komponentų. Pastebėta, kad žmonės gali nesieti tautybės ir kalbos: laikoma normalia patirtimi, kad lenkų tautybės asmenys supranta lenkiškai, bet kasdieniame gyvenime kalba rusiškai. Pavyzdžiui, Butrimonių, Kurmelionių, Šalčininkėlių, Tābariškių, Turgėlių, Jašiūnų apylinkėse žmonių buvo klausiama, kokia jų tautybė ir kuria kalba bendrauja kasdieniame gyvenime. Gyventojų suformuluotus atsakymus būtų galima suskirstyti į 6 grupes (plg. Geben 2013: 217–234; Zielińska 2008: 165–176):

- (1) *Lietuvos lenkas* (moka ir vartoja lenkų, rusų, baltarusių kalbas; lietuviškai supranta, bet nekalba);
- (2) *lenkas iš Vilniaus krašto* (kalba lenkiškai ir rusiškai; lietuviškai supranta vyresni, kalba – jaunesni);
- (3) *lenkų kilmės baltarusis* (atvykęs iš Baltarusijos, kalba *poprostu* ir rusiškai; supranta lenkiškai; lietuviškai nemoka);
- (4) *lenkų kilmės lietuvis* (kalba labiau vietinėmis slavų kalbomis nei lietuviškai (primiršęs));
- (5) *lenkas, kalbantis rusiškai* (mokėsi rusiškoje mokykloje, moka lenkiškai (kalba retai), lietuviškai supranta, bet nekalba);
- (6) *lenkas, nes katalikas* (mokantis visas vietines slavų kalbas, dažniausiai kalbantis rusiškai ir baltarusiškai, lietuviškai šiek tiek suprantantis).

XXI a. sociolingvistiniai ir lingvistiniai duomenys, kuriuos autorė ir kiti tyrinėtojai surinko iš 17-os Pietryčių Lietuvos paribio punktų, rodo, kad etniškumo ir tapatybės klausimai gyventojams lieka aktualūs. Nemažai kalbintų vyresniosios, vidurinės ir jaunesniosios kartos atstovų noriai dalijosi mintimis, kai kurie savo poziciją išsakė gana drąsiai, bandė įvardyti vieno ar kito pasirinkimo priežastis. Galima išskirti tris pagrindines su pateikėjais aptartas temas:

- kaip žmonės suvokia etniškumą, ar sieja jį su savo kraštui būdingų kalbų mokėjimu ir vartojimu, skirtingomis kalbų funkcijomis;
- kaip trijų kartų atstovai apibūdina tautybę, tapatybę ir pilietiškumą – ar jaučia šių sąvokų skirtumus;

2.3. Pietryčių Lietuvos gyventojų tapatybė XX a. viduryje–XXI a.
pradžioje: skirtumas tarp *savojo* ir *svetimo* arba *vietinio* ir *nevietinio*

- kaip klostėsi tarpusavio santykiai su visomis (kitomis) etninėmis grupėmis (ką prisimena iš praeities) tose vietovėse, kuriose jos gyveno ir gyvena.

Pokalbių įrašų ir kitų duomenų analizė rodo, kad vietos gyventojams vietiško samprata yra svarbi: etninės grupės (lenkai, baltarusiai, rusai, mažiau – lietuviai) susiformavo bendrą žmonių skirstymo į *vietinius* ir *nevietinius* suvokimą. Lenkai, kurie, kaip jau minėta, tiriamose vietovėse sudaro etninę daugumą, ypač kaimuose, gyvenvietėse ir miesteliuose, šioms sąvokoms apibūdinti vartoja keletą terminų, pavyzdžiui, *lokalny*, *tutejszy*, *mejscowy* ir *przyjeżdzy* arba tiesiog *niemejscowy*. Taigi paribio žmonės savo kaimynus ir aplinkinių gyventojus neviešoje aplinkoje linkę suskirstyti į kelias grupes: *vietiniai lenkai*, *vietiniai lietuviai*, *vietiniai baltarusiai* arba tiesiog *vietiniai*, nes čia gyvena jau seniai (plg. Korzeniewska 2013: 167–174; Geben 2014: 186–187).

Vietiniais save laikantiems Šalčininkų rajono gyventojams labai svarbu ne tik tai, kad jie patys gimė šiame rajone, bet ir tai, kad jų seneliai ir tėvai gimė ir ilgą laiką gyveno Šalčininkų apylinkėse. Šie žmonės noriai dalijasi prisiminimais ar iš vyresnės kartos girdėtomis istorijomis, kurios tarsi įrodo, patvirtina visų jų vietinę kilmę.

Pastebima dar viena vietinio gyventojų savybė – materialią *vietiško* (l. *tutejszość*) įrodymų turėjimas (Jarowska 2012). Tai dažniausiai yra namai ir kitokia nuosavybė, kur žmogus gyvena ar gyveno vaikystėje, artimųjų kapai, kilmės dokumentai, žemė. Pavyzdžiui, vietinė moteris, baigusi lenkišką mokyklą, svarsto apie savo vaikų ateitį senelio statytuose namuose, plg.:

<...> w mojej rodzinie wszyscy są polakami <...> i ja jestem polką. Zapisane w moich dokumentach. Tu mieszka mój dziadek i rodzice. Nu, mówią po polsku. Dziadek zbudował ten dom. Może nasze dzieci też tu zamieszkają. Teraz chodzi do rosyjskiego „sadziku“, ale pójdą do polskiej szkoły. Nie wiem, czy mógłby uczyć się w szkole litewskiej. Byłoby to trudne, bo oni mówią po rosyjsku i po polsku <...>.

Mano šeimoje visi yra lenkai. Ir aš lenkė. Užrašyta mano dokumentuose. Čia gyvena mano senelis ir tėvai. Kalba lenkiškai. Senelis pastatė šį namą. Galbūt čia gyvens ir mūsų vaikai. Dabar lanko rusišką darželį, bet eis į lenkišką mokyklą. Nežinau, ar jie galėtų mokytis lietuviškoje mokykloje, nes kalba (moka) rusiškai ir lenkiškai.

D. S., g. 1972 m. Skivonių k., Daulėnų apyl., Šalčininkų r., 2011 m. įrašė K. Rutkovska. Įrašas Nr. 668 02 D. S. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

2. KALBINĖ IR ETNINĖ PARIBIO GYVENTOJŲ TAPATYBĖ

Atskirti *vietinius* nuo *nevietinių* padeda gyventojų gebėjimas kasdieniame gyvenime bendrauti visomis vietinėmis (ir regioninėmis) kalbomis. Svarbu pažymėti, kad vietinė tapatybė yra stipriausia seniausios kartos, išgyvenusios Antrąjį pasaulinį karą ir sunkius pokario kolektyvizacijos laikus.

Todėl šios kartos žmonės per beveik 90 metų natūraliai išmoko ir pakaitomis vartojo visas keturias paribiui būdingas kalbas (plačiau žr. 3.1 skyriuje). Tokio identifikavimosi logiką paaiškina vyresniųjų gyventojų išsakyta pozicija, kodėl jie „skirdavo“ vietinius nuo nevietinių. Tai buvo savisaugos permainingais ir neramiais laikais dalis, kai svetimi gyventojai (dažnu atveju – laikini) pradėjo nepagarbiai elgtis su vietiniais ir „prarado pasitikėjimą“.

Sociolingvistinių duomenų analizė taip pat papildė istorikų anksčiau pateiktas įžvalgas arba išvadas. Istorikė Vitalija Stravinskienė publikacijoje teigia, kad po karo į vadovaujamas pareigas darbovietėse dažnai būdavo skiriami iš kitur į Pietryčių Lietuvą atvykę žmonės. Esama duomenų, kad tarp vietinių gyventojų ir atvykėlių būdavo nesutarimų, konfliktų dėl vietinių gyventojų žeminimo ir įvairių bausmių. Svetimi žmonės nemokėjo apylinkėse, daugiausia kaimuose, vartojamų kalbų, nesuprato žmonių papročių, vietos kultūros, o kilus priešiškumui ar konfliktams, nevietinius valdininkus neretai perkeldavo kitur (Stravinskienė 2012: 125–138).

XX a. vykę valstybiniai konfliktai dėl Pietryčių Lietuvos kontrolės ir dažni smurto protrūkiai prieš šiame krašte gyvenančius žmones išmokė prisitaikyti prie naujų aplinkybių ir vengti aiškiai identifikuoti savo priklausymą vienai ar kitai etninei grupei, atskleisti savo tautybę (Jarowska 2012). Iš vyresniosios kartos žmonių įrašyta prisiminimų, liudijančių žmonių persekiojimą dėl jų kalbos, tautybės, pvz., lietuvės S. K. šeimoje kalbėta tik lietuviškai, nors lietuviškai skaityti ir rašyti nemokėjo, nes kaime buvo tik lenkiška mokykla. Moteris pasakoja⁵⁰, kaip tarybiniu laikotarpiu iš vietinių valdininkų tekdavo išgirsti užgauliojimų. Todėl, anot kalbėtojos, sovietiniais laikais lietuvių šeimoms, gyvenančioms paribio vietovėse (ar atvykusioms ten gyventi iš kitų Lietuvos regionų), tekdavo prisitaikyti ir išmokti lenkiškai ir baltarusiškai, plg.:

⁵⁰ Pasakotoja buvo kalbinama lenkiškai ir lietuviškai. Abi kalbas moka. Šią istoriją pasakoja bendrine lietuvių kalba.

2.3. Pietryčių Lietuvos gyventojų tapatybė XX a. viduryje–XXI a. pradžioje: skirtumas tarp savojo ir svetimio arba vietinio ir nevietinio

<...> *čionai sunkiai dirbau sovchoze (tarybiniam ūkyje). Greitai išmokau ūtaryc gudziškai (kalbėti gudiškai ‘baltarusiškai’) lenkiškai. Dirbau, nu kaip visi, ūtaryjau gudziškai. Neprispažinau, ką lietuvaite <...>. Kiemo moterys jau palučioja (gauna atlyginimą), o man ir nėra. Sakau, tai nors grūdais duokit. Kantoroj (kolūkio administracijoje) davė man poperų (popierių ‘dokumentą’) ir sako: табе не назначана (lie. tau nepaskyrė (atlyginimo)). Vyras sako, neik daugiau (dirbti), jeigu nemoka pinigų <...>. Pavasarį atvažiuoja ir rėkia: чаму літвінка на работу не выходзіш, паехалі бульбу прырабіраць (lie. kodėl, lietuve, į darbą neišeini, važiuojam bulves perrinkinėti). Sakau: а пры кім я малыя дзеці пакіну? (lie. o su kuo aš mažus vaikus paliksiu?). Anas vėl rėkia: замкні іх і паішла (lie. užrakink juos ir eik). Mani visap kap išvadzi-no (mane visaip kaip išvadino). Sako, mes tavi perauklinsim (perauklėsime).*

S. K., g. 1917 m. Skraičionių k., Maciučių apyl., Šalčininkų r., 2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino. Įrašas Nr. 670 04 S. K. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarnių archyve.

Įrašai rodo, kad vietos gyventojai lietuviai, keičiantis valdžiai, dėl savo tautybės vienaip ar kitaip yra nukentėję: iš kitur atvykę valdininkai kai kuriuos užgausiai pašiepdamo, be aiškios priežasties „pamiršdamo“ įtraukti į darbdienius dirbančiųjų sąrašus, nesumokėdamo atlygio už darbus kolūkio laukuose ar fermoje. Todėl žmonėms savisaugos tikslais teko pasirinkti laviravimo (arba net išgyvenimo) strategijas. Viena iš šių strategijų – *vietiškumo* (lokalumo) akcentavimas: kalbėtojai tvirtino, kad nesvarbu, iš kur jie buvo atvykę, kiek metų gyveno naujoje vietovėje, tačiau naujakuriai, ypač lietuviai, stengėsi kuo greičiau pritapti, „gauti vietinio gyventojų statusą“.

Vyresniosios kartos informantai, kilę iš lietuviškų salų Baltarusijoje, taip pat nevengė pasvarstyti lietuviybės ir apskritai tautybės klausimų, plg.:

Jaki ja polak, nawet nie mówię dobrze po polsku. Mówię mieszanym językiem. A moje dzieci już mówią po rosyjsku, wnuki po litewsku <...>.

Koks aš lenkas, jeigu gerai nemoku lenkų kalbos. Kalbu maišyta kalba. O mano vaikai jau kalba rusiškai, anūkai – lietuviškai.

D. L., g. 1936 m. Baltarusijoje, gyvena Šalčininkuose, 2012 m. įrašė K. Rutkovska, I. Cičėnaitė. Įrašas Nr. 666 04 D. L. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarnių archyve.

Teiginius dėl vietinių valdininkų elgesio lietuvių atžvilgiu, dėl jų persekiojimo patvirtino ir šiame darbe nagrinėjama medžiaga: Kalesniūkuose

gyvenančios moters prisiminimai⁵¹ apibūdina atvykusiųjų valdininkų elgesį su vietiniais, ypač lietuviais, plg.:

<...> Усе мы, вясковья, працавалі ў калгасе. Працавалі ў полі, на сенажаці. Усё рабілі сваімі рукамі. Прыходзіць брыгадзір і запісвае, хто тут сёння працуе. Быў такі калгасны брыгадзір Бялькоў, прыехаў аднекуль з Расеі. Пісаў, як хацеў. Я хадзіў на працу кожны дзень, а ён незапісаў. Заплацілі мала, можа, рублёў пятнаццаць. Я пайшоў у калгасную кантору і кажу, я цэлы месяц працаваў, заплацілі толькі пятнаццаць рублёў. Мне злосна адказалі: чаго крычыш, літвін, не назначана табе <...>.

Visi mes, kaimo žmonės, dirbome kolūkyje. Dirbome laukuose, šienapjūtėje. Viską darėme savo rankomis. Ateina brigadininkas ir užrašo, kas čia šiandien dirba. Buvo toks kolūkio brigadininkas Bialkovas, atvažiuoęs kažkur iš Rusijos. Rašė kaip norėjo. Ašėjau į darbą kiekvieną dieną, o jis neužrašė. Sumokėjo mažai, gal penkiolika rublių. Nuėjau į kolūkio kontorą ir sakau, dirbau visą mėnesį, o man sumokėjo tik penkiolika rublių. Man piktai atsakė: garsiai rėki, lietuvi, nepaskirta tau.

A. D., moteris, g. 1952 m. Rudnios k., Maciučių apyl., Šalčininkų r., 2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino. Įrašas Nr. 670 03 A. D. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarnių archyve.

Toks iš svetur atvažiavusiųjų valdininkų elgesys stiprina vietos gyventojų sąlyginį skirstymą į *vietinius* ir *nevietinius*, t. y. svetimus, atvažiavusiuosius,

⁵¹ Informantė kalba rusų ir baltarusių kalbų „mišiniu“, vadinamu *trasianka*. Mokslininkai šią sąvoką apibrėžia įvairiai (Mečkovskaja 1994: 299–322; Sender 2009). Tai šnekamosios kalbos atmaina, labiau paplitusi Lietuvos pakraščiuose ir visoje Baltarusijos teritorijoje (plačiau žr. Cychun 2000: 51–58), kurioje susipynusios dvi ar trys kalbos – rusų, baltarusių, rečiau – lenkų. Tokio kelių kalbų mišimo pasekmė – visų vartojamų kalbų normų (standarto) pažeidimas: netinkama (iškraipyta) žodžių garsų tartis, žodžių galūnių, giminių ir skaičiaus painiojimas ir pan. (plačiau žr. Liskovec 2002: 329–343). Atskiri rusiški žodžiai ar jų junginiai dažnai keičiami baltarusiškais ir atvirkščiai – baltarusiški žodžiai pakeičiami rusiškais. *Trasianka* dažniausiai būdinga prastai rusų ir baltarusių literatūrinės kalbas mokantiems žmonėms: tai vyresnės ir vidurinės kartos gyventojai, praeityje, ypač rusinimo laikotarpiu, persikėlę iš kaimo dirbti ir gyventi į miestą, ir ten jiems teko išmokti „taisyklingą“ rusų kalbą. Kaip yra žinoma, sovietmečiu baltarusių kalba buvo vadinama „grubiai“ ir „mužikiška“, laikoma neišsilavinusių kaimo žmonių kalba, todėl ji buvo aktyviai stumiami iš viešojo vartojimo ir apskritai iš žmonių gyvenimo. Pažymėtina, kad *trasianka* išlieka populiarai tarp vyresnės, vidurinės ir iš dalies jaunesnės kartos žmonių, gimusių kaimuose, vėliau persikėlusį į miestą.

2.3. Pietryčių Lietuvos gyventojų tapatybė XX a. viduryje–XXI a.
pradžioje: skirtumas tarp *savojo* ir *svetimo* arba *vietinio* ir *nevietinio*

nes, kaip jau sakyta, atvykėliais buvo nepasitikima – tose krašto vietovėse, kuriose jie įsikurdavo, juos visą gyvenimą laikė svetimais. Ypač tais atvejais, kai skirdavosi vietos gyventojų ir atvykusiųjų kalba ir religiniai įsitikinimai. Gyventojų pasakojimai liudija, kad savitarpio supratimo, pagalbos ir užtarmimo buvo ieškoma ir tikimasi iš vietinių – *savų* žmonių.

Taigi vyresniosios ir vidurinės kartos žmonės pokalbiuose ir autobiografiniuose pasakojimuose neretai akcentuoja gyvenimą „savame“, „mūsų“ arba „čionykščiaime“ krašte: *мы тутэйшыя, месныя* (lie. *mes čionykščiai, vietiniai*); *тут наш край* (lie. *čia mūsų kraštas*); *тут усе свае* (lie. *čia visi savai*), *мы тут радзіліся і жыўём* (lie. *mes čia gimėme ir gyvename*), o ne konkrečioje valstybėje ar net rajone, miestelyje, gyvenvietėje, kaime⁵². Jie jaučia kalbines ir kultūrinės ribas tarp „savo“ rajono ir kitų vietovių (plg. Vyšniauskas 2020a: 89–91).

Iš vyresniojo amžiaus žmonių pasakojimų taip pat galima konstatuoti, kad *vietišumą* ar *savą kraštą* žmonės čia suvokia daug plačiau nei dabartinė Lietuvos valstybės teritorija. Tai ir dalis Baltarusijos vietovių, ypač tų, su kuriomis žmonės sieja kalba ir artimi giminystės ryšiai.

Atvykusių iš kitur daugiausia gyvena pačiame pietrytiniame paribyje, tiksliau, arčiau pasienio su dabartine Baltarusijos Respublika – 11-os LKA punktų vietovėse: Kaniūkų, Butrimonių, Eišiškių, Daugidonių, Šalčininkų, Miežionių, Dailidžių, Maciūčių, Daulėnų, Tābariškių, Kurmelionių. Sėslesnių gyventojų, gimusių ir iš kartos į kartą gyvenančių LKA punkto apylinkėse, gyvena daugiausia Šalčininkų r. vakarų ir šiaurės vakarų pusėje (gretimo Varėnės ir Vėlniaus r. kryptimi): Rūdninkų, Gudėlių, Šalčininkėlių, Vėžionių, Kuršių.

Pavyzdžiui, Šalčininkų ir Eišiškių apylinkių gyventojai pokalbiuose mini kelias vietas, iš kurių atvyko arba turi giminių: artimiausias didesnis miestas ir rajono centras Varanavas (brus. *Варанавы*), prie pat rajono ribos – bažnytkaimis Benekainys (brus. *Бенякóні*), greta Dievėniškių iškyšulio – istorinis miestelis Geranainys (brus. *Геранéны*), toliau – Ródūnia (brus. *Рáдунь*), Lydà (brus. *Лíда*), Vijà (brus. *Иўе*) ir kt.

Dėl geografinio artumo ir ekonominių sąlygų, kalbos ir kultūrinio panašumo pietrytinio paribio gyventojai su šiomis vietovėmis palaikė intensyvesnius ryšius nei su toliau esančiais Lietuvos miestais – Varėna, Alytumi. Tai

⁵² Dabartinio Vilnijos krašto gyventojų etniškumo, identiteto tyrėjai pabrėžia šio regiono etninio identiteto kintamumą, situaciškumą, neapibrėžtumą (Geben 2010: 153–173; 2012: 155–165; Daukšas 2012, 2014; Šliavaitė 2012; Kazėnas ir kt. 2014; ir kt.).

tarsi gyvenimas dviejose valstybėse – tokį požiūrį iliustruoja Eišiškių mieste kalbinti žmonės. Pavyzdžiui, įrašyta vietinių Eišiškių gyventojų – keturių moterų ir dviejų vyrų: S. K., moteris, g. 1953 m.; D. P., moteris, g. 1946 m. (Baltarusijoje); M. E., moteris, g. 1949 m.; H. S., moteris, g. 1939 m., ir J. P., vyras, g. 1945 m. (Baltarusijoje); A. S., vyras, g. 1975 m. – pasakojimai patvirtino tai, kad šio paribio miesto ir jo apylinkių gyventojai savo gyvenimą apibūdino kaip *жывём напалову ў Беларусі* (lie. *gyvenam pusiau Baltarusijoje*), nes su kaimynais bendrauja *на prostu, на простэму, на меснаму, на мутэўшаму* (lie. *praprastai, vietiskai, tuteišiskai*) ir lankydavo gimines Baltarusijoje arba šie atvykdavo į Lietuvą, pvz., daugiausia į Eišiškių apylinkes.

Dažniausiai jie žiūrėdavo Baltarusijos ir Rusijos televizijų kanalus (išvardijo mėgstamų laidų pavadinimus, vedėjus ir t. t.), tačiau šventadienių ir religinių švenčių metu transliuojamas mišias stebėdavo per Lenkijos televiziją arba klausydavosi per radiją. Lietuvos televiziją žiūrėdavo retai, nes dauguma lietuviškai beveik nesuprato. Vyresniosios ir iš dalies vidurinės kartos informantai pripažino, kad jaunystėje nebuvo poreikio ir būtinybės išmokti lietuviškai, nes Eišiškėse ir miesto apylinkėse kasdienėje komunikacijoje lietuvių kalbos beveik niekas nevartojo.

Pietryčių Lietuvoje ir kaimyninėje Baltarusijoje tyrimus atlikę mokslininkai kalba apie paribio zonose gyvenančius visų trijų kartų gyventojus, kurie save identifikuoja kaip vietinius, čionykščius ar senbuvius, suvokiančius savo skirtumą nuo persikėlusiu ar neseniai atvykusių iš Baltarusijos ar kitų Lietuvos vietovių. Žmonėms toks skirstymas atrodo savaime suprantamas ir natūralus (Daukšas 2008: 53–68; Korzeniewska 2013: 149–179; Tuomienė, Meiliūnaitė 2022: 176–180).

Pabrėžtina, kad buvimą vietiniu tiriamose vietovėse informantai vertina gana skirtingai. Vyriausieji vietiniais save vadina daug drąsiau, nors yra gimę kitur (dažnas Baltarusijoje). Šią sampratą iš vyresniųjų iš dalies yra perėmusi ir jaunesnioji karta (ypač gyvenanti kaime). Savo tėvų ir senelių prisiminimus jie perpasakoja panašiai:

Tam była Litwa, a tut jest Polska. Tut mieszkają polacy. Dziadek opowiadał, że od starożytności wszyscy tu mówili po polsku, nikt po litewsku <...>.

Ten buvo Lietuva, o čia yra Lenkija. Čia gyvena lenkai. Senelis pasakojo, kad nuo senų laikų visi čia kalbėjo lenkiškai, niekas lietuviškai (nekalbėjo).

V. Š., g. 1962 m. Turgeliuose, Tabariškių apyl., Šalčininkų r., 2012 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašas Nr. 637 02 V. Š. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarnių archyve.

2.3. Pietryčių Lietuvos gyventojų tapatybė XX a. viduryje–XXI a.
pradžioje: skirtumas tarp *savojo* ir *svetimo* arba *vietinio* ir *nevietinio*

Kalbama kaip apie atskirą etnografinį regioną. Nors Šalčininkų rajone gyvenantys jaunesniosios kartos gyventojai jau yra gimę nepriklausomoje Lietuvoje. Beveik du trečdaliai apklaustųjų, laikančių save lenkais, teigė, kad savo ateitį sieja labiau su Lietuva nei su kaimyninėmis šalimis. Ši karta labiau orientuojasi į Vėlnių – ten vyksta ar vyktų mokytis, dirbti ir gyventi. Kiti atvirai įvardijo priežastį, kodėl norėtų vykti į sostinę, o ne, pavyzdžiui, į Kauną ar Alėytų. Anot jų, Vėlnius – daugiatautis miestas, todėl jame lengviau susikalbėti rusiškai, lenkiškai, baltarusiškai, jeigu nemoki valstybinės lietuvių kalbos.

Beveik pusė jaunosios kartos atstovų svarbiu arba net pagrindiniu tautybės kriterijumi įvardija giminėje vartojamą kalbą, kuri jų giminę vienija. Kalba jiems – prigimtinė, paveldėta kaip ir tautybė. Todėl svarstyti apie koki nors tautybės pasirinkimą arba jos keitimą, jų manymu, nėra reikalo.

Nedidelė dalis jaunesnės kartos kalbėtojų išsakė kitokį požiūrį. Jų teigimu, kokiai tautybei priklausyti – tai suaugusio asmens apsisprendimo reikalas. Ypač tais atvejais, kai tėvai ar seneliai yra skirtingų tautybių. Jauni žmonės akcentuoja išsilavinimą ir paties žmogaus domėjimąsi tautybės, etniškumo klausimais (plg. Masaitis 2007).

Reikia pastebėti, kad ne visiems jaunesniosios kartos žmonėms, gyvenantiems kaimuose, nedidelėse gyvenvietėse ar miesteliuose, yra aktualūs kalbos pasirinkimo ir jos vartojimo, tautybės ir etniškumo klausimai. Pastebėta, kad jaunoji karta gana kritiškai vertina vietinį identitetą ir gyventojų skirstymą į *vietinius* ir *nevietinius*, *savus* ir *svetimus*. Jaunesni gyventojai, nors ir ne visi, jau rodo norą atsiriboti nuo tokio „pasenusio“ identifikavimo modelio, tačiau savojo dar nesiūlo. Jų atsiribojimas, nors ir vis dar nedrąsus, atskleidžia jaunosios kartos akcentuojamą *pilietinį* identitetą, kuris dažnai suprantamas kaip *vietinės* tapatybės pakaitalas, pavyzdžiui, Šalčininkuose gyvenanti moteris, paklausta koks jos požiūris į etninę ar tautinę savimonę, svarstė taip:

<...> kaip čia teisingai pasakyti. Mano tautybė turbūt yra internacionalinė. Savo šeimoje, namuose kalbam lenkiškai, bet ne visada. Kai susirenka giminės, kas iš toliau, tai rusiškai (kalba). Ne visi moka lenkiškai <...>. Mama pasakojo, kad vienas senelis mokėjo lietuviškai. Kitas (senelis) tai tik baltarusiškai. Bobutė buvo lenkė ir mama lenkė – kalba tik lenkiškai. Tėtis ir baltarusiškai, ir rusiškai kalba. Dar vaikas buvo, kai čia atvažiavo iš Baltarusijos <...>. Baigiau rusišką mokyklą. Buvo lietuvių kalbos pamoka, bet mažai. Kai išėjau dirbti –

2. KALBINĖ IR ETNINĖ PARIBIO GYVENTOJŲ TAPATYBĖ

tada išmokau lietuviškai. Gyvenu Lietuvoj, tai reikia mokėti lietuviškai. Kaip atvažiuoju čia, tai kalbam lenkiškai, rusiškai. Mūsų šeimos tradicija tokia <...>.

A. V., g. 1998 m. Šalčininkuose, 2011 m. įrašė K. Rutkovska. Įrašas Nr. 666 02 A. V. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarnių archyve.

Taigi pietrytiniame Lietuvos paribyje gyvenanti ar dar besimokanti jaunoji karta (iš dalies vidurinė), užaugusi nepriklausomoje Lietuvoje, jau išreiškia kiek kitokį požiūrį į *vietinį* tapatumą ir skirtumą į *vietinius* ir *nevietinius*.

Atsižvelgiant į nevienodą skirtingų gyventojų kartų požiūrį, galima prognozuoti, kad laikui bėgant, pavyzdžiui, Šalčininkų rajone, natūraliai mažės vietiniais save laikančių žmonių, o svarbiausia – daugės tų, kurie svarbiausiu apsisprendimu laikys pilietinį identitetą. Jaunimui nebeaktualu brėžti ribas tarp vietinių ir atvykėlių, nes jauni žmonės išvyksta mokytis, dirbti ir gyventi į kitus Lietuvos miestus. Svarbu tai, kad valstybinės lietuvių kalbos mokėjimas, jos vartojimas jiems nesudaro papildomų kliūčių (plg. Daukšas 2012: 175; Tuomienė, Meiliūnaitė 2022: 181–183).

Maždaug du trečdaliai vyresniosios ir vidurinės kartos informantų išsakė teigiamą nuomonę apie lietuvių kalbos kaip valstybinės kalbos mokymosi būtinybę: ne tik jaunimas turėtų mokytis lietuviškai. Dažnas pritarė ir patikslino, kad iš tiesų visiems privalu mokėti pirmiausia valstybės, kurioje gyveni, kalbą. Kiti, ypač išsilavinę (vyresnės kartos žmonės, buvę kultūros, ugdymo įstaigų darbuotojai), įvardijo raštingumo, apsiskaitymo ir apskritai išsilavinimo būtinybę. Plg. buvusios mokytojos išsakytą mintį:

<...> jak może być inaczej, jak młody człowiek nie zna języka. Języka kraju, w którym się urodziłeś i mieszkasz. Tutaj możesz rozmawiać, jak chcesz, ale w mieście i instytucjach nikt tak nie mówi. Tutaj nie przeżyjesz, nie dostaniesz dobrej pracy <...>.

Kaipgi kitaip gali būti, jeigu jaunas žmogus nemoki kalbos. Valstybės, kurioje gimei ir gyveni, kalbos. Čia gali kalbėti kaip nori, bet mieste ir įstaigose niekas taip nekalba. Čia nepragyvensi, negausi gero darbo.

J. B., g. 1946 m. Tetėnų k., Vėžionių apyl., Šalčininkų r., 2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašas Nr. 680 03 J. B. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarnių archyve.

Pietryčių Lietuvos paribio LKA punktų vietovėse gyvenančių žmonių sociolingvistinė apklausa parodė, kad čia kuriami autobiografiniai, buitiniai ar net istoriniai pasakojimai yra orientuoti į vietinius gyventojus: lenkus,

2.3. Pietryčių Lietuvos gyventojų tapatybė XX a. viduryje–XXI a. pradžioje: skirtumas tarp *savojo* ir *svetimo* arba *vietinio* ir *nevietinio*

7 pav. Šalčininkų r. gyventojų vietiško ir nevietiško požymiai

lietuvius, baltarusius, rusus vienijančias atminties formas. Jais pabrėžiamas krašto daugiakultūriškumas ir akcentuojami bendro sugyvenimo elementai. Bendravimo kalbos pasirinkimas yra labai svarbus bendrumo ir įtraukimo instrumentas, leidžiantis parodyti toleranciją (Šliavaitė 2015: 37–39). Ypač dabartinės jaunosios kartos kasdienio bendravimo kontekstuose: daugiakalbystės patirtis vis dažniau vertinama kaip privalumas. Kalbų kaita gyvuo-

siuose pokalbiuose ir rašytinė patirtis socialinėje erdvėje – natūralaus šios kartos bendravimo proceso dalis.

Labiau išsilavinę informantai akcentuoja gebėjimą bendrauti skirtingomis kalbomis su skirtingų tautybių gyventojais. Bendravimo procese informantai kūrybiškai įtraukia vaizdingus posakius, palyginimus, citatas kitomis kalbomis. Todėl būtų galima teigti, kad beveik visuose pokalbiuose vyko *kodų kaita* (plačiau žr. 3.1 skyrių).

Kalbos pasirinkimas gali priklausyti nuo žmogaus pirmosios, gimtosios, kalbos arba kalbos pasirinkimas gali būti inertiškas, pasirenkant daugumos bendravimo kalbą. Pastebėta, kad retas kalbėtojas atkreipia dėmesį į nepakankamą vienos ar kitos kalbos mokėjimą, tiksliau – nesivaržo dėl nepakankamų kalbos įgūdžių ar bando prisitaikyti. Nors patys pašnekovai pastebi, kad pasirinkta kalba gali išreikšti ir pagarbą, ir priešišumą.

Sociolingvistinės gyventojų apklausos duomenys patvirtino, kad Šalčininkų rajonui priskirtuose paribio punktuose vyksta svarbūs identifikacijos kaitos procesai, kurie greičiausiai pamažu keis vietos gyventojų tapatybės praktikas ir skatins naujai permąstyti ir įvertinti etninių santykių dinamiką. Duomenų analizė leidžia išskirti 6 pagrindinius gyventojų *vietiškumo* ir *nevietiškumo* požymius (žr. 7 pav.).

Schemoje apibendrinama Šalčininkų r. gyventojų apklausa: pagal kokius pagrindinius požymius apylinkėse skiriami *vietiniai* / *savi* ir *nevietiniai* / *svetimi* žmonės. Duomenys rodo, kad vyresniosios ir vidurinės kartos (jaunesnieji tokį gyventojų skyrimą vertina kritiškai) vietiniai žmonės skiria šešias svarbesnes ypatybes, kurios rodo žmogaus *vietišumą*: gimimo vieta; giminystės ryšiai; paveldėtos materialinės vertybės; krašte vartojamų kalbų mokėjimas; religinių (katalikiškų) tradicijų išpažinimas ir papročių laikymasis; vietinės liaudies kultūros palaikymas.

2.4. Viena konfesija – kelios kalbos

Pietryčių Lietuvoje ir gretimose teritorijose už valstybės sienos gyvenančios vietos bendruomenės religine prasme tradiciškai yra endogamiškos. Tarp religijos ir etniškumo yra nuolatinis ryšys, jis suvokiamas kaip gyventojų kartų vienybė, įprasminanti giminystės saitus apskritai. Todėl regiono tyrimuose didelis dėmesys skiriamas šioms religinio ir etninio tapatumo sąsajoms, pasireiškiančioms, pavyzdžiui, lenkiškumo ir katalikybės tapatinimu (Korzeniewska 2013: 149–179; plg. Meiliūnaitė 2022: 144–149).

Tyrimo duomenys rodo, kad toks ryšys egzistuoja ir yra svarbus etninėms tiriamųjų plotų bendruomenėms. Išskirtinas toks aktualus ryšys, kad tiek kalba, tiek savęs identifikavimas yra susiję su tuo, kiek viena ar kita kalba vartojama religinių apeigų metu, bažnyčioje per pamaldas. Pažymėtina, kad daugiau nei trys ketvirtadaliai apklaustų Pietryčių Lietuvos ir Baltarusijos pasienio gyventojų save laikė lenkais, tačiau kasdieniame gyvenime lenkų kalbos nevartojo (Zielińska 2008: 165–176; plg. 2.3 skyrių). Bet visi tvirtino, kad meldžiasi tik lenkiškai. Net tada, kai jų parapijos bažnyčiose mišios aukojamos lietuvių kalba. Taigi pašnekovai lenkiškai meldėsi Asavės, Armėniškių, Benekáinių, Kaulėliškių, Varanavo, Ródūnios, Šalčininkų, Jašiūnų, Turgėlių, Butrimonių, Eišiškių bažnyčiose (plg. Daukšas 2012: 180–184)⁵³.

Vyresniosios kartos gyventojų teigimu, kasdienybėje galima kalbėti bet kokia kalba – lietuvių, baltarusių tarpe *poprostu*, bet bažnyčioje meldžiamasi ta kalba, kuriai tautybei gyventojai save priskiria. Pavyzdžiui, įrašytas trumpas moterų pokalbis Eišiškėse prie bažnyčios: pirmoji kreipiasi greičiausiai į savo kaimynę *poprostu* – įprasta jų kasdienio bendravimo kalba:

- A. *Казала, што у эту нядзелю не прыйдзеи да касццелу, а ты тут (lie. sakei, kad šį sekmadienį neateisi į bažnyčią, o tu čia).*
- B. *Myślałam, że dzieci przyjdą. Nikt dzisiaj nie przyszedł. Co man teraz robić? Mówię, pójdę do kościoła (lie. galvojau, kad vaikai atvažiuos, niekas neatvažiavo, ką turiu dabar daryti? Galvoju, eisiu į bažnyčią).*
- A. *Nu tak, to prawda, w niedzielę nic nie pracowałaby (lie. tai taip, tiesa, nieko sekmadienį nedirbtum).*

M. P., g. 1928 m. Karvelių k., Butrimonių apyl., Šalčininkų r., 2012 m. įrašė K. Rutkowska, A. Pacino, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašas Nr. 682 04 M. P. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Antroji dialogo dalyvė atsako lenkiškai, nes aplinka ją įpareigoja vartoti šią kalbą. Tada ir pirmoji pašnekovė pereina prie lenkų kalbos. Už bažnyčios, eidamos namo, kaimynės greičiausiai grįžo prie savo kasdieninės kalbos – baltarusių tarmės *poprostu*. Pažymėtina, kad renkant duomenis tokio inten-

⁵³ Šalčininkų rajone yra 13 katalikų bažnyčių: Akmenynės, Butrimonių, Norvilėškių, Pabarės, Šalčininkėlių, Tābariškių ir Turgėlių bažnyčiose mišios ir kitos religinės apeigos laikomos tik lenkų kalba, o Dievėniškių, Eišiškių, Jašiūnų, Kalesniūnų, Rūdinkų, Šalčininkų bažnyčiose mišios ir kitos religinės apeigos laikomos dviem – lietuvių ir lenkų – kalbomis. Šaltinis: http://www.ltvirtove.lt/baznycios.php?sav=salcininku_rajono_savivaldybe [žiūrėta 2023-11-14].

syvaus dviejų slavų kalbų kaitos pavyzdžių viename pokalbyje buvo girdėti praktiškai visose daugiakalbėse kaimo vietovėse. Miestų ir miestelių gyventojai, kalbėdami apie religiją ir tikėjimą, linkę vartoti vieną kalbą – lenkų.

Vietos gyventojų, ypač vyresniosios kartos žmonių, tautiškumo suvokimas grindžiamas religijos kultu ir religiniu ritualu (plg. Savukynas 2003: 87–89). Vienas pagrindinių kriterijų – mokėti lenkiškai poterius, tiksliau, mokėti mels-tis lenkiškai. Kasdienybėje, privačioje erdvėje, galima kalbėti bet kuria kalba, kurią žmonės įpratę vartoti, aiškiai suvokdami, kad tai negresia jų saugumui, net jų tautybei. Tokia patirtis, kaip sakyta anksčiau, siejama su netolima pra-eitimi. Tačiau einant į sakralią erdvę, kaip pastebi sociologai, etnolingvistai ir kiti tyrėjai, priklausymas konfesijai apibrėžia ir priklausymą tautybei – tampa svarbi ir kalba (Korzeniewska 2013: 160–162; Kuznecovienė 2006: 84–106).

Pažymėtina, kad konfesinis kriterijus apibrėžia ir kalbos vartojimo taisykles. Tai dar kartą parodo, kad religinė tapatybė yra svarbi apibrėžiant etninę tapa-tybę. Remiantis žmonių pasakojimais, aiškėja, kad tarpukariu lenko kataliko stereotipas tapo vietos gyventojų įvardijimo būdu, o greta jo kaip sinonimas atsirado ir etnonimas lenkas, kuris vis dėlto reiškė labiau etninę *vietinio* negu tautinę *lenko* tapatybę (plg. Savukynas 2003: 89–91; Daukšas 2014: 89–106).

Vietiniai lietuviai – tiriamojo regiono mažuma – svarbiausiu tautiškumo elementu laiko kalbą. Vyresniosios kartos atstovų prisiminimai liudija, kaip po kiekvienos okupacijos buvo siekiama atgauti lietuvių kalbos teises pir-miausia bažnyčioje ir mokykloje, vėliau – visose kitose gyvenimo srityse. Dėl to kildavo ne viena konfliktiška situacija, pavyzdžiui, bažnyčiose (Misius 2002: 102–123; Martinkėnas 2015: 42–70). Namažai prisiminimų įrašyta visose etninėse lietuvių salose. Plg.:

*pas_mūs *armõniškęj nęgirdęjau | nębuvo tokųr | α*varānavo bažnícõj sù.smušę šviētas || bɔ_nędalá.ido pa_li'čùviškaiti mišūr laikíc || ton_bažnícõn du_kunigai. bùvo | l'etuvõs ir_palėkas || prviš_ká.ru. ki'muosna cik_li'čuvei. bù(v)ɔ || tai_bažnícõn akmanai.s svá.idęs || *rõdu.ņes bažnícõj irgi_šviētas mūšęsi || læņkai. su_li'čuvei.s || bõbõs vi'nà ki.tai ažu_pláukũ | vá.rę láukaņ. || læņkũ mišõs prá.(a)ĩ | á.ni.s niēkur nei.na | gieda tõláu. || lietuvei. suv.ĩ viduñ. | α_læņkai. ir_tõláu. gieda | nælá.ižæ pradēt li'čùvišku. mišūr || nù tai_bõbõs stũmdõs | ažu_lopinũku. vi'nà kũtu. ||*

Pas mus Armoniškėse negirdėjau, nebuvo tokių, o Varanavo bažnyčioj susimu-šė svietas (žmonės), nes neleido lietuviškai mišių laikyti. Toje bažnyčioje du kunigai buvo, lietuviai ir palėkas (lenkas). Prieš karą kaimuose tik lietuviai

2.4. Viena konfesija – kelios kalbos

buvo. Tai bažnyčioje akmenimis svaidėsi. Rodūnios bažnyčioje irgi žmonės mušėsi. Lenkai su lietuviais. Bobos (moters) viena kitai už plauką, varė laukan (į lauką). Lenkų mišios praėjo, jie niekur neina, gieda toliau. Lietuviai suėjo vidun, o lenkai ir toliau gieda, neleidžia pradėti lietuviškų mišių. Na tai bobos stumdosi, už lopinukų (skarelių) viena kitai (čiumpa).

Z. V.-V., g. 1917 m. Ramaškonių k. Varanavo r. (Baltarusija), 2004 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašas Nr. 806 01 Z. V.-V. saugomas asmeninėje N. Tuomienės fonotekoje.

Dauguma kalbintų Pietryčių Lietuvos paribio gyventojų save laiko lenkais. Tačiau ilgesni pokalbiai ir sociolingvistinės gyventojų apklausos parodė, kad tarp jų yra ir tokių, kurie per daug nesidomi etninės savivokos klausimais ir savo lenkiškomis šaknimis. Daugumai pakanka žinoti, kad jų tėvai ir seneliai taip pat yra lenkų tautybės (plačiau apie tai kalbėta 2.3 skyriuje). Svarbu pastebėti, kad Baltosios Vokės, Butrimonių, Eišiškių, Gudėlių, Turgėlių, Šalčininkėlių ir kitose apylinkėse kalbinti vidurinės ir jaunesniosios kartos atstovai išreiškė abejonių dėl savo *lenkiškumo*, įrašyto jų dokumentuose. Pirmiausia dėl to, kad kasdieniame gyvenime jie bendrauja, skaito ir rašo rusiškai ir lietuviškai. Keli vidurinės kartos žmonės prisipažino, kad nemoka rašyti lenkiškai. Vyresniosios kartos atstovų teigimu, sekmadieniais per radiją ir televiziją jie dažnai klausosi ar žiūri šventų mišių transliacijas iš Lenkijos lenkų kalba, nes jų tradiciją žino nuo vaikystės⁵⁴, tačiau kitas radijo ar televizijos laidas paprastai žiūri rusų kalba, nes jie tą kalbą supranta geriau.

Kai kurie vidurinės kartos informantai prisimena, kad jų tėvai ar seneliai mokėjo ir vartojo lietuvių kalbą, tačiau sovietmečiu savo vaikų kalbėti lietuviškai jau neišmokė. Tas faktas verčia šios kartos žmones suabejoti, kokios tautybės jie iš tikrųjų yra. Todėl jie neturi aiškių atsakymų į klausimus, kokia jų etninė priklausomybė ir tautybė.

Lenkais save laikantys vietos gyventojai, ypač vyresnioji karta, atskleidami savo ar giminės gyvenimo istorijas, pateikia klausytojui savo praeities versiją: jų seneliai ir proseneliai buvę lenkų kilmės „ponai“, meldėsi ir kalbėjo tik lenkiškai, pripažino lenkų kultūrą, papročius ir senąsias tradicijas. Deja, klausytojui iš gyventojų išgirstų naratyvų tikrumo ar prasimanymo patikrinti dažniausiai neįmanoma, tad klausytojas (ar situacijos tyrėjas) gali pasikliauti tik pasakotoju. Reikia pastebėti, kad bendruomenė, kurioje gy-

⁵⁴ Dalis klausančiųjų šventų mišių aukojimo transliacijų iš Lenkijos nuo vaikystės gerai žino jų eigą: ką ir kuriuo metu kalba kunigas ir ką į kunigo kalbą turi atsakyti tikintieji ir pan., tačiau mišių metu kunigo sakomų pamokslų dažnas nesupranta.

vena kalbėtojas, tokį jo kilmės „aiškinimą“ pripažįsta. Tokiu būdu gyventojui suteikiamas *vietinio*, *senbuvio*, turinčio savo istoriją, statusas (plg. Korzeniewska 2013: 164–166; Šutinienė 2015: 85–105).

Taigi, grįžtant prie stereotipo *lenkas lygu katalikas*, matyti, kad tai labiausiai atsispindi vartojamoje kalboje. Neretai žodžiai *lenkas* ir *katalikas* vartojami sinonimiškai. Užfiksuoti Turgėlių, Dievėniškių, Butimonių, Varanavo, Ródūnios, Pelesės apylinkių gyventojų pasakojimai patvirtina tokią tendenciją: dauguma lenkais save laikančių gyventojų įsitikinę, kad lenkiškumas „savai“ kyla iš buvimo kataliku. Tačiau lenkų kultūroje lenko kataliko stereotipas yra sudėtingesnis ir platesnis reiškinys, apimantis ne tik gebėjimą melstis lenkiškai, bet ir nemažai religinių apeigų bei tradicijų. Tačiau atlikti tyrimai patvirtino faktą, kad lenkų kataliko samprata Pietryčių Lietuvoje ir aplinkinėse vietovėse išliko paprastesnė. Yra bent dvi šio paprastumo priežastys.

Pirmoji priežastis – tyrėjai šiame stereotipe išvelgia LDK aristokratijos (šlėktų) ideologijos liekanas, kultūriškai orientuotos į lenkiškumą. Kita vertus, šlėktos siekė nuslopinti tuo metu besiformuojantį lietuvių tautinį judėjimą, galėjusį turėti įtakos ir valstiečiams lietuviams. Šios ideologijos šalininkai pripažino schemą, paremtą Lenkijos krikščionių ir Lietuvos pagonių priešprieša. Todėl minėtasis lenko kataliko stereotipas gali būti lenkų ir lietuvių tautinių judėjimų susidūrimo liekana ir siekti XIX a. (Savukynas 2003: 88–91).

Antra priežastis – polonocentrinė ideologija, tapusi oficialia tarpukario lenkų historiografijos interpretacija, skleidžiama pirmiausia per mokyklas ir bažnyčią (žr. Daušas 2012: 167–192).

Šios išvalgos rodo, kad tarpukariu katalikų lenko stereotipas tapo *vietinių* įvardijimo būdu, o etnonimas *lenkas* ėmė veikti šalia jo kaip sinonimas, tik reiškiantis ne tautinį, o etninį vietinio lenko tapatumą. Šią mintį patvirtina kalbintų vietos gyventojų paminėti faktai: vyresnio amžiaus moteris iš Didžiųjų Sėlų kaimo nesugebėjo apibūdinti etninio skirtumo tarp savęs, savo šeimos ir lietuvių, gyvenančių tame pačiame kaime. Pašnekovė pripažino, kad kaimynystėje gyvena lietuvių šeima, kad vyresni moka ir lenkiškai, bet lietuviškai jiems kalbėti lengviau. Pastebėtina, kad pokalbio pabaigoje pašnekovė savo pozicija suabejojo, plg.:

<...> tu mieszkali ich rodzice. Mówili różnymi rzeczami, ale łatwiej im było mówić po litewsku. Teraz mieszka tu ich syn z rodziną. On też mówi po polsku, do mnie zawsze mówi tylko po polsku. Do tego (rodo į bažnyčios pusę) pol-

2.4. Viena konfesija – kelios kalbos

*skiego kościoła chodzi cała rodzina. Wzięli ślub w naszym kościele, tutaj ochrzci-
li swoje dzieci. Dlatego są Polakami. Jak inaczej? <...>*

*Čia gyveno jų tėvai. Kalbėjo visaip, bet lietuviškai kalbėti jiems buvo lengviau.
Dabar čia gyvena jų sūnus su šeima. Jis moka ir lenkiškai, visada su manimi
kalba tik lenkiškai. Visa šeima eina į šitą lenkų bažnyčią. Susituokė mūsų
bažnyčioj, savo vaikus čia pakrikštijo. Todėl jie yra lenkai. Kaip kitaip?*

J. D., g. 1944 m. Daulėnų k., Didžiųjų Sėlų apyl., Šalčininkų r., 2011 m. įrašė K. Rut-
kovska. Įrašas Nr. 668 01 J. D. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos
centro Tarmių archyve.

Antras įdomus atvejis – keli vidurinės kartos Rūdninkų apylinkių gyven-
tojai, įvardiję save lenkais, paprašyti apibūdinti lietuvių tautinę ir tikiybę
priklausomybę, pabrėžė, kad lietuviai katalikais tapo daug vėliau nei lenkai.
Jų teigimu, seniau visi lietuviai buvę pagonys, todėl lenkų karaliai vyko į
Lietuvą lietuvių krikštyti. Tačiau tikslių istorinių datų ar faktų dėl LDK
krikšto nepateikia, sako, kad remiasi senų žmonių pasakojimais, plg.:

*<...> Litwini nie są dokładnie katolikami. Byli poganami i polacy ich ochrzci-
li. Potem przez długi czas byli jeszcze poganami. A polacy zawsze byli katoli-
kami. Litewskie modlitewniki wykonane są z języka polskiego. Niedawno po-
jawiała się tu msza litewska <...>*

*Lietuoviai ne visai katalikai. Jie buvo pagonys ir lenkai juos pakrikštijo. Po to
jie vis tiek dar ilgai buvo pagonys. O lenkai tai visada buvo katalikai. Lietuvių
maldaknygės iš lenkų kalbos padarytos (išverstos). Lietuviškos mišios neseniai
čia atsirado.*

H. M., g. 1950 m. Rūdninkuose, Šalčininkų r., 2011 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino,
J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašas Nr. 634 02 H. M. saugomas Lietuvių kalbos instituto
Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Nemažai ir kitų Rūdninkų apylinkėse kalbintų žmonių bandė išdėstyti
Lietuvos krikšto istoriją, bet tikslios datos, įvykių sekos ir asmenybių, da-
lyvavusių šiame istoriniame įvykyje, išvardyti negalėjo. Vieni stengėsi api-
būdinti lietuvių religinę priklausomybę, pabrėždami, kad jei ne lenkų pa-
stangos, „lietuviai ilgai gyventų pagonybėje“:

Jaunosios kartos atstovai laikosi kiek kitokios nuomonės. Keliuose skir-
tinguose punktuose (Rūdninkų (LKA 634), Tābariškių (LKA 637), Šalči-
ninkėlių (651), Kuršių (LKA 664); Šalčininkų (LKA 666), Miežionių (LKA
669), Vėžionių (LKA 680), Eišiškių (LKA 681) ir Varanāvo (LKA 806))

užrašyta atvejų, kai jaunesni pateikėjai konstatuoja, kad nuo senų laikų įprastas religinis-tautinis tapatybės apibūdinimas neatitinka šiandieninės tikrovės ir jiems tampa visiškai neaktualus⁵⁵. Kai kurie kalbėtojai tik perpasakojo istorijas, girdėtas iš savo tėvų, senelių ar apskritai vyresniosios kartos gyventojų, bet aiškesnio savo pasirinkimo, požiūrio į religijos ir kalbos sąsajas nė vienas kalbėtojas nesuformulavo. Todėl galima teigti, kad naujas religinis-tautinis modelis dar nesusiformavęs.

Kitas ne mažiau svarbus dalykas, apie kurį reikėtų kalbėti, yra tai, ką tiriamų paribio vietovių gyventojams reiškia istorinė savimonė ir istorinė atmintis. Tyrėjų nuomone, istorinės savimonės atsiradimas žymi etninės tapatybės transformaciją į tautinę tapatybę (plg. Korzeniewska 2013: 164–166).

Mokslo darbuose teigiama, kad tradicinėms bendruomenėms būdingas cikliškas laiko suvokimas, kai nėra poreikio ir galimybių pagrįsti, fiksuoti ir išsaugoti istorinę patirtį. Racionalus praeities pažinimas ir istorinių įvykių interpretacija yra svarbi tautinio tapatumo dalis. Ji suteikia žmonėms tęstinumo jausmą, įprasmina jų moralinius įsipareigojimus vienai ar kitai tautinei grupei (plačiau žr. Connerton 1989: 6–40).

Tokia savimonė yra žmogaus istorinės patirties formavimosi atskaitos taškas, tiksliau, sąmoningo dalyvavimo istoriniuose įvykiuose, turinčiuose įtakos žmogaus atstovaujamos tautos likimui, išraiška. Tiriamame paribio regione aptikta įvairių istorinės atminties apraiškų – individualių ir, tikėtina, atsitiktinių (plg. Kłoskowska 1996). Pavyzdžiui, vyresnioji karta prisimena savo tėvų ir senelių pasakojimus apie Lenkijos karalienės Jadvygos ir LDK kunigaikščio Jogailos vedybas, Žečpospolitos laikus, pateikia trumpų žinių apie tolimus giminaičius, galbūt dalyvavusius 1863–1864 m. Abiejų Tautų Respublikos sukilime prieš Rusijos imperijos valdžią. Datos ir vardai dažnai painiojami.

Nemažai vidurinės kartos atstovų savo prisiminimų nesieja su platesniu istoriniu kontekstu. Kai kuriems įvykiams, kurių dalyviais neretai buvę ir patys gyventojai, pavyzdžiui, Armijos Krajovos veikla Turgėlių apylinkėse ir vadinamosios Turgėlių Respublikos įkūrimas⁵⁶, išsaugoti pristigo motyvacijos (plačiau žr. Garšva, Grumadienė 1993; Bubnys 1994).

⁵⁵ Verta pastebėti, kad religijos tema domėjosi tik kai kurie jaunosios kartos pašnekovai.

⁵⁶ Turgėlių Respublika (l. *Rzeczpospolita Turgielska*) – nuo 1943 m. rudens iki 1944 m. birželio Armijos Krajovos kontroliuota nedidelė teritorija, neoficialiai vadinta Respublika, vokiečių okupuotoje Lietuvoje su centru Turgėliuose.

Galima daryti prielaidą, kad, pavyzdžiui, partizaninio karo ar karinio konflikto metu paribio teritorijų gyventojų tautinis identitetas buvo silpnas, todėl jie galėjo vienareikšmiškai susitapatinti su bet kuria tautybe ir būti motyvuoti veikti bet kurios šalies pusėje. Skirtumas tarp *savojo* ir *svetimo*, *vietinio* ir *atvykusio* buvo svarbiausias veiksnys, formavęs jų tapatybę ir elgesį tuo metu (plačiau apie tai kalbėta 2.3 skyriuje).

Taigi kritiškas, pavyzdžiui, ne tokio tolimo istorinio laikotarpio – Antrojo pasaulinio karo, pokario, sovietmečio, atgimimo – pasekmių vertinimas Pietryčių Lietuvoje ir etninėse Lietuvos teritorijose netapo istorinės saviemonės elementu, vienijančiu ir integruojančiu vietos gyventojus. Įvairūs istoriniai įvykiai lieka žmogaus arba jo šeimos atmintyje, o ne istorinės atminties kontekste.

Grįžtant prie tapatybės ir religijos temos, atkreiptinas dėmesys į sovietmečio laikotarpį, kai tikintieji negalėjo išvengti ideologinės įtakos. Tomis sąlygomis tradicinė *vietinio* gyventojų tapatybė, apimanti etninius ir religinius elementus, nebegalėjo būti išreikšta įprastais būdais – buvo apribotas tautinio tapatumo formavimosi procesas. Sovietų valdžia skleidė ateizmo idėjas, todėl religinės apeigos apsiribojo svarbiausiomis bažnytinėmis ir šeimos šventėmis, tokiomis kaip santuoka, krikštas, laidotuvės. Dažnai visi šie religiniai ritualai ir apeigos buvo atliekamos slapta, pavyzdžiui, kitos parapijos bažnyčioje⁵⁷ ar savo namuose.

Pasak informantų, nepaisant politinių aplinkybių, sovietmečiu giminystės ryšiai buvo palaikomi ir stiprinami per katalikų bažnyčios apeigas. Tyrėjų duomenys ir gyventojų pasakojimai patvirtina, kad šeima buvo pati tikriausia ir svarbiausia religinė bendruomenė, o sovietmečiu – vienintelė. Kaip tik šeima, giminė formavo ir išsaugojo religinį tapatumą. Nors jos vaidmuo laikui bėgant mažėja (plg. Korzeniewska 2013: 175–179).

3-ioje lentelėje apibendrinti duomenys apie kalbų vartojimą religinių apeigų ir bažnytinių pamaldų metu rodo, kad lenkų kalba išliko viena pagrindinių konfesinių kalbų ir pietrytinėje Lietuvos dalyje, ir lietuvių kalbos tęsinyje Baltarusijoje. Pabrėžtina, kad pastaraisiais dešimtmečiais lietuvių kalbos vartojimas per religines apeigas šiuose dviejuose plotuose akivaizdžiai pasikeitė: Lietuvoje mišios aukojamos dviem kalbomis – lenkų ir lietuvių, o Baltarusijoje – lenkų ir baltarusių.

⁵⁷ Kadangi parapijos bažnyčia Armėniškėse (Varanavo r.) sovietmečiu buvo uždaryta, todėl iki 1987 m. gimę vaikai buvo krikštijami Lietuvoje, Šalčininkų bažnyčioje.

2. KALBINĖ IR ETNINĖ PARIBIO GYVENTOJŲ TAPATYBĖ

3 lentelė. Vyresniosios, vidurinės ir jaunesniosios kartos kalbų vartojimas religinių apeigų metu (XX a. vid.–XXI a. pr.)

Karta, kalba Punktas	Gyventojų karta	Kalba, vartojama religinių apeigų metu
Pietryčių Lietuvos paribio punktai	Vyresnioji (apie 59–95 m.)	<ul style="list-style-type: none"> • lenkų: oficiali, vieša aplinka – bendrinė; • privati, šeimos ir namų – vietinis variantas
	Vidurinė (apie 39–59 m.) Jaunesnioji (apie 18–39 m.)	<ul style="list-style-type: none"> • lenkų: oficiali, vieša ir iš dalies privati, namų aplinka – bendrinė; • lietuvių: bendrinė
Lietuvių kalbos salos Baltarusijoje	Vyresnioji Vidurinė	<ul style="list-style-type: none"> • lenkų: oficiali, vieša aplinka – bendrinė, privati, namų – vietinis variantas; • baltarusių tarmė
	Jaunesnioji	<ul style="list-style-type: none"> • lenkų: bendrinė, iš dalies vietinis variantas; • baltarusių literatūrinė, iš dalies tarminė

Tyrimas atskleidė, kad XX a. antrojoje pusėje–XXI a. pradžioje mišriuose kalbų vartojimo atžvilgiu regionuose pagrindinis bendruomenės identifikavimo kriterijus išlieka konfesinė priklausomybė. Kaip tik religinė tapatybė leidžia žmonėms, kalbantiems baltarusių tarme *poprostu*, vadintis „lenkais“. Taigi kalba kaip identifikavimo kriterijus gali būti nulemta tik tada, kai ji funkcionuoja jau esamoje kultūrinėje aplinkoje, tiksliau – kai funkcionuoja pagal religinio lauko taisykles. Todėl įtvirtinti lietuvių kalbą Pietryčių Lietuvos bažnyčiose vis dar yra svarbus uždavinys.

3. GYVENTOJŲ KOMUNIKACIJOS YPATUMAI PIETRYČIŲ LIETUVOS IR BALTARUSIJOS PARIBIUOSE

Mokslinėje literatūroje teigiama, kad *dvikalbystė* ir *daugiakalbystė*, kad ir kaip ji būtų apibrėžta, yra labai sudėtingi socialiniai, psichologiniai ir kalbiniai reiškiniai, todėl į juos reikėtų žvelgti iš kelių perspektyvų.

Pažymėtina, kad *daugiakalbystės* terminas lietuvių mokslinėje literatūroje vartojamas situacijoms, kai vieni tam tikros teritorijos gyventojai bendrauja viena kalba, o kiti – kita, pvz., Klaipėdos mieste vieni kalba lietuviškai, kiti – rusiškai (žr. Nevinskaitė 2010: 251–267). Tas pats *daugiakalbystės* terminas reiškia ir situaciją, kai asmuo (ar keli žmonės) greta arba pramaišui vartoja dvi ar daugiau kalbų (Birgelienė 2015: 27–39; Mikulėnienė, Leskauskaitė, Ragaišienė, Geržotaitė, Birgelienė 2016 ir ten nurod. lit.).

Užsienio mokslinėje literatūroje kelių kalbų vartojimo situacijoms įvardyti vartojami du terminai: *plurilingualism* ir *multilingualism*, abiem atvejais lietuviškas atitikmuo yra *daugiakalbystė*⁵⁸ (arba, priklausomai nuo situacijos, *dvikalbystė*, *trikalbystė* ir pan.). Lietuvių kalboje *daugiakalbystės* terminas, viena vertus, gali reikšti situaciją, kai tas pats kalbėtojas gali vartoti daugiau nei vieną kalbą. Kita vertus, kelių skirtingų kalbų vartojimas tam tikroje geografinėje vietovėje lietuvių mokslinėje literatūroje dar vadinamas *daugiakalbyste*⁵⁹. Pažymėtina, kad užsienio literatūroje toks skirtumas atsirado palyginti neseniai, iš esmės tik šio amžiaus pradžioje⁶⁰.

Pažymėtina, kad lietuvių tradicijoje įsigalėjo tik *daugiakalbystės* terminas, vartojamas tiek *plurilingualism*, tiek ir *multilingualism* reikšme. Apskritai terminu *daugiakalbystė* lietuvių mokslinėje literatūroje įvardijamas kalbėtojo gebėjimas vartoti daugiau nei vieną kalbą.

⁵⁸ Šio termino atitikmuo anglų kalba – *plurilingualism*.

⁵⁹ Šio termino atitikmuo anglų kalba – *multilingualism*.

⁶⁰ Kai buvo paskelbta *Europos daugiakalbystės chartija* (*European Charter for Plurilingualism*). Šaltinis: https://www.observatoireplurilinguisme.eu/images/Charte/charteplurilinguisme_env2.13.pdf [žiūrėta 2023-11-24].

3. GYVENTOJŲ KOMUNIKACIJOS YPATUMAI PIETRYČIŲ LIETUVOS IR BALTARUSIJOS PARIBIUOSE

Gebėjimas bendrauti dviem kalbomis apibendrintai vadinamas *dvikalbyste*, o daugiau nei dviem kalbomis – *daugiakalbyste*. Vienais atvejais dvikalbystės įgūdžiai individų įgyjami aplinkoje susidūrus su dviem kalbomis nuo gimimo arba labai ankstyvo amžiaus, kitais atvejais kitos ar kitų kalbų vartojimo įgūdžių gali rasti ir vėliau, iš esmės – bet kuriame amžiuje. Kalbą išmokti ir mokėti priklauso nuo poreikio bendrauti ta kalba.

Pasak mokslininkų, daugiakalbėje bendruomenėje viena ar kita kalba gali būti pasitelkiama dėl tokių priežasčių:

- kalba suteikia galimybę kiekvienam pokalbio dalyviui vienodomis teisėmis dalyvauti pokalbyje (socialinėje situacijoje);
- kalba gali būti vartojama sąmoningai siekiant pabrėžti vienos kalbos pranašumą prieš kitą, taip skatinant pašnekovo (-ų) atskirtį.

Taigi šios dvi mokslininkų nurodytos priežastys rodo, kad kalbos vartojimas daugeliu atvejų nėra neutralus sprendimas, dažnai tai siejama su solidarumo ir lojalumo tam tikrai grupei apraiškėmis (plg. Barth 1969; apie socialinius kalbos vartojimo aspektus žr. Beresnevičiūtė 2005).

Pietryčių Lietuvos ir Baltarusijos pasienyje gyvenantys žmonės yra daugiakalbiai – absoliuti dauguma vietinių gyventojų tirtuose punktuose kalbėjo bent trimis ar keturiomis kalbomis: lietuvių, lenkų, baltarusių ir rusų. Mokslinių ekspedicijų dalyviai Pietryčių Lietuvoje mini sutikę daug šeimų, kuriose vyras su žmona kalba rusiškai, tėvas su vaikais – rusiškai ir *poprostu*, mama – lenkiškai arba *poprostu*, vaikai tarpusavyje – lietuviškai. Tai yra normalus ir vietiniams įprastas šio krašto reiškinys (žr. Mikulėnienė, Čepaitienė, Geržotaitė, Meiliūnaitė, Tuomienė 2022).

Kitokį eiliškumą liudija mokslinių ekspedicijų Baltarusijoje dalyviai. Ten kaip tik dažnesnė atvirkštinė tvarka: iki XX a. pabaigos dar galėjo būti, kad vyras su žmona, o ypač su senesniais šeimos nariais, kalbasi lietuviškai ar *poprostu*, tėvas su vaikais – rusiškai arba *poprostu*, mama – lenkiškai arba *poprostu*, vaikai tarpusavyje ir su kiemo draugais – *poprostu* arba rusiškai (Čekmonas 2017d [1988]: 416–425; Romančiuk 2017 [1988]: 760–777).

Kasdien bendraudami žmonės siekia sėkmingo abipusio bendravimo. Į pokalbį nevengiama įtraukti įvairių etninių ir kalbinių grupių atstovų. Pirmine arba pirmąja bendravimo kalba tampa ta, kurią kalbėtojai vartoja įprastoje (dažniausiai neformalioje) aplinkoje. Atsižvelgiama į pokalbio situaciją: vietą, temą, aplinką. Tačiau ryškėja tendencija rinktis kalbą, kuri įprasta daugumai pokalbio dalyvių – taip kalbėtojai akcentuoja toleranciją ir pagarbą vietos žmonėms, *saviems* (plačiau žr. 2.4 skyriuje). Tačiau vyresnioji

3.1. Gyventojų kalbinio elgesio norma – kodų kaita

karta dalijosi ir kitokiais prisiminimais. Anot jų, ne visos bendravimo situacijos buvo palankios lietuvių tautinės grupės žmonėms. Neretai pokalbiai nutrūkdavo dėl įtampos, kilusios dėl nepakantumo lietuvių kalbai ar lietuvių tautybės žmonėms. Buvę ir tarpetninių konfliktų.

Taigi dvikalbystės (ir daugiakalbystės) reiškinys susijęs su žmonių vertybinėmis nuostatomis – ribų nustatymu. Tai iš dalies apsunkina tyrimų objektyvumą, nes dvikalbystės suvokimą veikia įvairiausios ideologijos ir vertybių sistemos, aktyvuojamos kiekvienoje komunikacijos situacijoje – nesvarbu, ar jų ryšys su tyrimu išreikštas tiesiogiai, ar ne (Auer 2006: 2; Karaliūnas 2008: 430).

Šios aplinkybės lemia paribio gyventojų kalbinį elgesį, kurio vienas iš skiriamųjų bruožų yra kodų kaita.

3.1. Gyventojų kalbinio elgesio norma – kodų kaita

Per pastaruosius dvidešimt metų kodų kaita tapo viena iš svarbesnių temų dvikalbystės ir daugiakalbystės tyrimuose. Mokslininkai dažniausiai domisi, kaip kodų kaita vyksta tose šalyse ar tose kalbinėse bendruomenėse, kuriose bendraujama ne viena kalba, o dviem arba keliomis kalbomis. Atliekama vis daugiau tyrimų, bet kodų kaitos terminas Lietuvos ir užsienio autorių darbuose apibrėžiamas gana skirtingai.

Lietuvių kalbotyroje terminas *kodų kaita* pirmą kartą pavartotas 1979 m. Liongino Pažūsis publikacijoje *Kodo keitimo lingvistiniai aspektai*. Mokslininkas kodų kaitą apibūdina kaip „pakaitinį dviejų kalbų atkarpų vartojimą šnekoje, kai vienos kalbos vienetai funkcionuoja netgi visiškai neadaptuoti kitos kalbos atžvilgiu“ (Pažūsis 1979: 127). Kalbininkas Simas Karaliūnas kodų kaitą apibūdina paprastai: kai „pakaitomis vartojama čia viena, čia antra kalba“ (Karaliūnas 1997: 321). Kodų kaitos terminas vartojamas ne tik aptariant dvikalbystės atvejį, bet ir kalbant apie pakaitinę tos pačios kalbos atmainų (pvz., dialektų) vartoseną. Sociolingvistės Laimos Grumadienės (dab. Kalėdienės) teigimu, kodų kaita vyksta tada, „kai į sakinį ar pasakymą įterpiama kitos sistemos (nebūtinai kitos kalbos) ar posistemės lyčių“ (plg. Marcinkevičienė 1994: 48–51; Grumadienė 1996: 194–195; 2005a: 42–48).

Taigi apžvalginio pobūdžio darbais siekiama apibrėžti kodų kaitą lietuvių kalboje, apibūdinti šio reiškinio aplinkybes, priežastis ir padarinius. Tačiau čia dėmesys sutelkiamas ne į patį kodų kaitos mechanizmą, o į šį mecha-

nizmą skatinančius ar lemiančius veiksnius: socialinius pašnekovų vaidmenis, pokalbių aplinkybes ir tematiką.

Nuoseklūs tarmių atstovų kalbos tyrimai parodė, kad „tradicinės tarmės grynuoju pavidalu beveik nebeegzistuoja: kad ir kaip tarmiškai šnekėdami, tarmių atstovai vis dažniau įterpia kitų kalbos sistemų ar posistemų dalykų“ (Grumadienė 1996: 192). Kalbininkė Rita Urnėžiūtė straipsnyje *Kodų kaita joniškėčių šnekamojoje kalboje*, remdamasi nuoseklia pokalbių analize ir atsižvelgdama į jų aplinkybes, atskleidžia, kaip ir kodėl žmonės taiko savo kalbą prie pašnekovų kalbos arba kodėl neprisitaiko ir savo pasirinktos kalbos nekeičia. Straipsnyje siekiama ne aprašyti kalbų ir tarmių sąveikos padarinius, o apibūdinti patį kalbų kaitos mechanizmą, išryškinti galimas jo priežastis (Urnėžiūtė 1998: 131–142).

Šiuolaikiniuose lietuvių kalbotyros darbuose bene didžiausias dėmesys vis dėlto skiriamas naujesiems skoliniams, svetimų kalbų intarpų įvairovei (žr. Vaicekauskienė 2007; Kamandulytė–Merfeldienė 2018: 1–19). Tyrėjai pastebi, kad teorinėje literatūroje nėra aiškios nuomonės, kaip pavadinti heterogeninį naujojo leksinio skolinimosi reiškinį ir kaip atskirti kodų ir jų kaitos painiojimą. Kiti darbai rodo, kad kodų kaitą galima analizuoti tik dvikalbėse grupėse ir ši sąvoka vienakalbei bendruomenei visai netinka (Vyšniauskienė 2012: 141).

Lietuvoje vis intensyviau atliekami išsamesni diskurso elektroninėje erdvėje tyrimai – analizuojama kodų kaita socialinių tinklų diskurse. Eglės Jakelienės (2018: 1–25) darbe aptariami internautų komentarai ir lyginama su danų kodų kaita. Violetos Miliun publikacijoje pristatomas kodų perjungimo funkcijų tyrimas naudojant komentarus ir įrašus feisbuke. Atsižvelgdama į lyties veiksni, autorė išsiaiškina, kurią iš pateiktų funkcijų kodų kaitą socialinio tinklo diskurse atlieka jaunosios kartos žmonės iš Šalčininkų apylinkių. Įvairūs įrašai čia tiriami taikant kokybinės kalbinės ir kiekybinės analizės metodus. Autorė formuluoja išvadą, kad „funkciniu požiūriu kodų kaita merginų ir vaikinių feisbuko diskurse yra panaši“ (Miliun 2020: 99–115).

Užsienio literatūroje pateikiamų kodų kaitos tyrimų spektras kur kas platesnis, tačiau paties kodų kaitos termino apibrėžimas vis dėlto galutinai dar nenusistovėjęs

Pokalbių kodų kaitos tyrimams pagrindus padėjo mokslininko Peterio Auerio tyrimai. Juose autorius siekia nustatyti, kaip viename pokalbyje arba jo atkarpoje pasirenkama viena iš kelių kalbų. Tyrėjas analizuoja, ar vienas, ar kitas kalbėtojo pasirinkimas turėjo įtakos kitiems to paties pokalbio da-

3.1. Gyventojų kalbinio elgesio norma – kodų kaita

lyviams ir jų pasirinkimui. P. Aueris iškelia mintį, kad kalbos ypatumus lemiančio konteksto negalima iš anksto nuspėti, kad jį nuolat kuria, palaiko ar keičia patys pokalbių dalyviai. Pirmiausia tyrėjui svarbu nustatyti, ar kodų perjungimas aktualus patiems pašnekovams. Pavyzdžiui, ar vieno pašnekovo vartojamas kitos kalbos elementas paskatina kitus pašnekovus keisti kalbą (Auer 1984, 1998, 2002a; plg. Li Wei 2002: 163–165).

Taigi ankstesni tyrimai parodė, kad kodų kaitą pirmiausia pasitelkia dvikalbiai žmonės kaip vertingą kalbinę strategiją. Pastebėtina, kad kodų kaita dažnai gali vykti spontaniškai – tai vadinamoji natūrali kodų kaita, kai kalbėtojas, norėdamas dinamiškai ir kūrybiškai reikšti savo mintis, dažnai negalvodamas, intuityviai prisitaiko prie nenumatytų komunikacijos pokyčių. Taigi kalbėtojui nuolatos ir natūraliai iškyla kodo pasirinkimo problema. Neatmetama, kad vieną ar kelias kalbas mokantis pašnekovas taip pat visomis tomis kalbomis gali mąstyti. Be to, jo kalboje mažiausiai dviejų kalbų gramatikos gali būti integruotos viena į kitą (plg. Poplack 1980; Gumperz 1982; Myers-Scotton 1993; Milroy & Muysken 1995; Ramonaitė, Ramonienė 2021: 4–5).

Kitų tyrėjų darbuose kodų kaita laikoma kalbine situacija, kai kalbėtojas, laisvai kalbantis dviem ar trimis kalbomis, bendraudamas viena kalba, pokalbio metu nuolat įterpia atskirus kitų kalbų žodžius, posakius ir net sakinius (Myers-Scotton 1997: 3; Muysken 2011: 301; plg. Girininkaitė 2019).

Pasak Floriano Coulmaso, idealus kodų keitimo vartotojas bus dvikalbis (arba daugiakalbis) asmuo, savo bendruomenėje reguliariai vartojantis bent dvi kalbas viename pokalbyje (Coulmas 2011: 127). Kitokios nuomonės laikosi kalbų kontaktų tyrimo pradininkas Urielis Weinreichas. Kalbėdamas apie dvikalbio žmogaus dominuojančios kalbos nustatymo kriterijus, jis akcentavo kalbos mokymosi lygį ir jos vartojimo funkciją (Weinreich 1979: 80 ir t. t.). Tačiau tyrinėtojas Pieteris Muyskenas teigia, kad nustatyti dominuojančią kalbą nėra taip būtina, nes kiekviena kalba diskurse gali būti vartojama nepriklausomai nuo kitos. Apibūdinamas kodų kaitą, mokslininkas nurodo, kad viename pokalbyje pramaišiui gali būti vartojamos kelios ir daugiau kalbų, t. y. kalbų skaičius neribojamas. Tačiau iki galo nėra aišku, ką autorius vadina kodu. Ar kodu gali būti laikomos tik visiškai skirtingos kalbos, ar kodas taip pat yra tos pačios kalbos variantas (Girininkaitė 2019: 21–23; Muysken 2011: 302).

Taigi kodo samprata apibūdinama keliais požiūriais. Vieni mokslininkai mano, kad tos pačios kalbos atmainą (arba tarmę) galima laikyti atskiru

kodu. Kiti nurodo, kad kodu galima laikyti tik kitą kalbą. P. Muyskenas daro išvadą, kad kodų kaita atsiranda tada, kai į vieną kalbą įterpiamas bent vienas mažiausias kitos kalbos vienetas (morfema, žodžio dalis ar žodis). Jo teigimu, kodų kaitos nebus, jeigu pokalbyje pasitelkiamos tik fonetinės ar struktūrinės kitos kalbos ypatybės (Muysken 2011: 302).

Galima daryti prielaidą, kad kalbos ar kalbų pasirinkimą viename diskurse lemia išorinės ir vidinės aplinkybės, kurios išryškėja ne iš karto, o tam tikromis sąlygomis, tik tam tikroje situacijoje. Svarbu pažymėti, kad kodų kaitos analizei surinkta medžiaga gali būti drąsiai naudojama ir kalbų kontaktų dinamikai tirti.

3.2. Kodų kaitos priežastys daugiakalbių gyventojų diskurse

Kodų kaitos terminas jau keletą dešimtmečių vartojamas daugelyje mokslo šakų: sociolingvistikoje, psicholingvistikoje, antropologinėje lingvistikoje, sociokultūrinėje lingvistikoje ir kt. (Auer 1998; Nīlep 2006: 14 ir ten nurod. lit.; Jake, Myers-Scotton, Gross 2002: 69–91). *Kodų kaita* laikomas tiek pakaitinis tos pačios kalbos atmainų, tiek ir skirtingų kalbų vartojimas. Praktiškai kodu gali tapti ir tos pačios kalbos stilistinė atmaina. Kad ir kaip detaliai gramatikos ir prozodijos požiūriu būtų tiriamas kalbos įvairavimas, neatsakius į esminį klausimą, kodėl pasirenkami vieni ar kiti variantai, toks tyrimas tampa beprasmis, kaip dar 1984 m. yra pastebėjęs P. Aueris (1984: 115–135).

Todėl dabar jau visuotinai pripažįstama, kad sociokultūriniu aspektu lingvistinę kodų kaitą pirmieji 1972 m. nuosekliai yra ėmęsi tirti Janas Peteris Blomas ir Johnas Gumperzas (1972: 407–734).

Sociolingvistai kodų kaitą interpretuoja kaip įprastą dvikalbių ar daugiakalbių žmonių gyvo (žodinio) bendravimo reiškinį, kurį lemia keli veiksniai: pokalbio dalyvis, pokalbio aplinkybės, pokalbio tema, kalbančiųjų požiūris ir santykis su pokalbio aplinkybėmis bei pačiais kalbėtojais. Kai žmonės bendrauja įvairiose gyvenimiškose situacijose, norėdami geriau suprasti vieni kitus ir kad perduodama informacija pasiektų adresatą, jie kuria tam tikrą bendravimo strategiją: pasirenka arba sukuria tam tikrą kalbos kodą konkrečiai temai aptarti. Ar visi pokalbio dalyviai stengsis laikytis pasirinkto kodo, ar bandys jį pakeisti, priklauso nuo daugybės socialinių, kalbinių ir nenumatytų aplinkybių.

Kodų kaitos tyrėjai vis dar diskutuoja dėl sąvokų ir metodų, nes toli gražu nėra vieno veiksnio, kuris paskatintų dvikalbius ar daugiakalbius keisti kalbėjimo stilių ar kalbą. Ankstesniuose tyrimuose mokslininkai pabrėžė svarbią kodų keitimo tyrimų diachroninę perspektyvą, kuri suteikia galimybę ištirti kodo keitimo poveikį individui, asmenų grupei, bendruomenei ir visuomenės pokyčiams (Poplack 1980; Gumperz 1982; Myers-Scotton 1993).

Kodų kaitos reiškiniu ir jį lemiančiomis priežastimis domėjosi ir tebesidomi sociolingvistai. Deivido Hymeso nuomone, komunikacinę kompetenciją lemia žmogaus sąmoninga nuovoka, kada kalbėti, o kada patylėti, apie ką ir su kuo kalbėti, kaip, kur ir kada tai daryti ir t. t. (Hymes 1979). Kiti tyrėjai savo darbuose pateikia sąrašą veiksnių, sukeliančių kodų kaitą (plg. Swann, Sinka 2007: 237–242), pvz.:

- priklausymo bendruomenei suvokimą, t. y. visuomeninio solidarumo pojūtį;
- pašnekovų socialinį statusą;
- pokalbio tematiką;
- komunikacijos aplinkybes;
- komunikacijos tikslus.

Daugeliu atvejų kalbėtojas gali sąmoningai arba nesąmoningai pereiti nuo vieno kodo prie kito. Šis perėjimas iš vienos kalbos į kitą, iš vienos tarmės ar stiliaus prie kitos, vadinamasis kodų keitimas, vyksta dėl įvairių priežasčių, bet su sąlyga, kad asmuo, galintis keisti kodus, yra kompetentingas dvikalbis arba daugiakalbis, t. y. turi kalbinę kompetenciją, gana gerai moka kelias kalbas.

Dar praėjusio amžiaus devintajame dešimtmetyje J. Gumperzas apibrėžė tai, ką jis pavadino *pokalbių kodų perjungimu* – tai tame pačiame pokalbyje vartojamų kalbos reiškinių, priklausančių dviem skirtingoms gramatinėms sistemoms ar posistemėms, sugretinimas toje pačioje kalboje, kai kalbėtojas vartoja antrąją (ar net trečiąją) kalbą, norėdamas pakartoti savo žinią arba reaguoti į kito asmens pasisakymą (Gumperz 1982: 29–36).

Terminas *kodų perjungimas* labai skiriasi nuo kitų kalbinės sąveikos reiškinių, pvz., leksikos skolinimosi. Leksika skolinamasi dėl kalbėtojų suvokto leksinių terminų trūkumo, o kodų perjungimo atveju, Janet Holmes nuomone, „<...> kalbėtojai gali pasirinkti, nes turi iš ko, kokius žodžius ar frazes jie vartos kokioje kalboje“ (Holmes 2000: 31–39). Taigi kalbėtojas tokiu atveju turi didesnę leksinių terminų ir frazių įvairovę, leidžiančią jam pasi-

rinkti ir keisti žodžius ar frazes susidarius vienokioms ar kitokioms aplinkybėmis ar atsiradus vienokių ar kitokių priežasčių (Winford 2003: 126–167).

Kodų keitimo priežasčių yra daug, jos skiriasi tarpusavyje. Viena iš dažniausiai pasitaikančių priežasčių yra poreikis parodyti, išreikšti solidarumą: pašnekovai gali keisti kodus norėdami susitapatinti su socialine grupe arba atvirksčiai, stengdamiesi išsiskirti, taip pat siekdami padaryti įspūdį ar kitaip paveikti auditorijos emocijas (ar jausmus), ką nors įtikinti ar su kuo nors susipriešinti.

Skiriamos bent šešios kodų kaitos priežastys:

1. Siekdami susitapatinti, **suartėti ir solidarizuotis**, žmonės specialiai vartoja, pavyzdžiui, vietinės kalbos žodžius, žodžių junginius, sakinių dalis. Taigi kodo keitimas tarsi signalizuoja apie norą parodyti solidarumą. Pašnekovai gali būti ne tik panašaus, bet ir skirtingo socialinio statuso atstovai. Be to, pranešėjai gali priklausyti tai pačiai etninei ar profesinei grupei. Tačiau ši sąlyga taip pat nėra būtina. Kodo keitimas suprantamas kaip palankumo kitam ženklas.
2. Siekiant **pabrėžti savo socialinį statusą**, supriešinti jį su pašnekovo statusu, išsiskirti arba tiesiog apsimesti tuo, kuo nesi. Tyrėjų teigimu, kodų kaita dažniausiai vyksta tarp nepažįstamų žmonių, nes artimų ir pažįstamų žmonių grupėje sunku staiga pateikti išgalvotą socialinį statusą, prisistatyti kuo nors kitu (Auer 2002a).
3. Siekiant išsiskirti, **pademonstruoti elitiškumą**, aukštesnį socialinį statusą. Dėl to kalbėtojai gali vartoti skirtingas kalbas, kad išsiskirtų iš kitų (žemesnių) socialinių sluoksnių. Tai gali būti būdas susieti kodo perjungimą su noru parodyti dominavimą ar galią. O pašnekovo gebėjimas kalbėti ne viena, o keliomis kalbomis vienu metu rodo jo erudiciją ir išsilavinimą. Taigi kitos kalbos ar kalbų kodų įterpimas gali būti gana įprastas pranašumo demonstravimo būdas (Schabt 2007).
4. Kodą galima pakeisti **pasikeitus pokalbio temai**. Pavyzdžiui, pašnekovai, kalbėdami apie praeitį lietuviškai, temą pakeitę į dabartį, pokalbį tęsia jau baltarusių tarme. Religinio pobūdžio temas tie patys kalbėtojai gali aptarti vietine lenkų kalba. Keisdami temas pašnekovai gali nežinoti tam tikro žodyno kita kalba.
5. **Išreikšti jausmus**, ryškesnes emocijas. Pašnekovai gali keisti kodą, kai siekia išreikšti emocijas, laimę, susijaudinimą, pyktį, liūdesį ir daug kitų jausmų. Kodų kaitos reiškiniai ypač dažni, kai pašnekovai susipyksta (Holmes 2000).

6. **Būdas įtikinti**, paveikti emocijas, jas pakeisti. Kodų kaita gali būti naudojama tikslingai, kaip įtikinimo, o kartais ir kaip retorinė priemonė.

Taigi dvikalbiams ar daugiakalbiams kalbėtojams kodo keitimas yra procesas, kai į vieną kalbą įterpiamos kitos kalbos ar kalbos vienetai arba visiškai pereinama prie kitos kalbos.

Atliekant šį tyrimą laikytasi požiūrio, kad pokalbių kodų kaita yra ne tik lingvistinis, bet ir socialinis, psichologinis, net praktinis reiškinys, galintis pasireikšti visuose kalbos lygmenyse – fonetiniame, leksiniame, frazės ar sakinio, diskurso (plg. Tuomienė 2019: 57–79).

Tiriamųjų paribio plotų gyventojų diskurso kodų kaitos reiškinys aptiriamas šiais dviem aspektais:

- 1) analizuojant dvikalbių ir daugiakalbių gyventojų pokalbius, įrašytus lietuviškose salose Baltarusijoje, nustatomos galimos kodų kaitos priežastys, kurios pirmiausia priklauso nuo individualaus kalbos vartotojo ir situacijos konteksto;
- 2) apibūdinant galimas gyventojų pokalbių, įrašytų Pietryčių Lietuvos pasienio punktų teritorijose, kodų perjungimo funkcijas pagal jų klasifikaciją, nustatytą tyrėjų R. Appelio ir P. Muyskeno.

3.3. Kodų kaitos funkcijų tyrimas Pietryčių Lietuvos diskurse

Viena iš svarbesnių kodų kaitos mechanizmo sąlygų – užtikrinti abipusį pokalbio dalyvių supratimą, kad bendravimo procesas (į)vyktų sklandžiai. Todėl kalbos pasirinkimas, kaip ir pats perėjimas nuo vienos kalbos prie kitos, reikšmingas tuo atveju, jeigu klausytojai teisingai ją suvokia ir tinkamai interpretuoja.

Taigi bet koks kalbos pasirinkimas yra tam tikras pokalbio dalyvių su(si)tarimas, nulemtas situacijos: kalbėtojas, keisdamas kalbas, tam tikru būdu parodo savo asmenybę kitiems dalyviams. Natūrali kodų kaita apibrėžia kalbėtojų socialinius santykius, atskleidžia jų tarpusavio ryšį, pvz., vienaip bendraujama su *savu*, kitaip – su *svetimu* (plg. 2.4 skyrių).

Mokslininkai R. Appelis ir P. Muyskenas nustatė šešias kodų kaitos funkcijas ir laikė jas tinkamomis tiriant kodų kaitą ir apskritai kalbos (ar kalbų) vartojimą įvairiose srityse (Appel, Muysken 2005: 118). Jie išskyrė *referencinę*, *valdomąją*, *tapatybinę*, *metaforinę*, *metalingvistinę* ir *poetinę* funkcijas.

3. GYVENTOJŲ KOMUNIKACIJOS YPATUMAI PIETRYČIŲ LIETUVOS IR BALTARUSIJOS PARIBIUOSE

Tyrėjų teigimu, šios funkcijos apima visą komunikacijos situaciją, jos tikslą, taip pat kalbėtoją ir jo santykį su pašnekovu. Tokia funkcijų klasifikacija taikoma ir šiame tyrime: analizuojami penkių kodų kaitos funkcijų atvejai, šeštoji – poetinė funkcija – žyminti atvejus, kai kalbėtojai, siekdami išvengti buitinio pokalbio stiliaus, keičia kodą ir į savo kalbą įterpia eiliuotų frazių, žodžių žaismo elementų ir pan., dėl pavyzdžių stokos nenagrinėjama.

1. Referencinė funkcija – atvejis, kai kalbėtojai keičia kalbą tuomet, kai pritrūksta vienos kalbos mokėjimo. Kodų kaitos priežastimi čia gali tapti tai, kad kalbėtojas nežino ar neprisimena tinkamo žodžio ar termino. Taupydamas laiką, jis pasinaudoja kitos kalbos ištekliais. Dažnai ši funkcija pasitelkiama keičiant pokalbio temą, pavyzdžiui, kai diskurso metu paaiškėja, kad vieną temą žmogui daug lengviau išreikšti viena kalba, o kitą – kita (žr. Appel, Muysken 2005: 118–119; Holmes 2013: 9).
2. Valdomoji kodų kaitos funkcija aptinkama tada, kai kalbėtojas, atsižvelgdamas į adresatą ir jo kalbinę kompetenciją, sąmoningai renkasi kalbinį kodą. Tokiu atveju kalbėtojas (pa)rodo išankstinį požiūrį į klausytoją: perėjimas prie kitos kalbos pasitelkiamas kaip ženklas (užuo-mina) asmeniui, kad jis įtraukiamas į pokalbį arba yra nepageidaujamas (žr. Appel, Muysken 2005: 119).
3. Tapatybinė kodų kaitos funkcija matyti tada, kai tame pačiame dis-kurse kalbėtojai vartoja kelias kalbas siekdami parodyti savo daugia-kalbę (arba mišrią) tapatybę. Šiuo atveju kodų kaitos priežastys yra socialinės: per vartojamas kalbas žmogus gali išreikšti save, prisistaty-ti kitiems kaip unikalus individas, parodyti savo tautinę ir kalbinę tapatybę. Pokalbiuose nevengiama emocijų: pykčio, baimės, nuostabos ir nusivylimo (Poplack 1988: 215–244).
4. Metaforinę kodų kaitos funkciją pasitelkia dvikalbiai ir daugiakalbiai asmenys, kai siekia pabrėžti, akcentuoti tam tikrą pokalbio dalį, įterpti papildomų komentarų. Tokio pobūdžio pokalbiuose pavartojama citatų, perfrazavimų kita kalba. Kalbėtojas nevengia įterpti patarlių, palyginimų (neretai humoristinių), sustabarėjusių posakių kitomis kalbomis.
5. Metalingvistinė funkcija yra tada, kai kalbėtojai sutelkia dėmesį į svarbią pokalbio dalį. Šiuose dialoguose akcentuojami informacijos perdavimo būdai. Todėl vienas kodas dažnai papildoma kitą kodą. Pašnekovai keičiasi kodais, kad padarytų įspūdį ir patrauktų dėmesį: pa-rodytų kalbinius įgūdžius, pakomentuotų įvairių vartojamų žodžių reikšmes. Pastebėtina, kad metalingvistinę kodų kaitos funkciją pasi-telkia apsiskaitę, išsilavinę kalbėtojai.

3.3. Kodų kaitos funkcijų tyrimas Pietryčių Lietuvos diskurse

Taikant specifines kodų kaitos funkcijas: referencinę, metaforinę, metalingvistinę, pirmiausia atsižvelgiama į informacijos ar minčių perdavimo efektyvumą. Tapatybinei kodų kaitos funkcijai svarbus pats kalbėtojas, jo pastangos susitapatinti su kalbinėmis, tautinėmis ir kitomis bendruomenėmis, vartojančiomis kelias kalbas. Valdomoji ir metalingvistinė kodų kaitos funkcijos orientuotos į adresatą, kai kalbėtojas bando prisitaikyti arba, priešingai, atskirti ir sužavėti adresatą kalbiniu kodų perjungimu.

Tiriant Pietryčių Lietuvos paribio punktuose įrašytus gyventojų pokalbius, kai kuriuos iš jų, ypač trumpesnius ar vieno informanto pasisakymus tam tikra tema, buvo sunku priskirti konkrečiai kodų kaitos funkcijai, nes šių asmenų pasisakymai, ypač trumpi, gali atlikti kelias funkcijas. Net ir konkrečiai paklausti, kalbėtojai ne visada galėjo atsakyti, kodėl vienoje situacijoje vartoja vieną kalbą, o kitoje – kitą.

3.3.1. Referencinė kodų kaitos funkcija

Tiek senesniuose įrašuose pietų aukštaičių tarme, tiek naujesniuose pokalbiuose vietinėmis slavų kalbų atmainomis užfiksuota išties nemažai referencinės kodų kaitos funkcijos atvejų. Ši savybė išryškėja, kai kalbėtojai, nežinodami žodžio atitiktens kita kalba ar norėdami aiškiau išreikšti konkretų dalyką, naudojami kitų kalbų ištekliais. Pavyzdžiui, į sakinį įterpiamos šios frazės (A), aiškinamieji žodžiai arba jų junginiai (B, C), kuriuos visi pokalbio dalyviai gali žinoti iš bendros patirties:

- A. *švítetas juðkæs | kap_susietkà eĩ.na ir_eĩ.na bažnĩčõn kab_daržinẽ.n. || kap_sà.kõ | pažvãli.k žmõ.gu mel_šcĩs <...> || человек будзе малица, пакуль не расколе свой лоб ||*

Visi žmonės juokiasi, kaip susietka (kaimynė) eina ir eina bažnyčion (į bažnyčią) kaip daržinėn (į daržinę), lie. žmogus melsis (taip ilgai), kol sau kaktą prasisksels.

- B. *ciẽlu. vãrsaru. kõlkõzi dař.bujæm || atá.ĩ lai.kas aĩ.gu. palu.õõc || pasirõdõ | niẽkõ pæažũ.veikãu <...> || заплацїли так мала, як сабаку костку кїнули | cĩg žvĩžæšb.mç peŋkĩs rublĩs gavãũ ||*

Visą vasarą kolchoze (kolūkyje) dirbam, atėjo laikas algą gauti, lie. sumokėjo tiek mažai, (nu)metė kaip šuniui kaulą, tik dvidešimt penkis rublius gavau.

3. GYVENTOJŲ KOMUNIKACIJOS YPATUMAI PIETRYČIŲ LIETUVOS IR BALTARUSIJOS PARIBIUOSE

C. *vienò.n pùsøn u.lĩčòz bùvo læ.ŋkiška mæki.klà | α_kitò.n pùsøn | lietùviška mæki.klà || pǎ.(r)trǎuka_jǎu vaiká.m | tai_suvei.nam visi vaikái. kru.-vò.n | nu_ir_stù.mdòm vi.nĩ. kitùs | mùšamēs || дзяромся як пятухі ||*

Vienoje ūlyčios (gatvės) pusėje buvo lenkiška mokykla, o kitoje pusėje – lietuviška mokykla. Pertrauka jau vaikams, tai sueinam visi vaikai krūvon (į krūvą, į būrį), na, ir stumdomės, mušamės, lie. pešamės kaip gaidžiai.

M. B., g. 1879 m. Daučiūnų k., Didžiųjų Sėlų apyl., Šalčininkų r., 1964 m. įrašė A. Vidugiris. Įrašas Nr. (1) 28201650 (CD 27 PA 14) saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Įvairių posakių, palyginimų, sustabarėjusių frazių įterpimą kita kalba ar kalbomis gali lemti jų atpažinimas ir dažnas vartojimas. Akivaizdu, kad pašnekovai šias frazes girdėjo, žino ir dažnai vartoja savo aplinkoje. Todėl jie šių intarpų į kitą kalbą neverčia ir papildomų komentarų neteikia, net ir bendraudami su pašnekovu iš svetimios kalbos aplinkos. Pavyzdžiui, vyresnio amžiaus moterys, paklaustos apie kalbas, kuriomis kalbama Eišiškėse, atsako taip:

A. *Старэйшыя тут паміж сабой гавораць па-беларуску, ну па просту <...>. А тут мы молімся ў касцёле толькі па-польску. Я і мае бацькі з Беларусі. Od dzieciństwa tak, modlimy się w kościele tylko po polsku, i tam, i tutaj.*

Vyresni čia tarpusavyje kalba baltarusiškai, na, poproštu. O čia mes meldžiamės bažnyčioje tik lenkiškai. Aš ir mano tėvai iš Baltarusijos. Nuo vaikystės taip, bažnyčioje meldžiamės tik lenkiškai – ir ten (Baltarusijoje), ir čia (Eišiškėse).

M. E., g. 1949 m. Varanavo r. (Baltarusija), gyvena Eišiškėse, Šalčininkų r., 2013 m. įrašė A. Adamkovič, L. Plygavka. Įrašas Nr. 681 02 M. E. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

B. *Rodzina była duża. Dwa koła wokół stołu (juokiasi). Trzeba było wszystkich nakarmić <...>. Wiosna przyszła, nie mamy mleka ani ziemniaków. Nie mamy jedzenia, nie mamy czym nakarmić naszych dzieci <...>. Бяру торбы і іду жабраваць, можа хто дасць зерня, кіне жменю, як курьцы <...>. To był trudny czas, ale daliśmy radę. I teraz idę, coś robię.*

Šeimyna buvo didelė. Dviem eilėmis aplink stalą. Atėjo pavasaris, neturim nei pieno, nei bulvių. Neturim maisto, neturim kuo vaikus pamaitinti. Imu maišą

3.3. Kodų kaitos funkcijų tyrimas Pietryčių Lietuvos diskurse

ir einu žebrovoti (elgetauti), gal kas grūdų duos, įbers saują kaip vištai. Sunkus metas buvo, bet išgyvenom. Ir dabar einu, kažką darau (dirbu).

M. Š., g. 1924 m. Rūdninkų apyl., Šalčininkų r., 2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašas Nr. 634 01 M. Š. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

C. *Jeśli coś jest nie tak, nie gniewam się długo. Z niektórymi sąsiadami dogadujemy się dobrze, z innymi gorzej. Oni są zazdrośni <...>. Што ж, усім добрым не будзеи.*

Jeigu kas nors ne taip, aš ilgai nepykstu. Su vienais kaimynais sugyvenam gerai, su kitais blogiau. Tie pavydūs. Ką gi, visiems geras nebūsi.

J. V., g. 1936 m. Pabarės k., Butrimonių apyl., Šalčininkų r., 2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašas Nr. 665 01 J. V. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Taigi referencinė kodų kaitos funkcija vietos gyventojų pokalbiuose aptinkama pašnekovams atsakant į pateiktus klausimus. Tai gali būti mokslinių ekspedicijų dalyvių apklausos, vietos gyventojų klausimai kalbėtojui ir pan. Užfiksuota atvejų, kai kalbėtojai dvejoja, sustoja, nes jiems per sunku greitai rasti tinkamą žodį ar jo atitikmenį kalboje, kuria vyksta pokalbis. Todėl, norėdamas, kad žodis ar žodžių derinys būtų suprantamesnis adresatui, kalbėtojas vartoja kalbą, kurią daugiau ar mažiau gali suprasti dauguma (dėl *savų* ir *svetimų* žr. 2.3 skyrių) – daugiausia intarpų pasitaikydavo baltarusių tarme *poprostu*. Retai pasitaiko atvejų, kai pašnekovas savo kalboje vartoja net tris ar keturias kalbas, pvz.:

A. *žāmēs turėjjom sepci.ñólika aktāru. || ne_vienam. daiktì dá.r <...> | toli reikėjì eì.č || α_moža dzieviętnāscie hektary? || kiek žāmēs mū.z būvo | kuř. jitas žīedas || Нічога не чуеи? Сколькі ў нас было зямлі?*

Žemės turėjom septyniolika hektarų. Ne vienoj vietoj buvo dar, toli reikėjo eiti, o gal devyniolika hektarų? Kiek mūsų žemės buvo, kur tas diedas (senelis)? Nieko negirdi? Kiek mes žemės turėjom⁶¹?

M. B., g. 1879 m. Daučiūnų k., Didžiųjų Sėlų apyl., Šalčininkų r., 1967 m. įrašė M. Razmukaitė, A. Vidugiris. Įrašas Nr. 28201650 (CD 27 PA 14) saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

⁶¹ Kalbėtoja klausia savo vyro, kuris lietuviškai supranta, bet kalbėti vengia.

3. GYVENTOJŲ KOMUNIKACIJOS YPATUMAI PIETRYČIŲ LIETUVOS IR BALTARUSIJOS PARIBIUOSE

- B. *į(s)_su.nãũ.s карысьыі nãlaĩ.k | bũs labaĩ. gãrras su.nũs | ale_mã.mai*
карысьыі nãbũs | nã. ||

Iš sũnaus užuojautos nelauk, bus labai geras sũnus, bet mamai užuojautos nebus.

- C. *kàs в сбербанке rublũs lai.ke | niekø nãtũry || reikẽjo nãlaikĩc̃ | a_kũ_tai*
piř.kc̃ || Закрывать счет и все.

Kas taupomajam banke rublius laikẽ, nieko neturi. Reikẽjo nelaikyti, kažkø pirkti, uždaryti sąskaitø ir viskas.

V. Š., g. 1963 m. Baltarusijoje, gyvena Turgeliuose, Tabariškių apyl., Šalčininkų r., 2012 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašas Nr. 637 06 V. Š. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

- D. *два километра иду за продуктами (lie. du kilometrus einu maisto pro-*
duktø). Во чїа пардуотувẽс pas mus nẽra.

- E. *<...> sunku nešti, daug neimu, o kø daryt. Пїсали тут, збїрали подписы,*
каб адкрыли магазын, ой не дапамагло (lie. rašẽm čĩa (prašymø), rinkom
parašus, kad parduotuø atidarytø, oi nepadẽjo). Autolauka atvažiuoja.

J. M., g. 1940 m. Baltarusijoje, gyvena Ažumedžio k., Dailidžių apyl., Šalčininkų r., 2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino. Įrašas Nr. 667 01 J. M. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Pokalbių analizė rodo, kad vyresniosios ir vidurinės kartos gyventojų, gyvenančių kaimo vietovėse, didesnėse gyvenvietėse ir miesteliuose, nuo XX a. šeštojo iki aštuntojo dešimtmečio neviešojoje komunikacijoje dominavo dvi tarmės – lietuvių ir baltarusių. Tačiau šių dviejų kartų žmonės suprato⁶² ir galėjo susikalbėti visomis pietrytiniam Lietuvos paribiui būdingomis kalbomis:

- pietų aukštaičių tarmė⁶³;
- baltarusių tarmė *poprostu*;
- vietinė lenkų kalba;
- rusų kalba.

Po maždaug 10–15 metų (2011–2013 m.) Pietryčių Lietuvos paribio įrašų duomenys rodo jau kitokį vaizdą: kaimuose, didesnėse gyvenvietėse ir

⁶² Lietuviškai nesuprato ir nekalbėjo paribio regiono gyventojai, atsikėlę iš gretimų Baltarusijos vietovių.

⁶³ Įrašytų rytų aukštaičių vilniškių pavyzdžių nerasta.

miesteliuose vyresniosios ir vidurinės kartos gyventojai bendrauja tik slavų kalbomis. Bendrinę lietuvių kalbą jaunoji karta vartoja oficialioje aplinkoje (viešai). Bet tik tam tikromis aplinkybėmis, kitaip tariant, susidarius tinkamai situacijai (situaciškai).

Referencinė kodų kaitos funkcija įžvelgiama ir tais atvejais, kai, keičiant pokalbio temą, pakinta vienos ar kitos kalbos vartojimas. Išskiriami keli būdai pakeisti pokalbio temą:

- sąmoningai siekiant išvengti nemalonaus pokalbio;
- nenoras tęsti anksčiau aptariamą (pašnekovui nemalonią) temą;
- kai vienas iš bendravimo dalyvių pateikia netikėtą klausimą.

Mažiau tikėtina, kad temą keisti paskatins į pokalbį įsitraukęs naujas asmuo. Plg.:

A. *jaunimas išvažiuoja miestañ. gi.vá.ñc | ká.imiško dá.rbø dí.rpç nænór ||*
(*jaunimas išvažiuoja miestan (į miestą) gyventi, (nes) kaimiško darbo dirbti nenori*).

B. *nu. žbinaí. | ne_visì važiuoja | má.nø su.nai. çonaí | apsižá.nijo ||* (*na žinai, ne visi važiuoja, mano sūnūs čia, apsivedė*).

A. *kap_ká.m išei.dø || ni yce едуув, аля дужа выяхали || a_bažnícøn katró.í valandø.í rei.kæ bírc ||* (*kaip kam išeina, lie. ne visi važiuoja, bet daug išvažiavo. O bažnyčioje kurią valandą reikia būti?*).

B. *vi.núoliktu. vā.landu. sākę || powiedzieć parafianom, że Św Msza o jedennastej (vienuoliktą valandą sakė, lie. pasakyti parapijiečiams, kad Šv. Mišios (bus) nuo vienuoliktos (valandos)).*

A. *ry.tì aņkšcāi. išeišù | peškø.m eišù ||* (*ryte anksčiau išeisiu, pėsčiomis eisiu*).

A.: N. (nežinoma), Vėžionių apyl., Šalčininkų r., 1974 m. įrašė I. Ermanytė. Įrašas Nr. (1)44601681 (CD 27 PA 14) saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

B.: N. (nežinoma), g. 1888 m. Vėžionių apyl., Šalčininkų r., 1974 m. įrašė I. Ermanytė. Įrašas Nr. (2)44601681 (CD 27 PA 14) saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Šio pokalbio ištrauka atskleidžia, kad tema greitai keičiasi dėl pašnekovo nenoro tęsti greičiausiai nemalonų pokalbį apie jaunimo išvykimą iš kaimo. Be to, aiškėja, kad čia susiduria skirtingos pašnekovų patirtys. Dialogo tęsinys taip pat parodė, kad mišių bažnyčioje laiką ir kitas religines temas kalbėtojams lengviau aptarti viena – lenkų – kalba, nes ši kalba geriausiai išreiškia apibrėžtą – religinę – temą (plačiau žr. 2.4 skyriuje).

Apibendrinant vietos gyventojų pokalbius, galima daryti prielaidą, kad net trumpame atsitiktiniame pokalbyje pašnekovai sugeba kaitalioti keturias skirtingas kalbas – lietuvių, baltarusių, lenkų ir rusų. Be to, vienu metu kalbėtojai gali plėtoti įvairias pokalbių temas. Svarbu ir tai, kad visos keturios kalbos yra svarbios ir reikalingos bendraujant, nes kiekviena iš jų atlieka tam tikrą funkciją – turi specifinę vartojimo sritį. Tai pagrindžia kodų kaitos motyvaciją.

3.3.2. Valdomoji kodų kaitos funkcija

Valdomoji kodų kaitos funkcija gali būti suprantama kaip vieno ar kelių komunikacijos proceso dalyvių sąmoningas kalbinio kodo pasirinkimas. Šioje situacijoje atsižvelgiama į adresato kalbinę kompetenciją ir kitus kriterijus, kurie gali būti svarbūs pašnekovams.

Ši kodų kaitos funkcija užfiksuota visų trijų informantų kartų komunikacijoje: ji atsispindi tiek maždaug prieš 60 metų užrašytuose tekstuose, tiek XXI a. pradžios įrašuose. Tačiau vyresnio ir vidutinio amžiaus gyventojų pokalbiuose ir vietos jaunimo bendravime pastebėta keletas skirtumų. Jų išryškėjo tada, kai į pokalbį ar diskusiją įsitraukia vienas arba keli asmenys iš skirtingos kalbinės aplinkos. Tačiau tokiais atvejais kalbėtojai ne visada keitė kodą.

Ar pokalbio dalyviai atsižvelgs į kito žmogaus norą dalyvauti pokalbyje, priklauso nuo pašnekovų požiūrio ar net nuo asmeninio santykio su naujuoju pašnekovu. Bandyamas įtraukti jį į pokalbį apima prisitaikymą prie kito asmens kalbinės kompetencijos ir, jei reikia, laipsnišką kalbos keitimą, taigi ir kodo keitimą. Kitaip tariant, į naują pašnekovą bus bandoma kreiptis kita kalba arba visiškai pereinama prie to pašnekovo inicijuotos dialogo kalbos. Ypač jei šis asmuo yra žinomas ir svarbus vietinėje aplinkoje. Pvz.:

A. <...> buvo rusų valdžia, vėliau lietuvių, paskui lenkai mus užėmė. Prasidėjo karas ir atėjo sovietai. Paskui – ir vėl lietuviai. Tai kokioj valstybėj gyvenom? Jeigu per gal šimtą metų čia buvo Lenkija, Lietuva, Sovietų Sąjunga ir Baltarusija, dabar – ir vėl Lietuva <...>. Per visą mano tėvo, pavyzdžiui, gyvenimą valdžia keitėsi šešis kartus. Ir kiekvieną kartą nauja valdžia žmonių klausia: kas jūs tokie esat? Kas tu toks esi? Žmonės suprato, kad geriausia pasakyti, kad esu vietinis. Ir viskas. Jestem tutejszy (lie. esu vietinis).

R. L., g. 1962 m. Kudlų k., Pabarės apyl., Šalčininkų r., 2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašas Nr. 680 01 R. L. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarnių archyve.

3.3. Kodų kaitos funkcijų tyrimas Pietryčių Lietuvos diskurse

- B. *Dieveniškų kolūkyje visa valdžia buvo прыезжые (atvažiavusieji), na, atvažiavo čia iš Baltarusijos. Kolūkio pirmininkas buvo baltarusis iš Geranionų (Geranainių). Jie savo pažįstamus pasikvietė čia dirbti. Jie tik atvažiuoja, tai iš karto butus duodavo, į geras pareigas paskirdavo. O vietiniams nieko neduoda. Butų jokių negavom. Aš aštuonis metus laukiau, neturėjau kur pasidėt <...>.*

K. L., g. 1940 m. Pabarėje, Vėžionių apyl., Šalčininkų r., 2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašas Nr. 680 02 K. L. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Prieina trečiasis pašnekovas (C) ir įsitraukia į pokalbį, tik jau kita – rusų – kalba:

- C. *<...> служил в армии около Шяуляй. Там никто не разбирается, что такое „местный“. Люди понимают, что там живут литовцы, поляки, русские, но местный или неместный это не имеет такого значения, как у нас тут. Лучшие всего сказать свою национальность, или свое гражданство, потому что там, дальше в Литве, непонятна эта наша „местность“ <...>.*

Tarnavau armijoje prie Šiaulių. Ten niekas nesupranta, kas yra „vietinis“. Žmonės supranta, kad ten gyvena lietuviai, lenkai, rusai, o ar vietiniai, ar nevietiniai – ten neturi tokios reikšmės, kaip pas mus čia. Geriausia sakyti savo tautybę ar savo pilietybę. Nes ten, toliau Lietuvoje, šis mūsų „vietiškumas“ nesuprantamas.

V. T., g. 1951 m. Vėžionių apyl., Šalčininkų r., 2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašas Nr. 680 04 V. T. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

- A. *<...> местный, тутэйшы – это человек, который живет на границе Литвы и Беларуси и имеет такую смешанную культуру. Например, здесь смешанная культура – литовская, польская, белорусская и русская <...>.*

Vietinis, tuteišas – tai žmogus, kuris gyvena Lietuvos ir Baltarusijos pasienyje ir yra maišytos kultūros (atstovas). Pavyzdžiui, čia (būdinga) sumaišyta lietuvių, lenkų, baltarusių ir rusų kultūra.

- B. *<...> Тутэйшы знает местные традиции, понимает местную жизнь и говорит на местном языке. Если ты знаешь тут все, ты наш.*

Tuteišis žino vietines tradicijas, supranta vietos (žmonių) gyvenimą ir kalba vietine kalba. Jeigu tu čia viską žinai, tu – mūsų žmogus.

3. GYVENTOJŲ KOMUNIKACIJOS YPATUMAI PIETRYČIŲ LIETUVOS IR BALTARUSIJOS PARIBIUOSE

Trečiojo asmens įsitraukimas į pokalbį skatina kitus du kalbėtojus keisti kodą – prisitaikyti ir pereiti prie trečiam pašnekovui įprastos rusų kalbos. Taigi dviejų pašnekovių pokalbis, prasidėjęs lietuvių kalba, pasirodžius trečiajam pašnekovui, baigiamas jau dviem kalbomis – lietuvių ir rusų.

Į pokalbį įtraukus trečiąjį asmenį, kiti du kalbėtojai perjungia kodą ir pereina prie trečiojo kalbėtojo pažįstamos kalbos – rusų. Taigi lietuvių kalba prasidėjęs dviejų pašnekovų pokalbis baigiasi dviem – lietuvių ir rusų – kalbomis. Kodų kaitą skatina trečiojo pašnekovo pasirodymas.

Pasitaikė ir tokių atvejų, kai kalbėtojai nesiekė priimti į savo ratą naujo pašnekovo, t. y. įtraukti į jau prasidėjusį pokalbį. Tačiau jei į kitų pradėtą pokalbį nekviestas įsitraukia visiškai nepažįstamas žmogus, kiti dalyviai linkę pakeisti temą arba baigti pokalbį. Plg.:

A. *rei.kæ mɔkɛ́c̣ su_á.rkľu apšei.č̣ || pirká.u senėšni. á.rkli. | ba_jé.uno nejiš-á.ukliñšu | næbùs_jáu šveiká.tos || ẓ̌inaí. ku._ | já.uno kumæliuko cæ_grei.-ta nærasì || a jé(i)gu rasì | tai_á.i | kòlak jú. išá.ukliñšu | kòlak užaugiñšu | itai. dù mætù laukšù ||*

Reikia mokėti su arkliu elgtis. Pirkčiau senesnę arklį, nes jauno neišauklėsiu, nebus jau sveikatos. Žinai, kad jauno kumeliuko čia greitai nerasi. O jeigu rasi, tai ai, kol jį išauklėsiu, kol užauginsiu, tai du metus lauksiu.

B. *rei.kæ razođdač visuř. susiedijoj | kuř. gæřras aptmoki.tas arklīs irà || ká.m tá.u sãnas | bo_sãnas bus_| á.nas dá.r gá.li bíc udú.šli.vas ||*

Reikia apsižvalgyti visur kaimynystėje, kur yra geras aptokytas arklys. Kam tau senas, nes senas dar gali būti dusulingas.

C. *тут добрага каня не знойдзеш, трэба ехаць у Эйшышкі.*

Čia gero arklio nerasi, reikia važiuoti į Eišiškes.

A. *rašù rašù | ka(b)_bùs pinigai | bùs ir_arklīs || rei.kæ pavažy.nėc̣ | švieto paklá.ušc̣ ||*

Rasiu, rasiu, kai bus pinigai, bus ir arklys. Reikia pavažinėti, žmonių paklausti.

S. V., g. 1893 m., ir J. V., g. 1893 m. Kalesninkų k., Daugidonių apyl., Šalčininkų r., 1969 m. įrašė A. Vidugiris, A. Balašaitis. Įrašas Nr. 68904691 (CD 27 PA 14) saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Dviejų pažįstamų pokalbį lietuvių kalba apie arklio pirkimą nutraukia netikėtas trečiojo kalbėtojo įsikišimas. Baltarusių tarpe kalbėjęs pašnekovas

tikriausiai buvo nepageidaujamas, bet du anksčiau lietuviškai kalbėję žmonių kalbos nepakeitė – tęsė lietuviškai.

Taigi, valdomosios funkcijos požiūriu, kodų kaita vyksta dviem būdais:

- pašnekovas įtraukiamas į pokalbį, kai siekiama su juo palaikyti gerus tarpusavio santykius, tuomet atsižvelgiama į kalbinį adresato elgesį;
- pašnekovas neįtraukiamas į pokalbį, kai siekiama visiškai ar iš dalies nuo jo atsiriboti, tuomet ignoruojamas kalbinis adresato elgesys.

3.3.3. Tapatybinė kodų kaitos funkcija

Dvikalbiame ar daugiakalbiame diskurse ši funkcija atpažįstama tada, kai norima parodyti pokalbio dalyvių tapatybę: kai žmogus vartoja vieną ar kitą kalbą, tai reiškia, kad per pasirinktą kalbą jis bando prisistatyti kaip vienos ar kitos socialinės bendruomenės narys. Tai siekiama parodyti ne tik per naudojamą kodą, bet ir per savo *vietiškumą* (plačiau žr. 2.4 skyriuje) – pokalbiui su *vietiniais* pasirenkama viena kalba, su *nevietiniais* – kita, plg.:

A. *gėrai. pomeciju | kap_lietuvišką mokyklą nuvažiu. | tinai kiemo jaunimas susirinko.ko | sa.ko | ei.sim pasrašys.c *šveņ.tõ kazimiero draugijon || visi pasrašem | pastatem galbi kiemo kryžiu. || atvaž. vø kunigas lietuvis | pašventino ||*

Gera prisimenu, kaip nuėjau lietuvišką mokyklą (į lietuvišką mokyklą), tenai kaimo jaunimas susirinko, sako, eisim pasirašyti Švento Kazimiero draugijon (į draugiją). Visi pasirašem, pastatem gale kaimo kryžių, atvažiuo kunigas lietuvis, pašventino.

B. *мне тоже давалось два класы па-літоўску у Малых Салках кончыць, аля я мала помню, пісаць не умею. Мая мама па-літоўску не умела, толькі тата з бабай гаварыў, а у хаце гаварылі па-просту.*

Man taip pat teko dvi lietuviškas klases baigti Mažosiose Sėlose, bet aš menkai prisimenu, rašyti nemoku. Mano mama lietuviškai nemokėjo, tik tėtis su senele kalbėjo, namuose kalbėjom poprostu.

A. *alè ragì | anielè | tũ vî.sku. prañtì | tá.vø ziedai. cikrì lietuvei. bũvø || draugì bũvõm | dař.bujõm giedõjõm draugì ||*

Regi, Anele, tu viską supranti, tavo seneliai tikri lietuviai buvo. Kartu buvom (gyvenom), dirbom, giedojom kartu.

3. GYVENTOJŲ KOMUNIKACIJOS YPATUMAI PIETRYČIŲ LIETUVOS IR BALTARUSIJOS PARIBIUOSE

В. пасля вайны дзеці хадзілі ў рускую школу, потым была і польская. Таму мае ўнукі хадзілі ў літоўскую школу. Са мной цяпер размаўляюць па-літоўску, а я размаўляю па-просту, і мы разумеем адзін аднаго.

Po karo vaikai nuėjo į rusišką mokyklą, čia paskui buvo ir lenkiška. Užtai mano anūikai nuėjo į lietuvišką mokyklą. Jie su manimi dabar kalba lietuviškai, o aš poproštu, ir mes vieni kitus suprantam.

M. B., g. 1879 m., ir A. S., g. 1882 m., gyv. Daučiūnų k., Didžiųjų Sėlų apyl., Šalčininkų r., 1967 m. įrašė A. Vidugiris, M. Razmukaitė. Įrašai Nr. (1) 28201650, (2) 28201650 (CD 27 PA 14) saugomi Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Dviejų vyresnio amžiaus moterų dialogo ištrauka rodo kelis svarbius dalykus: moterys yra lietuvių kilmės ir abi lankė prieškario lietuviškas pradinės mokyklas, jos prisimena švietėjišką Šv. Kazimiero draugijos veiklą Mažųjų ir Didžiųjų Sėlų kaimuose. Tačiau antrosios pašnekovės (B) šeima lietuviškai kalbėjo vis rečiau, todėl šią kalbą moteris dar supranta, bet jau nebekalba.

Pokalbis lietuvių šnekta ir baltarusių tarpe *poproštu* atskleidžia žmonių likimą pradėjusiame slavėti krašte. Pirmoji pašnekovė puikiai supranta antrąją, nes lietuviai mokėjo vietinės slavų kalbų atmainas. Po Antrojo pasaulinio karo krašte nebeliko lietuviškų mokyklų, todėl pateikėjų vaikai jau baigė rusiškas ir lenkiškas mokyklas. Tačiau antroji pašnekovė džiaugiasi, kad dabar jos vaikaičiai moka lietuviškai, nes lanko lietuviškas mokyklas. Ši žinia rodo, kad jaunoji karta jaučiasi esanti Lietuvos piliečiai ir siekia suprasti savo tapatybę. Be to, tokios pašnekovų mintys rodytų šalčininkiečių savimonės pokyčius. Kitoks tapatybinės funkcijos atvejis atskleidžia kitame dviejų vidutinio amžiaus moterų iš Eišiškių pokalbyje:

A. <...> sekmadienį buvau bažnyčioj. Sesuo užpirko Šv. Mišias už visą mūsų giminę. Čała rodzina się zebrała, naprawdę dužo się zebrało (lie. visa giminė susirinko, tikrai daug susirinko).

B. kas iš Vilniaus buvo? Tam brat twój żyje? (lie. ten brolis tavo gyvena?).

A. nie, brat wrócił do Ejszyszek (lie. ne, brolis grįžo į Eišiškes). Ten trys jo vaikai. Visi Vilniuje (gyvena). Dukra buvo, sūnaus tai nemačiau.

B. to dzieci już modli się po litewsku (lie. tai vaikai jau meldžiasi lietuviškai?).

A. aha, visaip jauni moka, lietuviškai, na rusky, na беларуску гавораць (lie. rusiškai, baltarusiškai kalba).

R. B., g. 1950 m., M. B., g. 1953 m. Eišiškėse, Šalčininkų r., 2012 m. įrašė K. Rutkovska. Įrašai Nr. 681 07 R. B., 681 08 M. B. saugomi Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

3.3. Kodų kaitos funkcijų tyrimas Pietryčių Lietuvos diskurse

Pašnekovės parodo savo *vietinę* tapatybę vartodamos du kalbinius kodus viename posakyje. Natūrali kalbų kaita rodo, kad jos gyvena daugiakalbiame Lietuvos regione, kur kasdieniuose pokalbiuose vienu metu vartojamos bent dvi kalbos. Dviejų pašnekovių dialogas atskleidžia platesnį socialinį kontekstą: aptariamos mišios moterų gerai pažįstamame Eišiškių miestelyje. Tai rodo atskirų kalbėtojų kilmę, priklausymą tam tikrai žmonių grupei ir pan. Pažymėtina, kad Pietryčių Lietuvos teritorijoje vartojamos kalbos turi savo funkcijas. Kiekvieno informanto pirmoji (gimtoji) kalba gali būti skirtinga, todėl ne visos kalbos jiems vienodai svarbios, nes visi gali vienodai jas mokėti. Tačiau aišku viena – pakaitinis kelių kalbų vartojimas kasdiniame bendravime čia yra įprastas reiškinys, plg.:

- A. <...> nè | jãu_dãuãgãũ. næragiedõsu | не помятаю слоу (ne, jau daugiau nepagiedosiu, lie. neprisimenu žodžių).
- B. atvažiuoja svecei. | бывало | reĩ.kæ juõs prvyjĩm.ċ | ðavaũ | nèšk ir_dėk in_stã`lõ ku_turbĩ || (atvažiuoja svečiai, lie. būdavo, reikia juos priimti, lie. duok, nešk ir dėk ant stalo, ką turi).
- C. nægãlũ acitrãukċ nõk ũkẽs | nẽrà kõ pasamzĩċ | никуды не магу паехаць (niekaip negaliu atsitraukti nuo ūkio, nėra ko pasamdyti, lie. niekur negaliu nuvažiuoti).

J. K., g. 1947 m. Krakūnų k., Maciūčių apyl., Šalčininkų r., 2012 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašas Nr. 670 01 J. K. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Užrašytos kelios trumpos frazės, kurios paprastai pasakomos daug emociingiau. Beveik visi kalbėtojai įterpia trumpus slaviškus žodžius, kurie parodo įprastą skirtingo amžiaus žmonių bendravimo būdą. Taip atsiskleidžia vietinė gyventojų tapatybė – pašnekovai pasitelkia visų vietinių kalbų žinias ir parodo, kad vieni kitus pažįsta. Jie dažnai bando apibūdinti savo vietines šaknis – kalba apie giminystės ryšius ne tik savo pačių, bet ir kaimyninėse apylinkėse gyvenančių ar gyvenusių vietinių senbuvų.

3.3.4. Metaforinė kodų kaitos funkcija

Senesniuose pietų aukštaičių tarmės įrašuose metaforinės funkcijos pavyzdžių užfiksuota daug mažiau negu naujesniuose, kur jau daugiausia kalbama vietinėmis slavų kalbomis. Didžiųjų Sėlų, Maciūčių, Vėžionių ir Kalesniūkų apylinkių vyresnioji gyventojų karta dar pamena

3. GYVENTOJŲ KOMUNIKACIJOS YPATUMAI PIETRYČIŲ LIETUVOS IR BALTARUSIJOS PARIBIUOSE

lietuvių tarmės vaizdingumą ir jį atskleidžia – vaizdingais lietuviškais pasakymais siekia suteikti pokalbiui nors kiek gyvumo, išraiškingumo. Plg.:

- A. *nəʒinaĩ. kai.p darórc̣ | dá.rbas tá.u pàc paródi.s* || (nežinai kaip daryti, darbas pats parodys).
- B. *kap_saviėtai aʒə.ĩ | vař.gə vakariėnə nə_gi.vəñimas bũvə* || (kaip sovietai užėjo, vargo vakariėnė ne gyvenimas buvo).
- C. *cə kàp kəxəĩm. rəjũj | teb_gražũ má.n* || (čia kaip kokiam rojui, taip gražu man).
- D. *galvəĩ vėjai dá.r | a_jáũ. žāni.cis ānas nərvĩ* || (galvoj vėjai dar, o jau ženytiš (vesti) jis nori).

2 nežinomi informantai, g. Čebatorių k., Vėžionių apyl., Šalčininkų r., 1974 m. įrašė I. Ermanytė. Įrašas (4)44702663 (CD 28 PA 15) saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Siekiant palaikyti pokalbį ir su kitakalbiais pašnekovais, pokalbiuose pavartojamos frazės, palyginimai, vaizdingi posakiai ir kitomis kalbomis, pvz.:

- A. *jáũ. labai. tamsũ | хойь ока кали | kàp aš eišũ | ma(n)_namə rei.kə pareĩ.č* || (jau labai tamsu, lie. nors akį durk, kaip aš eisiu, man namo reikia pareit).
- B. *святой день, нєрғасујету w niedzielę | chodzimy do kościola* || (lie. šventi diena, nedirbame sekmadienį, einame į bažnyčią).

J. V., g. 1910 m. Kuršių apyl., Šalčininkų r., 1989 m. įrašė L. Grumadienė. Įrašas Nr. (2)68902650 (CD 27 PA 14) saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Norėdami suteikti savo pasakymams humoristinį atspalvį, pagyvinti buitinių pokalbį, pašnekovai pavartoja intarpų kita kalba, pvz.:

- A. *як бацька заплаціць | turėsi pasə.gu. | aciràs ir_kavaliėrus* || (lie. kai tėvas sumokės, turėsi kraitį, atsiras ir kavaliėrus (jaunikis)).
- B. *liepei ty nie špievaj, бо аиу ушы вянум* (lie. geriau tu nedainuok, nes net ausys linksta).

J. V., g. 1910 m. Kuršių apyl., Šalčininkų r., 1989 m. įrašė L. Grumadienė. Įrašas Nr. (2)68902650 (CD 27 PA 14) saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Trumpi pokalbų pavyzdžiai rodo, kad kodų kaita atskleidžia žmonių tarpusavio santykius. Į kalbą įterpiami žodžiai ar frazės, palyginimai, eilėraščių, dainų ištraukos kitomis kalbomis pagyvina žmonių komunikaciją, suteikia jai socialinę prasmę. Tokiuose, ypač vyresniosios kartos, dialoguose atpažįstama metaforinė kodų kaitos funkcija.

3.3.5. Metalingvistinė kodų kaitos funkcija

Tiriamuosiuose kalbiniuose įrašuose šios funkcijos atvejų užfiksuota nedaug. Ne visuomet metalingvistinę kodų kaitos funkciją lengva atskirti nuo tapatybinės, nes pietrytinio paribio teritorijoje gyvenančių žmonių gyvojoje kalboje itin retai svarstoma ar diskutuojama, pvz., apie jų kaime ar rajone vartojamų kalbų specifiką, retesnių ar senesnių žodžių reikšmes, jų panašumą ir pan.

Tiesa, vyresnės kartos žmonės tvirtino, kad dar gerai pamena kaimo šviesuolius ar žiniuonis, kurie mokėjo skaityti ir neraštingiems žmonėms išaiškindavo įvairius gamtos reiškinius, pasakodavo, kas vyksta pasaulyje. Tačiau šiuolaikiniuose kaimuose tokių šviesuolių jau nėra, jų net ir nebereikia, nes ir vyresnio amžiaus žmonės klauso radijo, televizijos, skaito knygas, spaudą, naudojami internetu.

Pastebėta, kad sudėtingesnes pokalbių temas dažnai pasiūlo, net išprovokuoja trečiųjų, *svetimų*, asmenų klausimai, pvz., kaip į ekspedicijos dalyvio klausimą: *kaip vadinate svarbiausią krikščionių šventę Šventas Velykas* atsako Dievėniškių apyl. gyventojai:

*lietuvi. važina. *velīkōs | α kàb_gi dá.r gá.lima sakíc̄ || cæ_lēykai. tai_á.ni.s sākō *vielká.noc | važina *švié.nta vielkanòcne || pravasalá.uni važina. *pá.s-xa || pravasalá.unu. pas_mūs labai. má.ža | baltarusiškai žmonēs važina *vialiká.ziēn̄ | ale_á.ni.s iř.gi lē.ŋkiškai *vielká.noc važina | bō visi_cæ læŋkai. á.ni.s || <...>*

Lietuviai vadina Velykos, o kaipgi dar sakyti. Čia lenkai, tai jie sako Wielkanoc, vadina sventa Wielkanocne (lie. Velykų šventės). Stačiatikiai vadina Pascha. Stačiatikių pas mus labai maža. Baltarusiškai žmonės vadina Vialikadzenj (lie. Velykos), bet jie irgi lenkiškai Wielkanoc sako).

A. Č.-J., g. 1931 m. Vakariškių k., Rūdinkų apyl., Šalčininkų r., 2012 m. įrašė K. Rutkowska. Įrašas Nr. 634 04 A. Č.-J. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Trumpas įrašas, kaip vietiniai lietuviai aiškinasi, kodėl jų kalboje nuo seno vartojama daug slaviškų skolinių ir kokius lituanizmus vartoja vietiniai lenkai, baltarusiai:

tōkūr gūžišku. žōžū. dau.k || šviéetas cæná.i nuo(k)_sænūr laikūr sākē tēp | petá.Īnæ ar_skarvadà | bakōņēlis dúonōs | nuná.i jāu_pasá.kō kēpalas dúonōs || kastrūlæ apalō.nikas lōpæta α(r)_rvi.dlūs || dabař. važina | kastūvas

3. GYVENTOJŲ KOMUNIKACIJOS YPATUMAI PIETRYČIŲ LIETUVOS IR BALTARUSIJOS PARIBIUOSE

*púodas sá.mcis || α_gudaĩ sá.ko tẽp kàp mẽ.s važĩnam skerstũvi | ir_læŋkaĩ
tẽp važĩna ||*

*Tokių gudiškų (baltarusiškų) žodžių daug. Žmonės čia nuo senų laikų sake
taip: petelnia ar skarvada (keptuvė), bakonėlis (kepaliukas) duonos, dabar
jau pasako kepalas duonos; kastrulia, apalonika, lopeta ar rydlius. Dabar
vadina kastuvas, puodas, samtis. O gudai (baltarusiai) sako taip, kaip mes
vadinam skerstuvės. Ir lenkai taip vadina.*

L. Č., g. 1934 m. Dieveniškėse, Kurmeliونیų apyl., Šalčininkų r., 2012 m. įrašė K. Rutkowska, I. Lavrinovič, J. Šulska. Įrašas Nr. 652 07 L. Č. saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarnių archyve.

Konkrečių atvejų, kuriuos būtų galima priskirti metalingvistinei kodų kaitos funkcijai, aptikta tik lietuvių tarmės įrašuose. Pokalbiuose slavų kalbomis fiksuojami tik trumpi teiginiai, kai žmonės atsako į klausimus: kokia kalba jie kalbėjo nuo vaikystės, koks tos kalbos (ar kalbų) pavadinimas, kokias kalbas apskritai moka ir kada jas vartojo.

Atskirų kodų vartojimas lenkų kalbos atveju atskleidė tautinę, o lietuvių – pilietinę asmenų tapatybę. Norėdama išreikšti savo pilietinę (arba vietinę) tapatybę, vyresnioji karta buvo mažiau linkusi keisti kodus nei vidurinė karta.

Kodų kaitos funkcijų tyrimas parodė, kad tradicinis požiūris į kalbą ar kalbas jau nebeatspindi ir neatitinka daugiakalbės ir daugiakultūrės Pietryčių Lietuvos visuomenės poreikių. Bendravimas daugiakalbėje aplinkoje reikalauja, kad bendravimo dalyviai praktiškai ir sumaniai pritaikytų savo kalbų žinias ir laisvai naudotųsi įvairiais kalbos ištekliais (plg. Winford 2003: 126–167):

- 1) referencinė kodų kaitos funkcija diskurse atpažįstama tada, kai pokalbio dalyviai siekia tiksliai perteikti savo žinią, kai nerandama žodžio atitiktens bendravimo kalba: kalbėdami lietuviškai, vyresniosios kartos atstovai pavartoja įterpinių baltarusių tarme *poprostu* ir vietine lenkų kalba, o kalbėdami lenkiškai – *poprostu*, rečiau – lietuvių kalba;
- 2) valdomoji funkcija – tai atvejai, kai kalbėtojai yra linkę prisitaikyti prie svetimo (naujo) pašnekovo ir jo vartojamos kalbos ir, norėdami įtraukti jį į bendravimą, keičia kodą, bet vyresnės kartos atstovai ne visada linkę prisitaikyti ir keisti kodą;
- 3) tapatybinė kodų kaitos funkcija nustatyta tada, kai bendravimo metu (pa)rodoma vietinė (lokali) komunikacijos dalyvių tapatybė: pokalbis pietų aukštaičių tarme ir baltarusių tarme *poprostu* atskleidė žmonių likimus sparčiai suslavėjusiose apylinkėse;

3.4. Kodų kaitos ypatybės pietų aukštaičių tėsinyje Baltarusijoje

- 4) metaforinė kodų kaitos funkcija atpažįstama tada, kai žmonių dialoguose (pa)vartojami kitų kalbų žodžiai, kuriais pašnekovai siekia pabrėžti pasakymus, išryškinti jų esmę: vyresniosios kartos atstovai savo gimtajai kalbai suteikė vaizdingumo, išraiškingumo;
- 5) metalingvistinė kodų kaitos funkcija fiksuojama tai atvejais, kai gyventojai pasakoja apie gimtajame krašte vartojamas kalbas, jų ypatybes, panašumus ir skirtumus, žodžių reikšmes ir pan.

3.4. Kodų kaitos ypatybės pietų aukštaičių tėsinyje Baltarusijoje

Daugiau nei šimtmetį intensyviai ir atvirai asimiliuotiems Baltarusijos lietuviškų salų gyventojams teko išmokti (dažnai prieš savo valią) viešai bendrauti keliomis slavų kalbomis vienu metu: su kaimynais – baltarusių tarpe *poprostu*; įstaigose ir bažnyčioje – lenkų kalbos variantu, pokariu – rusų kalba. Kad išgyventų lenkinimo ir rusifikacijos etapus, šios kalbinės bendruomenės nariai turėjo nuolat pereiti nuo vienos kalbos prie kitos (plačiau žr. 1.3 skyriuje). Kalbų kaitos procesas čia vyko ilgą laiką ir vis dar vyksta: prasidėjęs nuo viešųjų įstaigų kalbos, pasibaigia šeimos aplinkoje (Winford 2003: 126–167). Vietos gyventojų sąmonėje kalbos irgi ėmė maišytis. Tai tapo paribio vietovių bendruomenių kalbinio elgesio norma, o kartu ir žingsniu lietuvių kalbos nykimo, praradimo kryptimi.

Taip susiklostė labai nepalankios sąlygos lietuvių kalbai. Gimtąją lietuvių šnektą, išlikusią namų aplinkoje, vienu metu veikė ir keitė bent kelios slavų kalbos, tiksliau – baltarusių, lenkų, rusų kalbų atmainos. Vis labiau abejojama, nepasitikima gimtosios kalbos mokėjimu: dar visai neseniai (dabar padėtis jau pasikeitusi) nemažai vyresniosios ir vidurinės kartos žmonių, dar neblogai mokančių lietuvių šnektą, galų gale sąmoningai atsisakė kalbėti ir mokytis lietuviškai (plg. Tuomienė 2008: 25–34; 2017: 792–800).

Periferinių lietuvių tarmių atstovai, tiek vyresnieji, tiek vidutinio amžiaus, tiek jaunesnieji, iš kartos į kartą bendravo, galima sakyti, nuolatos keliomis kalbomis ir tarpusavyje, ir su žmonėmis iš kitokios kalbinės aplinkos (plg. Šukys 1960: 177–187; Mikulėnienė, Morkūnas 1997; Tuomienė 2001: 103–114; 2002: 89–102; 2008: 26–29, 40–46; 2010a: 27–36; Vidugiris 2004; ir kt.). Mokslinių ekspedicijų metu ir pačios autorės savarankiškai surinkta kalbinė medžiaga – ypač garso įrašai – parodė, kad tiriamųjų punktų vietovėse vietinių žmonių pokalbių tik viena kalba, galima sakyti, nėra. Pokal-

3. GYVENTOJŲ KOMUNIKACIJOS YPATUMAI PIETRYČIŲ LIETUVOS IR BALTARUSIJOS PARIBIUOSE

biuose paprastai dalyvavo du, trys ir keturi žmonės. Vieni iš jų geriau kalbėjo viena kalba, kiti – kita. Vyresnioji karta paprastai gerai kalbėjo lietuvių ir baltarusių tarmėmis, prasčiau – lenkų ir rusų kalbomis, atvykėliai iš kitur – bendrine lietuvių kalba, rusų kalba, šiek tiek lenkų kalba. Pokalbių dalyviai visas išvardytas kalbas galėjo suprasti, tik ne visomis kalbėti.

Bendraudant viena kalba pakeičia kitą, todėl kodų kaita vyksta įvairaus dydžio pokalbio segmentuose: nuo ilgesnės frazės, kelių sakinių iki kelių žodžių (plg. Grumadienė 1996: 132–142; 2005a: 42–48; Urnėžiūtė 1998: 131–142). Kai kuriuose pokalbiuose buvo kalbama dviem kalbomis: lietuvių ir baltarusių, retkarčiais įterpiant rusų ir lenkų kalbų elementus. Kituose pokalbiuose vyravo viena kalba, daugiausia baltarusių tarmė, o lietuvių, lenkų, rusų kalbomis būdavo įterpiami sakiniai arba tik atskiri žodžiai.

Remiantis Varanavo rajono punktuose įrašytų įvairios trukmės pokalbių analize ir atsižvelgiant į jų aplinkybes, siekta nustatyti, kaip ir kodėl žmonės taiko savo kalbą prie pašnekovų iš kitos kalbinės aplinkos, ar kalbėdami nuosekliai su pažįstamais, kaimynais ir giminaičiais laikosi savo pasirinktos kalbos atmainos.

Išanalizavus keturių Varanavo rajono teritorijoje esančių LKA punktų vyresniojo ir vidutinio amžiaus⁶⁴ gyventojų apklausų ir pokalbių įrašus, buvo nustatytos keturios pagrindinės kodų kaitos priežastys:

1. Noras parodyti solidarumą ir prisitaikyti prie pašnekovo

Šiuo atveju aiškiai pastebimos vietinių pokalbio dalyvių pastangos vartoti „taisyklingą“ lietuvių kalbą:

A. *Atvažiuom iš Vilniaus ir ieškom vietinių žmonių, mokančių kalbėti lietuviškai. Kaime mums pasakė, kad eitume čia.*

B. *ò_kap | a_àš mìslinu | koki cè svecimi žmõnes eina || pagalvojau | pirkc kù. tai nõrvi || li^tuviaiskai cè jau_mà.ža kàs ú.tarvija || nerà | nètùrim su_kuñ kalbéc || jauni nèmõka | gudá.una | jau cig_bielarusiiskai | ruskaí. || li^tùvu. kalbõs aniem nærei.kæ ||*

O kaip, o aš galvoju, kokie čia svetimi žmonės eina. Pagalvojau, kažką nori pirkti. Lietuviškai čia jau mažai kas kalba. Nėra, neturim su kuo kalbėti. Jauni nemoka, gudauja (kalba baltarusiškai), jau tik baltarusiškai, rusiškai. Lietuvių kalbos jiems nereikia.

⁶⁴ Verta priminti, kad jaunesnės kartos žmonių, kalbančių pietų aukštaičių tarme (ar apskritai lietuviškai), tiriamų punktų apylinkėse įrašyti nepavyko.

3.4. Kodų kaitos ypatybės pietų aukštaičių tėsinyje Baltarusijoje

- A. *Papasakosit mums, kaip žmonės čia kalbėjo anksčiau ir kaip kalba dabar?*
B. *ažei.kit piř.kõn | viduñ. | sėskit cė kuř. || kuř. ti. səsuvà má.nõ | a
ùnaka jâu_atei.na | pamé.Ĺžę ká.rvi. || eišù kupkæĹlu. | jùmim píeno
inpĩšù || nu(k)ká.imõ pùšes kelù á.jõ | ar.ti. na_pramù.ju ||*

Užėikit pirkion (į namus), vidun (į vidų) sėskit čia kur. Kur ten mano sesuva (sesuo), o štai jau ateina, pamelžė karvę. Eisiu puodelių, jums pieno įpilsiu. Keliu nuo kaimo pusės ėjot, ar ten, tiesiai?

- A. *Tiesiai per pievą atėjom. Žmonės parodė, kur eit, pasakė, kur gyvena seserys lietuvis.*
B. *per mišku. burt dá.r arčãù. || tiná.i kælá.lis i.rà mažukùcis | á.le ti. rei.kæ
žbĩpõc kàp ei.č ||*

Per mišką būtų dar arčiau. Tenai yra mažiukas kelelis, bet ten reikia žinoti, kaip eiti.

Z. V.-V., g. 1917 m. Ramaškonių k., Varanavo r. (Baltarusija), 2001 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašas Nr. 806 01 Z. V.-V. saugomas asmeninėje N. Tuomienės fonotekoje.

Jau pokalbio pradžioje vyresniosios kartos atstovai kai kuriuos pietų aukštaičių tarmės žodžius, senus skolinius bando keisti bendrinės lietuvių kalbos žodžiais – derinasi prie nevietinių asmenų, stengiasi kalbėti „taisyklingiau“ ir „išraiškiau“, kai kurie žodžiai net pakartojami. Tokia tarmės ir bendrinės kalbos kaita būdinga pokalbiuose su svečiais, giminėmis iš Lietuvos, įvairių mokslinių ekspedicijų dalyviais. Pastebėta, kad vidurinės kartos atstovai, kasdieniame gyvenime lietuviškai kalbantys jau daug rečiau, bendraudami su svečiais iš Vilniaus, pamažu bandė prisiderinti – palengva perėiti prie bendrinės lietuvių kalbos:

- A. *Kalbėjom kaime su žmonėm. Ieškom vietos, kas priims pernakuoti. Galima ir kluone ant šieno miegot ar kur verandoj.*
B. *tai_cė pas_manì nakuókĩf | viėtõs namuosnà irà || trõrs lóvos và | ažei.-
kĩf sėskit || nu_eišù i. tvá.rtu. ká.rvi. rei.kæ gá.nævõn varbĩc || ka(d)dá.r
sugaištù.t kuř. | burtumet manì namì nerãdi. ||*

Tai čia pas mus nakuokit, vietos namuose yra. Trys lovos va, užėikit sėskit. Eisiu tvartan (į tvartą) karvę ganiavon (į ganiavą) reikia varyti. Kad kur nors dar sugaištumėt, manęs namie nerastumėt.

- A. *Kaip mums pasisekė, kad iš karto priėmėt. Ar keturi žmonės tilps čia pernakuot? Dar pasikalbėti su jumis norėsim.*

3. GYVENTOJŲ KOMUNIKACIJOS YPATUMAI PIETRYČIŲ LIETUVOS IR BALTARUSIJOS PARIBIUOSE

B. *kitì gá.lit nuei.t pas_kaimírna. paklá.usti | bà jis ìrgi víenas gi.vãna || dì-
delis víenas kambarõs ažurakìnta | tùšča tiná.i || má.no ná.mas mažèšnis |
vaikai. išvažá.võ | cìk in_švæcùs atvažúoja || dvi anũku. lõvos i.rà || vá.-
saru. atvažúoja | tai_cìk prie_ùpez bėga | α_má.n næramù ||*

Kiti gali nueit pas kaimyną paklausti, nes jis irgi vienas gyvena. Vienas didelis kambarys užrakintas, tuščia ten. Mano namas mažesnis, vaikai išvažiavo, tik į svečius atvažiuoja. Yra dvi anūkų lovos. Vasarą atvažiuoja, tai tik prie upės bėga, o man neramu.

Z. V.-V., g. 1917 m. Ramaškonių k., Varanavo r. (Baltarusija), 1994 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašas Nr. 806 02 Z. V.-V. saugomas asmeninėje N. Tuomienės fonotekoje.

Pokalbio metu pastebimos moters pastangos kalbėti „taisyklinga“ lietuvių kalba: negirdėti dzūkavimo, vietoj įprastų įvardžio formų *anas*, *anys* – pavartojo *jis*, *jie*, vietoj tarminių vienaskaitos galininko formų *kaimynų* – *kaimyną*, o vietoj tarmėje įprasto daugiskaitos iliatyvo *svečiuosna* – *į svečius*. Pašnekovės vartojama leksika įvairuoja, pvz., vietoj seno tarmės žodžio *pirkià* pavartojo žodį *nãmas*. Atsisakoma senų skolinių: senas slavizmas *laš-kà* keičiamas žodžiu *lova*.

Kodo perjungimas gali būti signalas, parodantis solidarumą – siekis prisitaikyti prie kalbančiojo „taisyklingai“ ir „gramatiškai“. Toks elgesys būdingesnis vyresniosios kartos žmonėms, pradinėse tarpukario mokyklose pramokusiems skaityti, rečiau – ir rašyti. Vidurinės kartos pašnekovai pokalbyje senesnę lietuvių tarmės žodį į bendrinės kalbos pakeitė tik retkarčiais, nes bendrinės kalbos jie niekur nesimokė, pvz., vietinė lietuvių pasitiko svečius:

*stõvi jiẽ | užėĩ.kiẽ | užėĩ.kit namõ || bãtai šlap(i)jì | turbùt pẽščõ.m iš_varanãvo
atẽjõt | ar_atvažãvõt || eišù piř.kõn jùmim pãũ.tu. iškepsù | reĩ.kæ pavaišinc_gi
jùmim || ùnaka apie_mæžiu. má.nõ pú.s(s)sæsærbis gi.vãna | taipãcæ gæraĩ.
li.tùwiškai ù.tarõja || pá.isi.kit | ùnaka jú.s piřkæ ragėc || nætoli_cæ | mõi kokĩs
kilõmatras bũs | vá.karu galėsim nuvei.c || anã gražei. gĩeda | abi pagiedõsim ||*

Stovi jie, užėikit, užėikit namo. Batai šlapi, turbūt pėsčiomis iš Varanavo atėjot, ar atvažiavot. Eisiu jums pautų (kiaušinių) iškepsiu, reikia gi jus pavaišinti. Unaka apie medžių (štai apie mišką) mano pusseserė gyvena, taip pat gerai lietuviškai ūtarija (kalba). Štai apie mišką jos pirkia (namas) matyti. Netoli čia, gal koks kilometras bus. Vakare galėsime nueiti, ji gražiai gieda, abi pagiedosim.

S. V., g. 1928 m. Ramaškonių k., Varanavo r. (Baltarusija), 2001 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašas Nr. LK035603 (CD529PA76) saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Pokalbio pradžioje pašnekovė bandė kalbinti svečius bendrine lietuvių kalba – kai kuriuos senus šnektos skolinius keisdama bendrinės kalbos žodžiais: pvz., lietuvių šnektose paprastai vietoj veiksmazodžio *pavaišinti* vartojamas dvejaip kirčiuojamas skolinys – *pač̣əstavóč̣ / pač̣ə.stavóč̣*. Tačiau vėliau kalbėtoja jau nesistengė šnektos žodžių keisti ar ištarti kitaip – šios kartos žmonėms per sudėtinga kalbėti bendrine lietuvių kalba, nes ją čia girdi retai, o išmokti lietuviškai skaityti ir rašyti jau negalėjo. Taigi vidurinės kartos lietuvių kalba – dar iš tėvų vaikystėje išmokta pietų aukštaičių tarmė, kuri savo struktūra ir leksika yra stebėtinai senesnė už vyresniosios kartos vartojamą lietuvių tarmę.

2. Abejonė, ar pašnekovas supranta?

Šioje situacijoje elgiamasi panašiai kaip ir pirmuoju atveju. Skirtumas tas, kad vietiniai pokalbio dalyviai, bendraudami su pašnekovais iš kitos kalbinės aplinkos, kai kuriuos žodžius, ypač kitiems galbūt nesuprantamus lietuvių tarmės žodžius, senus skolinius stengėsi keisti bendrinės lietuvių kalbos žodžiais arba ėmėsi papildomų paaiškinimų – „spontaninių vertimų“:

Bijodamas, kad liks nesuprastas, kalbėtojas į sakinius įterpė kitos kalbos žodžių. Slavų kalbų mokėjimas praverčia ir tuomet, kai reikiamas lietuviškas žodis ar posakis būna tiesiog užmirštas, plg.:

A. *Kaip kaimo jaunimas seniau juokus krėsdavo? Papasakokit.*

B. *ò | be_ju^kũ nãgi.vãnõm || atãj pas_mũs žãbrõžkas | itas ùbagas || a_mã.-no pũzbrõlei *vĩncas ir_ *lũdas itã.m ùbagu(i) kakãvoš i_ kãptuõæ. inpĩle || ãni.z_ gi in_ju.kũ vĩ.sa dãre || gãrã ùbagas kakãvu. || barzdã sũ.zu.sna inšĩšmaravõjus | barzdã inšitãpus ||*

Oi, be juokų negyvenom, atėjo pas mus žebrokas (ubagas). O mano pusbroliai Vincas ir Liudas tam ubagai kakavos į keptuvę įpylė. Jie gi juokams viską darė. Geria ubagas kakavą, barzda suodžiais išsitepus, barzdą išsitepęs.

A. *Kokia kalba kunigai mišias jūsų parapijoj laikydavo?*

B. *pa_põřsku | pařskãi. | ir_li^tũ.viřkãi || ale_paskũm palõ.kãi | læŋkãi. | tadũ nadažvãřlinõ miřũ. pali.tũ.viřkãi laikĩč || bũvo cĩk lã.ŋkiřkõš miřõš || švi.tas næsuprà.to | nu_žmõŋes mũ.s čoni.křcei | põřtãrus kalbẽjõ li^tũ.viřkãi ||*

Lenkiškai, palskai (lenkiškai) ir lietuviškai, bet paskui paliokai (lenkai), lenkai tada neleido mišių lietuviškai laikyti. Buvo tik lenkiškos mišios. Svietas (visi žmonės) nesuprato, na, mūsų čionykščiai žmonės poterius kalbėjo lietuviškai.

V. V., g. 1932 m. Ramaškonių k., Varanavo r. (Baltarusija), 2003 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašas Nr. 806 01 V. V. saugomas asmeninėje N. Tuomienės fonotekoje.

3. GYVENTOJŲ KOMUNIKACIJOS YPATUMAI PIETRYČIŲ LIETUVOS IR BALTARUSIJOS PARIBIUOSE

Pietų aukštaičių tarmėje paprastai vartojami skoliniai *patel̃.næ* ‘keptuvė’, *žæbrōkas* ‘ubagas’, (*iñsi*)šmaravóĉ ‘(išsi)tepti’ (plg. Ragaišienė 2023: 75–77). Kitame sakinyje gausu skolinių: keičiami net įprasti šnektojos žodžiai ar jų dalys – *palōkai*, nors šnektoje dažnas žodis *læŋkaĩ*. Jei kalbėtojas suabejoja, galbūt ne visi jį suprato, nes pokalbyje dalyvavo lietuviškai nekalbantis ir beveik nesuprantantis žmogus, ta pati mintis dažnai būna pakartojama ar paaiškinama kalbėtojui artima kita, dažniausiai baltarusių, kalba. To paties pokalbio tęsinys:

- B. *калісьцi ў вёсках было шмат жабракоў, прышоў да нас адзін, і яму у скавародку налівалі какавы* (lie. *kadaise kaimuose buvo daug elgetų, vienas užėjo pas mus, tai jam į keptuvę įpylė kakavos*) *žæbrō.ku ne_kuþkæ. – lin kakāvos inpīlę | a_petēlñon || ānas paragāvō ir_visī nastrai. sū.žusa ||* (ubagai ne į puodelį kakvos įpylė, o į keptuvę. Jis paragavo ir visa burna suodžiuose).
- B.1. *бачыце, як жартавалі, смяліся з бедных* (lie. *matote, kaip seniau juokavo, juokėsi* (šaipėsi) *iš vargšų) kōkī. ju.kai pas_mūs būvō | iž_bedñō.kō jū.kęsi ||* (kokie juokai pas mus buvo, iš vargšo juokėsi).

Kreipdamasis į pašnekovus, kurių pirmosios kalbos yra skirtingos, lietuvių bendrinė kalba ir vietinė baltarusių tarmė, kalbėtojas savo pasakojime gali pavartoti dar vieną tarpinę, privačiai šeimos aplinkai nebūdingą, rusų kalbą. Tai gali būti įterpti atskiri paaiškinamieji žodžiai, žodžių junginiai arba visas pasakymas. Pavyzdžiui, pradedama baltarusiškai, toliau „paaiškinama“ rusiškai ir baigiama baltarusiškai ir lietuviškai, pvz.:

- A.1. *некалі, у царскія часы, калі расейскі цар заняў нашы землі* (lie. *kadaise, prie caro, kai rusų caras buvo užėmęs mūsų žemes*). *Когда русский царь здесь был* (lie. *kai rusų caras čia buvo*). *Тады ўсе дзеці павінны былі ісці ў школу* (lie. *tada visiems vaikams reikėjo lankyti mokyklą*); *prik_cāruī visi.m kī.mō vaikā.m reikėjo eī.ĉ mōkī.klōn ||* (prie caro (carinės Rusijos valdymo laikotarpiu) visiems kaimo vaikams reikėjo eiti į mokyklą).

B. S., g. 1907 m. Stanišių k., Varanavo r. (Baltarusija), 1994 m. įrašė G. Kriščiūnienė. Įrašas Nr. LK 230201 saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Šioje situacijoje pasakojama dviem slavų kalbomis pramaišiu: pradedama baltarusiškai, vėliau persakoma rusiškai, nes visi pokalbio dalyviai šią kalbą supranta, o kreipiantis į svečią – pakartojama dar ir lietuviškai. Var-

tojamas rusų kalbos variantas, iš klausos sunkiai beatskiriamas nuo baltarusių kalbos.

Lenkų kalbos atmaina įvairiuose vietinių žmonių pokalbiuose pasitaikė rečiausiai – paprastai mėgdžiodant parapijų kunigų, lenkų okupantų, Armijos Krajovos dalyvių kalbėseną.

Paprastai žmonių prisiminimuose kitakalbių, ypač atėjūnų (skriaudėjų), žodžiai persakomi ta kalba, kuria jie kalbėjo, dažnai atkartojama ir atitinkama intonacija. Perpasakojant nesenus įvykius, stengiamasi pašnekovus cituoti ta kalba, kuria ir vyko pokalbis. Įterpiant kito kodo elementus, pašnekovui suprantamesne kalba pasakomi seniau naudotų daiktų pavadinimai, šnektoje neturintys atitikmenų.

3. Skirtingos pirmosios (gimtosios) pašnekovų kalbos

Kai tarpusavyje bendravo žmonės, kurių pirmosios kalbos yra skirtingos – lietuvių šnekta ir bendrinė lietuvių kalba; baltarusių, rusų ir lenkų kalbų atmainos, vyko ypač intensyvi kodų kaita. Šeimos aplinkoje, su pažįstamais žmonėmis kaip pagrindinė kalba dažniau pasirenkama lietuvių tarmė su baltarusių tarmės *poprostu* intarpais, paaiškinimais, citatomis, pvz.:

A. *nuvæjáu. šá.ñdie(n) klú.nan | iñjú.ŋġâu má.Ĺni.ču. | sùkasi ale_pá.isâu |
cielí. gru.dai. bīra || nēmala | ški.lē, terpūi gí.rnu. pær_ží.žæla | cæ greí.-
ta næpataisīsi ||*

*Nuėjau šiandien į kluoną, įjungiau malūną, sukasi, bet žiūriu, sveiki grūdai
byra. Nemala, skylė tarp girnų per didelė, čia greitai nepataisysi.*

Tas pats kalbėtojas staiga kreipiasi į kitą pašnekovą:

A.1. *я табе сёння зерне малоць не буду, бабка, млын зламаўся, жорны
зламаліся, трэба направиць, рамантіраваць трэба.*

*Šiandien aš grūdų tau nesumalsiu, bobute, malūnas sugedo, girnos sugedo,
taisyti reikia, remontuoti reikia.*

V. V., g. 1932 m. Ramaškonių k., Varanavo r. (Baltarusija), 2003 m. įrašė M. Vaišnys.
Įrašas Nr. 806 02 V. V. saugomas asmeninėje N. Tuomienės fonotekoje.

Šioje situacijoje vyras atsakė į žmonos prašymą eiti į kluoną ir sumalti gyvuliams miltų. Šeimos pokalbyje pasyviai dalyvavo suaugę vaikai. Kad jie suprastų pokalbio mintį, tėvas pakeitė kodą: į sakinius įterpė paaiškinimų, pertarų ir pagaliau tą pačią mintį toliau tęsė jau kita kalba:

3. GYVENTOJŲ KOMUNIKACIJOS YPATUMAI PIETRYČIŲ LIETUVOS IR BALTARUSIJOS PARIBIUOSE

A.2. *rei.kæ mèsč visùs darbùs ir_èi.č taisíç mæ.lni.ču. | kâú.las bûs neçdi. ||
найду пагляну, што там зламалася, тады вечарам зярно змялю ||*

Reikia mest visus darbus ir eiti taisyti malūną, kiaulės bus neėdusios. Eisiu pažiūrėsiu, kas ten sulūžo, tada vakare grūdus sumalsiu.

V. V., g. 1932 m. Ramaškonių k. Varanavo r. (Baltarusija), 2003 m. įrašė M. Vaišnys.
Įrašas Nr. 806 02 V. V. saugomas asmeninėje N. Tuomienės fonotekoje.

Jei pokalbyje dalyvavo pažįstamas žmogus, tačiau iš nekasdienės kalbinės aplinkos, pokalbio dalyviai irgi keitė kodą: su „mokytesniais“ vietinės valdžios, administracijos atstovais bendraujama tik slavų kalbų atmainomis – rusiškai ar lenkiškai. Bendravimo situacijos čia pusiau oficialios, todėl pasirinktos kalbos atmainos pašnekovai, ypač kaimo žmonės, nuosekliai nesilaikė: beveik visuose įrašytuose dialoguose anksčiau ar vėliau įterpiama sakinių ar žodžių junginių baltarusių tarme *poprostu*.

Atvykėliai iš kitur, bendraudami su kaimo žmonėmis, paprastai nelinkę keisti kodo, t. y. pereiti prie daugumos vietinių žmonių pirmosios kalbos; pvz., kolūkio brigadininkas kreipiasi į vieną iš lauko darbininkų:

A. *почему вы свеклу не пелете, все уже свои дзялки кончають, а вы даже не начели.*

Kodėl jūs runkelių neravite, visi jau savo eiles (paskirtą normą) baigia, o jūs dar net nepradėjot.

Moteris stengėsi taikytis prie jo kalbos – sakinį pradėjo rusų kalba, bet vėliau perėjo prie sau įprastos baltarusių tarmės, nes apylinkėse ją visi puikiai supranta, pvz.:

B. *у меня там в этом году не большая дзялка, я там быстро управлюсь. Во зарас прыедуць дочки памогуць.*

Šiomet mano norma nedidelė, aš ten greitai susitvarkysiu. Tuoj atvažiuos dukterys, padės.

J. V., g. 1934 m. Žašinių k., Varanavo r. (Baltarusija), 1995 m. įrašė N. Tuomienė.
Įrašo Nr. 806 01 J. V. saugomas asmeninėje N. Tuomienės fonotekoje.

4. Pasikeitus pokalbio temai

Diskurso dalyviai neretai kaitaliojo kalbas, kai pokalbio tema aprėpdavo ilgesnį laikotarpį. Pavyzdžiui, kai vyresnė ir vidurinė karta dalijosi prisiminimais arba atsakydavo į klausimus apie praeitį, dažniausiai kalbėdavo lie-

tuviškai. Priartėjus prie dabartinių laikų pašnekovai pakeisdavo kalbą arba į lietuvišką pasakojimą įterpdavo rusiškų ir baltarusiškų frazių, žodžių, pvz.:

- A. *išá.uklinò tévai. manì víenu. || dabójo | darbùic nêlá.idò || turtìnga buváu. | kòžnu. ned'ê.lú. svò.tai važãvò | mamà nat_namùs ažuspirdavò || labai. jáunà dar_buváu. | nênoréjáu tekéc | iš_sa_namù. niêkur eí.ê ||*

Išauklėjo (užaugino) tėvai mane vieną. Saugojo, dirbti neleido. Turtinga buvau. Kiekvieną nedielį (sekmadienį) svotai (piršliai) važiavo, mama net namus užspirdavo (užrakindavo). Labai jauna dar buvau, nenorėjau tekėti, iš savo namų niekur (iš)eit.

- B. *Turtinga nuotaka buvot?*

- A. *kokiē ti.tuř.tai | dú.nòs turéjòm || važá.vò svòtai. ir_vožá.vò | á_ištekéjáu ažu_tóko | òi pravargáu. vîsu. gi.vēnimu. || susietkà sà.kò | ištekėsi ir_gražėi. gi.vé.ñsi | як пани | нічого нябудзямі рабіць || tá.u mæř.gu. pasamží.s | a vyшла так | vîsku. pacì dař.bujau || á.nas vi(s)_sirgo | хворы усе хворы | ляжау і ляжау ||*

Kokie ten turtai, duonos turėjom. Važiavo svotai (piršliai) ir važiavo, o ištekėjau už tokio (vyro), oi privargau visą gyvenimą. Susietka (kaimynė) sako, ištekėsi ir gražiai gyvensi, kaip ponia, nieko nedirbsi. Tai mergą pasamdys. O išėjo taip, viską pati dariau. Jis (vyras) vis sirgo, sirgo ir sirgo, gulėjo ir gulėjo.

S. D., 1926 m. Ramaškonių k., Varanavo r. (Baltarusija), 1986 m. įrašė T. Vaišnytė. Įrašas Nr. 806 01 S. D. saugomas asmeninėje N. Tuomienės fonotekoje.

Prisimindami vaikystę ir jaunystę visi Varanāvo, Ródūnios, Benekáinių apylinkių informantai kalbėjo lietuviškai, nes ši kalba, jų teigimu, praeityje buvusi pagrindinė ir kasdienė bendravimo kalba. Tačiau pokario ir sovietmečio laikotarpio prisiminimai vyresniosios ir vidurinės kartos atstovų pasakojimuose apibūdinami kaitaliojant lietuvių ir baltarusių tarmes, retkarčiais įterpiant rusų kalbos elementų: trumpų pertarų, žodžių, frazių, citatų. Dabartiniai laikai, ypač buitiniai rūpesčiai, aptariami vien baltarusiškai. Šiuolaikinis gyvenimas – rusiškai, o apie religines apeigas stengiamasi kalbėti vietine lenkų kalba. Tačiau ši labiau panaši į baltarusių tarmę (plčiau žr. p. 138–139).

Pokalbių dalyviai sugebėjo parodyti, kad jie moka įvairias kalbos atmainas, suvokia jų skirtumus. Kodų kaita intensyvi ir aktuali įvairaus amžiaus žmonių kalboje. Jaunesnioji Varanāvo apylinkių karta lengvai kaitaliojo kraštui būdingas slavų kalbas ir jų atmainas. Lietuvių kalbos elementų galėjo įterpti cituodami arba perfrazuodami. Tačiau nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio jaunesniosios kartos pokalbiuose, net pasikeitus temai, lietuvių kalba jau nevartojama.

4. SOCIOLINGVISTINĖ KALBŲ FUNKCIJŲ KAITA: RAMAŠKONIŲ MIKROAREALO ATVEJIS

Kalbų kaitos procesai ypač suaktyvėja istorinių lūžių momentais, kai vyksta svarbūs politiniai, socialiniai, kultūriniai ar ekonominiai pokyčiai: valstybės okupacija, politinės sistemos, rašto, spausdintų knygų ar elektroninės žiniasklaidos pokyčiai. Kalba prisitaiko prie ją vartojančių žmonių poreikių ir besikeičiančių gyvenimo sąlygų. Vieną ar net kelias kalbas gali sunaikinti kitos kalbės ir kultūros įtaka, kuri pamažu įsiveržia ir laikui bėgant perima įvairius kitos tautos gyvenimo aspektus (Martinet 1962). Ilgainiui spaudimui sunku atsispirti. Skiriami trys pagrindiniai vienos kultūros asimiliacijos etapai:

- spaudimas bendruomenei kalbėti dominuojančia kalba;
- gyventojų dvikalbystė;
- jaunosios kartos savęs tapatinimas su nauja kalba.

Išsamus atskirų paribio arealų istorinės, sociolingvistinės ir etnolingvistinės situacijos tyrimas leidžia realiau rekonstruoti visos Pietryčių Lietuvos paribio ir užribio regiono kalbinę istoriją. Toks vienos nedidelės teritorijos tyrimas gali pasitarnauti kaip savotiška laboratorija, leidžianti daug aiškiau matyti viso regiono situaciją, atskleisti sudėtingus kalbų kaitos mechanizmus, etninės tapatybės formavimosi procesus.

Sociolingvistinės situacijos, kalbų funkcijų Ramaškonių mikroareale dinamika analizuojama remiantis lietuvių tarmės vartotojų pastebėjimais, jų prisiminimais ir apibendrinimais. Tyrime taip pat siekiama visas pagrindines istorinės rekonstrukcijos grandis sujungti į vieną seką.

Tiriant ir nustatant vienos kalbos ar kelių kalbų funkcijas atskleidžiamas kalbos vaidmuo visuomenėje, nusakoma socialinė kalbos prigimtis, išvėliamos kalbinio elgesio raidos tendencijos, reikšmingi pokyčiai.

4.1. Mikroarealo kaimų skyrimo į dvi zonas prielaida – vartojamų kalbų funkcijos

Sociolingvistinis kalbų funkcijų kaitos tyrimas grindžiamas Ramaškonių mikroarealo, kurio kompaktišką salą sudaro Armōniškių, Benekáinių, Kaulėliškių, Pereigonių ir Varanāvo (rytinė dalis) apylinkės (žr. 2 pav.), duomenimis. Tyrimui panaudota sociolingvistinė ir kalbinė medžiaga, surinkta dar tuo laikotarpiu (nuo 1995 iki 2007 m., plg. tiriamosios medžiagos aprašą p. 21–26), kai mikroarealo kaimuose gyveno nuo 2 iki 12 vyresnio amžiaus žmonių, laisvai kalbančių tradicine pietų aukštaičių tarme.

Siekiant iširti šiuolaikinę regiono sociolingvistinę situaciją, jo istoriją ir kuo nuodugniau išanalizuoti lietuvių kalbos funkcijų raidą, pateikėjai buvo apklausti pagal *Lietuvių kalbos sąveikos tyrimo programos Sociolingvistikos anketą*⁶⁵.

Lietuviškai kalbančiųjų kalbinės žinios svyravo nuo kalbėtojo gebėjimo nuosekliai nupasakoti ilgesnį įvykį, sekti pasaką ir palaikyti paprastą dialogą iki gebėjimo konstruoti atskiras frazes, įvardyti savo ar kitų kasdienes buitės darbus, pasakyti atskirų reiškinių, daiktų pavadinimus, skaičiuoti ir pan.

Tyrimo laikotarpiu – 1995–2007 m. – Ramaškonių (brus. *Ромашканы*) kaime buvo apklausti 9 informantai, laivai kalbėję lietuviškai. Tuo metu pačiame kaime ir jo apylinkėse viešumoje jau kalbėta vietine baltarusių tarme *poprostu* (vietiniai lietuviai ją vadino *gudų kalba* arba *paprasta kalba*). Į kaimą atvykęs kalbininkas, specialiai gyventojų nepaklausęs, viešose vietose lietuvių kalbos galėjo ir neišgirsti. Taip atsitiko baltarusių dialektologams 1953 m.: Varanāvo r. apylinkės buvo tyrinėtos pagal DAMB programą (1963: 59 (§147)) ir baltarusių tyrėjai lietuvių kalbos šiose apylinkėse „neužfiksavo“, todėl 1963 m. pasirodžiusiame *Baltarusių kalbos tarmių atlase* konkrečių duomenų apie vietos gyventojų vartojamas lietuvių tarmes šiaurvakarinčiuose Baltarusijos paribiuose nerasime.

Visi vyresnio amžiaus Ramaškonių kaimo gyventojai vienaip ar kitaip kalbėjo lenkiškai. Jiems tai pirmiausia religinių apeigų, tikėjimo kalba (plačiau žr. 2.4 skyriuje): vaikystėje jie atmintinai lenkiškai išmoko, jų teigimu, visam gyvenimui, pagrindines maldas ir katekizmą. Todėl dauguma vyresnio ir vidutinio amžiaus žmonių išpažinties ėjo tik lenkiškai, nes nei lietuviškai,

⁶⁵ Užpildytos *Lietuvių kalbos tarmių ir jų sąveikos tyrimo programos Sociolingvistikos anketos* (žr. 4 išnašą; Čekmonas, Grumadienė 1997: 1–33).

4. SOCIOLINGVISTINĖ KALBŲ FUNKCIJŲ KAITA: RAMAŠKONIŲ MIKROAREALO ATVEJIS

nei baltarusiškai nemokėjo⁶⁶. Iki XXI a. pradžios Varanāvo r. parapijų katalikų bažnyčiose pamaldos vyko dviem – lenkų ir baltarusių – kalbomis⁶⁷.

Vyresnieji pirminės lenkų kalbos žinias įgijo prieškarinėse lenkų mokyklose, kai Vilniaus kraštas ir vakarų Baltarusija buvo prijungta prie Lenkijos (1920–1939). Vėliau šios kartos gyventojai „tobulino lenkų kalbą“ bendraudami su lenkiškai kalbančiais vietos gyventojais, taip pat religinių apeigų metu.

Stanišių kaime (brus. *Станішві*) visi septyniasdešimtmečiai ir vyresni vietiniai gyventojai (6 žmonės) tyrimo laikotarpiu kalbėjo lietuviškai, bet tik vienoje šeimoje – B. S. (g. 1907 m.) ir M. S. (g. 1912 m.) – lietuvių kalba buvo vartojama kasdien, nes abu sutuoktiniai nuo vaikystės taip įpratę kalbėti. M. S. kalboje gana gerai perteikta tradicinės lietuvių tarmės fonetika: pagrindinės ypatybės išlaikytos, galima sakyti, tokios būklės, kaip jas 1960 m. aprašė kalbininkas Jonas Šukys (1960: 177–187). Likę Stanišių kaimo gyventojai lietuviškai bendravo sporadiškai, retais atvejais, iš įpročio. Įprasta kaimo bendravimo kalba ir čia jau buvo baltarusių tarmė *poprostu*. Vyresnioji karta, kaip ir Ramaškonysė, galėjo susikalbėti vietine lenkų kalba.

Kaimyniniame Tūsamonių kaime (brus. *Тусумануы*) laisvai lietuviškai galėjo susikalbėti 2 vietiniai gyventojai, o dar 4 žmonės lietuviškai galėjo pasakyti trumpų sakinių, įvairių daiktų ar reiškinių pavadinimų. Kaip pasakutinės lietuvių tarmės kalbėtojų kategorijos pavyzdį galima paminėti O. K. (g. 1919 m.). Ši moteris beveik sklandžiai lietuviškai vardijo jai rodomus aplinkos objektus, namų apyvokos daiktus, kūno dalis, prisiminė dažniausiai pasitaikančius veiksmožodžius, galėjo įvardyti kelias vieno žodžio formas (pvz., prisiminė, kaip lietuviškoje mokykloje išmoko linksniuoti daiktavardį

⁶⁶ Varanāvo mieste ir rajono parapijose veikia 13 katalikų bažnyčių (šaltinis: <https://vornovo.rajon.by/spravka/religioznye-organizaczi/> [žiūrėta 2023-11-14]), jose iki XXI a. pradžios pamaldos vykdavo lenkų kalba. Pastaraisiais dešimtmečiais religinės apeigos jose vyksta dviem kalbomis – lenkų ir baltarusių. Tik dviejose – Pelesės ir Ródūnios – bažnyčiose sekmadieninės pamaldos vyko dar ir lietuvių kalba.

Rajono parapijų vaikai poterių ir katekizmo buvo mokomi iš knygelių, kuriose lenkiškas tekstas buvo užrašytas rusiškėmis raidėmis (taip poterius teko mokytis ir šio darbo autorei). Rusiškose-baltarusiškose vietos mokyklose lenkų kalbą kaip dalyką vaikai pradėdavo mokytis vėliau.

⁶⁷ Kitose lietuviškose salose Baltarusijoje – Pelesojė ir Gervėčiuose, kur lietuvių bendruomenės buvusios didesnės, buvo įkurtos ir iki 2023 m. veikė lietuviškos mokyklos ir švietimo centrai, pamaldos parapijų bažnyčiose vyko trimis kalbomis – lietuvių, lenkų ir baltarusių.

šarka). Nors jai sklandžią lietuvių kalbą jau buvo sunku suprasti. Pateikėja lankė lenkišką pradinę mokyklą. Kasdieniame gyvenime nuo vaikystės kalbėjo ir lenkiškai, ir baltarusiškai. Kaip ir visi Tūsamonių kaimo gyventojai.

Lietuvių tarmė išliko ir gretimuose Navasėdų (brus. *Навасяды*) ir Bieliūnų (brus. *Біліўны*) kaimuose. Pirmajame iš jų pokalbį lietuvių kalba (nors ir sunkiai) galėjo palaikyti J. M. (vyras, g. 1923 m.). Iš viso kaime lietuviškai kalbėję 4 žmonės. Bieliūnuose seniausia kaimo lietuvė yra B. M. (g. 1912 m.). Ji parodė, kur kaime gyvena dar 3 lietuvių šeimos, kuriose dar prisimenama lietuvių kalba, nors vartojama retai.

Visoms 6 aprašytoms Ramaškonių mikroarealo gyvenvietėms tyrimo laikotarpiu buvo priskirtas aukštas lietuvių tarmės išsaugojimo laipsnis. Šie kaimai sudarė pagrindinę lietuvių kalbos zoną.

Nedideliame Stilgūnų kaimelyje (brus. *Стілгўны*), esančiame netoli Navasėdų ir Ramaškonių, gyveno 5 lietuviškai kalbantys žmonės: E. L. (vyras, g. 1909 m.) ir S. L. (vyras, g. 1912 m.), A. Z. (vyras, g. 1919 m.), L. K. (moteris, g. 1921 m.) ir jos brolis A. K. (g. 1928 m.). Biliuosė (brus. *Білі*) lietuviškai kalbėjo vienintelis A. S. (vyras, g. 1917 m.)⁶⁸, Pārubiškėse (brus. *Пярубішкі*) – V. M. (vyras, g. 1913 m.), Dainavoje (brus. *Дайнава*) – I. M. (vyras, g. 1922 m.), Ramučiuose (brus. *Рамуці*) – K. M. (vyras, g. 1921 m.). Dainavoje V. J. (vyras, g. 1925 m.) lietuvių kalbą dar šiek tiek prisiminė. Skundėsi užmiršęs daug lietuviškų žodžių, nes bendraamžiai kaimynai „aktyviai“ su juo bendrauti nenorėję.

Armōniškėse (brus. *Германішкі*), Daukšionysė (brus. *Даукіаньы*), Pereigonysė (brus. *Переганьы*) ir Valatkīškėse (brus. *Валаткішкі*) 1996 m. ir 2001 m. pavyko apklausti keletą vietinių žmonių, kurie lietuviškai kalbėjo tik vaikystėje ir jau apie 60 metų bendrauja vien tik slavų kalbomis. Tačiau kai kurie iš jų prisiminė nemažai įvairių daiktų ir reiškinių pavadinimų. Žodžių junginius, sakinius jiems buvo sunku sudaryti. Paaiškėjo įdomi tendencija – šių keturių kaimų šeimose lietuviškai kalbėjęs tik vienas iš tėvų, todėl vaikai jau augo dvikalbiai. Vėliau jie lankė rusiškas mokyklas. Paaugę su šeimos nariais bendravo viena, visiems suprantama – baltarusių – tarpe. Pavyzdžiui, S. V. (g. 1915 m.) iš Pereigonių sugebėjo prisiminti apie šimtą žodžių, nors tarp jų buvo ir tokių, kuriuos pateikėja suvokia kaip lietuviškus: *ušas* ‘ausis’, *sá.nas* ‘siena’, *rečkà* ‘upė’, *vóžol* ‘ąžuolas’, *kuř tū gi.vá.naš* ‘kur tu gyveni?’.

⁶⁸ Šio kaimo gyventojai vardijo kitų senolių, neva kalbančių lietuviškai, vardus, tačiau visi jie šią kalbą arba visai pamiršę, arba apklausų metu atkakliai atsisakė ja kalbėti.

4. SOCIOLINGVISTINĖ KALBŲ FUNKCIJŲ KAITA: RAMAŠKONIŲ MIKROAREALO ATVEJIS

Taigi šie 9 kaimai priskiriami gretutinei lietuvių kalbos zonai. Tiesa, šiuose kaimuose buvo kalbinami ir tokie vyresniosios kartos žmonės, kurie teigė, kad čia niekas nekalbėjęs lietuviškai. Tokie gyventojų pasisakymai ne visada skatinami siekio nusišypsoti tiesą, jie parodo ilgametį lietuviškumą ir lietuvių kalbos tradicijos silpnumą. Ši tradicija neturėjo visuomenės palaikymo, ją puoselėjo siauras giminių ir pažįstamų ratas.

Tyrimo metu aplankyti keli kaimai, kuriuose vyresnio amžiaus gyventojai gerai prisimena, kad jų seneliai ar tėvai kalbėjo lietuviškai: Baziliai (brus. *Базылі*), Vincūkai, (brus. *Вінцукі*), Batrakai (brus. *Батракі*). Kai kurie patys vaikystėje mokėję šią kalbą: Markaūščyna (brus. *Маркаушчына*). Likusiuose mikroarealo kaimuose, tokiuose kaip Slezka (brus. *Слэзка*), Pašėliai (brus. *Пашэлі*), Jagėlos (brus. *Ягэлы*), Šeška (brus. *Шаішкі*), Sėdliska (brus. *Сэдліска*), Liņgiai (brus. *Лінгі*), Pòlipnica (brus. *Пòліпніца*), vyresniosios kartos gyventojų, kurie paliudijo kalbinę kaimų praeitį ir kada lietuvių kalbos tradicija nutrūko, beveik nelikę. O galbūt jos čia nė nebuvo, pavyzdžiui, kaip naujakurių kaime Sėdliskoje, arba ji rekonstruojama pagal vardyno duomenis (plg. Grumadienė 1989: 84–90; Garšva 2017: 23–30; Tuomienė 2022: 52–69).

Taigi 1994–2007 m. Ramaškonių mikroarealo lietuvių šnekta vidutiniškai viename kaime buvo vartojama dviejose trijose šeimose. Pasitaikė mišrių šeimų, kuriose tik vienas žmogus lietuvių kalbą laikė savo pagrindine kalba. Visame mikroarealo plote tiriamuoju laikotarpiu iš 71 apklausto gyventojų santykinai užtikrintai lietuviškai galėjo kalbėti 34 žmonės. Lietuvių šnekta iš tikrųjų nustojo būti bendravimo priemone ir jau tuo metu išgyveno paskutinius savo gyvavimo metus atskirų žmonių atmintyje jų pasyvios kalbos pavidalu (plg. Tuomienė 2010a: 21–34).

Visoje teritorijoje pagrindinė gyventojų neviešo ir iš dalies viešo bendravimo kalba buvo vietinė baltarusių tarmė *poprostu*, bet Armōniškėse, Biržiniuose (brus. *Біржніні*), Kaulėliškėse, Kavaliáuščinoje (brus. *Кавалэўшчына*), Ramučiuose buvę šeimų, kuriose vyresni žmonės tarpusavyje bendravo lenkiškai.

Kaip jau minėta anksčiau, visame Ramaškonių mikroareale dauguma vyresniosios kartos žmonių tam tikru mastu kalbėjo lenkiškai, bet kasdienybėje ši kalba skambėjo retai, tik tam tikrose vietose ir tam tikrose situacijose. Tyrimo metu kaimų, kuriuose visi gyventojai tarpusavyje ar su atvykusiais iš kitur kalbėtų tik lenkiškai, nepasitaikė.

Pagal lenkų kalbos vartojimo ypatybes vyresniąją kartą būtų galima skirstyti į tris grupes:

4.1. Mikroarealo kaimų skyrimo į dvi zonas prielaida – vartojamų kalbų funkcijos

- 1) pirmąją grupę sudaro nedidelė vietinių lietuviškai mokančių gyventojų dalis; jie kalba lietuvių ir lenkų kalbomis, bet jų pagrindinė kasdienė kalba – baltarusių tarmė;
- 2) antroji grupė yra didžiausia, ją sudaro baltarusiškai kalbantys gyventojai, netolygiai mokantys lenkų kalbą;
- 3) trečioji grupė – žmonės, kurie savo gimtąja kalba laiko lenkų kalbą, nors kasdienė jų kalba – baltarusių, bet lenkų kalbą jie moka geriau ir ja šneka dažniau nei pirmųjų dviejų grupių atstovai.

Akivaizdu, kad Ramaškonių mikroareale, kaip ir tiriamuosiuose Pietryčių Lietuvos punktuose, lietuvių kalba buvo lėtai išstumiamą ir kaimuose ją pirmiausia keitė baltarusių tarmė. O lenkų kalba šių kalbų atžvilgiu yra adstratinė ir jų tarpusavio sąveikos procese nedalyvauja. Tokią padėtį galima konstatuoti ilgą laiką stebint ir fiksuojant situaciją iš šalies (tyrėjo – išorinio stebėtojo duomenimis). Tačiau patiems lietuvių tarmės vartotojams (vietos gyventojams – vidiniam stebėtojui) visų trijų kalbų sąveikos mechanizmas atrodo visai kitoks. Remiantis gyventojų pasakojimais ir svarstymais, išsakytais teiginiais, siekiama nustatyti, kokios buvo sociolingvistinės situacijos tam tikrais laikotarpiais.

Remiantis pagrindinės zonos kaimų vyresniosios kartos gyventojų prisiminimais, XX a. pradžioje lietuvių kalba čia buvusi pagrindinė (pirmoji) iš esmės visų vietos gyventojų (ir pačių pasakotojų) bendravimo kalba:

*pas_mūs sviētas | ir_maži ir_seni žmonės cik_ľetūviškai du.dė.no | mào tēvas
ir_mōcina cik_ľetūviškai | āni.s gūžiškai nekalbėjo ani || seni žmonės jė.igu
sus(i)ciks | tai_cik_ľetūviškai ||*

*Pas mus svietas (visi žmonės) ir maži, ir seni žmonės tik lietuviškai kalbėjo,
mano tėvas ir motina tik lietuviškai, jie gudiškai (baltarusiškai) nekalbėjo visai.
Seni žmonės jeigu susitiks, tai tik lietuviškai (kalba).*

M. S., g. 1912 m. Stanišių k., Varanavo r. (Baltarusija), 1995 m. įrašė N. Vaišnytė-Tuomienė. Įrašas nr. 806 01 M. S. saugomas asmeninėje N. Tuomienės fonotekoje.

Dauguma vietinių lietuvių buvo dvikalbiai ir laisvai kalbėjo lietuvių ir baltarusių tarmėmis. O vidurinės ir jaunesniosios kartų atstovai abi šias kalbas išmoko ir vartojo vienu metu, bet namų aplinkoje greičiausiai jie kalbėjo lietuviškai:

*mā.no tėvaĩ. silpnaĩ. gūžiškai kalbėjo || āni.s gāl suprā.tō | ku_pasā.ke | ā.le
tēp gæraĩ. nēmōkėjo || o_dā.r aņkšcaũ. sviētas cē nēmōkėjo žōžō gūžiškai
pasakīc || mā.ma nāt gæraĩ. i(r)_næsuprā.tō | dā.r tėvas nēdāũ.gi ||*

4. SOCIOLINGVISTINĖ KALBŲ FUNKCIJŲ KAITA: RAMAŠKONIŲ MIKROAREALO ATVEJIS

Mano tėvai silpnai gudiškai (baltarusiškai) kalbėjo. Jie gal suprato, ką pasakė, bet taip gerai nemokėjo. O dar anksčiau čia niekas nemokėjo žodžio gudiškai (baltarusiškai) pasakyti. Mama net gerai ir nesuprato, tėvas dar nedaug (suprato).

Z. V.-V., g. 1917 m. Ramaškonių k., Varanavo r. (Baltarusija), 1998 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašas nr. 806 03 Z. V.-V. saugomas asmeninėje N. Tuomienės fonotekoje.

Informantai savo prisiminimais ir praeities bei dabarties vertinimais tarsi rekonstravo lietuvių vienakalbystės tarpsnį, kurio jie patys beveik neprišimena, tačiau jį egzistavus patvirtina vyresniosios kartos žmonių apklausos. Dauguma informantų tvirtino, kad jų tėvai baltarusiškai labai blogai mokėjo, laisvai ir kasdien kalbėjo tik vienas kitas:

ma_mà.ma kitàp næmòkėjò | kitàp nægaléjò | cik lietùviškai || aĩ.tru. kart bòbùtė bìuvo vė.dus || žmogėlis gùziškai á.nas ùtarbujò | tai. iš_jò. mòkinãũ.s gùdu. kaĩ.bu. ||

Mano mama kitaip nemokėjo, kitaip negalėjo, tik lietuviškai. Senelė ištekėjo antrą kartą, vyras gudiškai (baltarusiškai) kalbėjo, tai iš jo mokiausi gudy (baltarusių) kalbą.

B. S., g. 1908 m. Stanišių k., Varanavo r. (Baltarusija), 1995 m. įrašė G. Kriščiūnienė, N. Vaišnytė-Tuomienė. Įrašas nr. LK 230201 saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Tyrimo metu vyresnio amžiaus gyventojų mamos ir močiutės, kurios XX a. pradžioje kalbėjo vien tik lietuviškai, nes kitų kalbų nemokėjo (plg. Gaučas 2004: 67–69), šiuose kaimuose buvo savotiška išskirtinė retenybė, nes jų lietuvių kalba įsirižė į vaikų, kuriems tuo metu dar nebuvo nė dešimties metų, atmintį. Tačiau gatvėje vaikai bendravo dviem kalbomis – lietuvių ir baltarusių. Pastarąją jie greitai išmokdavo ganydami gyvulius ar per bendrus žaidimus, plg.:

mã bòbùtė | anà má.n sá.kò | tù nægudá.uk_mãĩ cè | piř.kòj || anà næmòkėj paprastai. nei_lė.ĩkiškai | cik_lietùviškai su_mumìs || ir_visì turėj su_jà tèt ùtarb.č | ar_tù mòki | ar_má.ža ku._mòki ||

Mano senelė, ji man sako, tu negudauk (nekalbėk baltarusiškai) man čia, pirkioje (namuose). Ji nemokėjo nei poproštu, nei lenkiškai, tik lietuviškai su mumis. Ir visi turėjo su ja taip kalbėti, ar tu moki, ar maža ką moki.

M. S., g. 1912 m. Stanišių k., Varanavo r. (Baltarusija), 1995 m. įrašė N. Vaišnytė-Tuomienė. Įrašas nr. 806 01 M. S. saugomas asmeninėje N. Tuomienės fonotekoje.

4.1. Mikroarealo kaimų skyrimo į dvi zonas prielaida – vartojamų kalbų funkcijos

Taigi toks dviejų kalbų – lietuvių ir baltarusių – funkcijų pasiskirstymas tiriamajame mikroareale, atrodo, buvo gana stabilus.

XX a. pradžioje aptariamuose kaimuose lenkų kalba užėmė labai kuklias pozicijas. Pirmiausia tai buvo tik religinių apeigų, tikėjimo kalba (plačiau žr. 2.4 skyrių; plg. Daukšas 2012: 167–193; Čekmonas 2017 [1982]: 206–213), pvz.:

*spárvęzin eĩ.nam pa_pòłsku | niėkas katakizmo nemokĩno li^tùv'iškai || ir_dá.r
næmóku || li^tùvišku. maldá.kni.gi. á.tvæžę | kur_má.n jáù. saní.stoj móki.cis ||*

Išpažinties ėjom lenkiškai. Niekas katekizmo nemokė lietuviškai. Ir dabar nemoku. Lietuvišką maldaknygę atvežė, kur man jau senatvėje mokytis.

V. P., g. 1928 m. Stanišių k., Varanavo r. (Baltarusija), 1995 m. įrašė G. Krišiūnienė, N. Vaišnytė-Tuomienė. Įrašo nr. 806 01 V. P. saugomas asmeninėje N. Tuomienės fonotekeje.

Kasdieniam gyvenime lenkų kalbos jie nevartojo, nes dar nebuvo jokios būtinybės ir poreikio. Vietinė lenkų, kaip konfesinė, kalba akivaizdžiai dar nebuvo rimta kaimo gyventojų polonizacijos priemonė. Įdomu tai, kad kaimo močiutės, kalbėjusios tik lietuviškai, vaikus mokė *kalbėc pótærus lé.ŋkiškai* (kalbėti poterius lenkiškai), juk pačios kitaip nemokėjo.

Svarbesnį vaidmenį lenkų kalbos sklaidoje suvaidino dvarai, nes jų savininkai daugiausia buvo nevietiniai lenkai. Tie kaimai, kurie buvo arčiau dvarų, greta lietuvių kalbos vartojo ir lenkų kalbą. Vėliau vietoj lietuvių kalbos šių kaimų gyventojai ėmė vartoti lenkų kalbą. Senosios kartos gyventojų teigimu, jeigu nueisi grūdų prašyti ar kokios kitos pagalbos (arklio žemei suarti) ir nekalbėsi lenkiškai, ponas tau nepadės, *cig durbìs paródi.s* (tik duris parodys). Todėl kaimuose aplink dvarus gyventojai prisitaikė ir ėmė pataikauti ponams – daugėjo dvikalbių šeimų. Taigi dalis gyventojų sąmoningai nustojo kalbėti lietuviškai (plg. Turska 1939 [1995]: 34, 37, 59–60).

Pagrindinėje Ramaškonių mikroarealo zonoje dvarų praktiškai nebuvo. Kaimai, kuriuose dalis gyventojų save laikė kalbančiais tik lenkiškai, arba ribojosi su dvaru, pavyzdžiui, Biržiniai (brus. *Біржніні*), Baziliai (brus. *Базылі*), arba kūrėsi šalia dvarų, tarkime, Kaulėliškės. Buvusiuose šlėktų kaimuose, pvz., Kavaliáuščinoje (brus. *Ковалёуцына*), kur lenkų kalbą vietos gyventojai laikė savo gimtąja kalba, XX a. pradžioje ji buvo ne vientelė ir net ne pagrindinė apylinkių kalba. Kai kurie šių kaimų gyventojai yra nuskurdusių šlėktų, pasidalijusių savo žemes, palikuonys. Nei

4. SOCIOLINGVISTINĖ KALBŲ FUNKCIJŲ KAITA: RAMAŠKONIŲ MIKROAREALO ATVEJIS

nuskurdusių bajorų protėviai, nei patys bajorai niekada nebuvo visiškai polonizuoti, nes gyveno kartu su valstiečiais lietuviais (Čekmonas 2017c [1995]: 79–87; Turska 1939 [1995]: 60–63).

Ankstesniuose darbuose teigiama, kad dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą Ramaškoniių mikroarealo gyventojai lenkų kalbą vertino kaip kultūringesnę, aukštesnio prestižo kalbą (plg. Gaučas 2004: 89). Tai patvirtino dauguma apklaustų informantų. Lenkų kalba jų apylinkėse plito kunigų ir ponų dėka ir pirmiausia aukojant lietuvių kalbą. Tačiau baltarusių tarmei ji buvo „tolerantiškesnė“, nes baltarusių tarmė *poprostu* buvo laikoma artima vietinei lenkų kalbai. Net ir šiandien kai kurie vietiniai gyventojai teigia, kad šios abi kalbos yra susimaišiusios, panašios, visiškai tapačios. Tai grindžiama ne tik jų panašumu, bet ir aiškiu funkcijų pasiskirstymu.

4.2. Sociolingvistinių lietuvių kalbos funkcijų kaita: pagrindinių situacijų analizė

Tyrimė į Ramaškoniių mikroarealą žiūrima kaip į savotišką didžiulės baltų ir slavų paribio zonos prototipą, kur dominuojančią lietuvių kalbą ilgą laiką taikiai keitė baltarusių kalba. Tiesa, vyresniosios kartos vietos gyventojų nuomone, lietuvių kalba, o tuo metu – tradicinė pietų aukštaičių tarmė, nors ir vartota greta baltarusių tarmės *poprostu*, išlaikė savo pozicijas, o jos funkcijos beveik nepakito. Todėl hipotezę apie vietinės baltarusių tarmės išgalėjimą siekiama įrodyti rekonstruojant buvusias lietuvių kalbos ir vietinių slavų kalbų vartojimo situacijas šiame mikroareale. Tai daroma konstruojant sociolingvistinių situacijų schemas.

Tokiu būdu suformuotos penkios sociolingvistinių kalbos funkcijų kaitos situacijos, pavaizduotos lentelėse. Pirmoji atspindi situaciją, buvusią pagrindinės Ramaškoniių mikroarealo zonos kaimuose praeityje – pagal seniausių kalbėtojų pasakojimus – maždaug prieš pusantro šimto metų (žr. 4 lentelę).

Lentelėje matyti tokia tendencija: lietuvių kalba buvo priešpriešinama baltarusių kalbai, t. y. šeimos kalba – gatvės (išorinio bendravimo) kalbai. Tokia dviejų kalbų priešprieša galėjo prasidėti daug anksčiau. Pažymėtina, kad ši priešprieša dar buvo neabsoliuti, nes ir lietuvių, ir baltarusių kalbos mikroareale galėjo atlikti tas pačias funkcijas.

XX a. pradžioje lietuvių kalba buvo pagrindinė kaime gyvenančios vyresniosios kartos bendravimo kalba (gatvė, privati vieta), tačiau vidurinės ir jaunesniosios kartos gyvenime šią funkciją atliko baltarusių tarmė *poprostu*.

4.2. Sociolingvistinių lietuvių kalbos funkcijų kaita:
pagrindinių situacijų analizė

4 lentelė. Vyresniosios ir vidurinės (jaunesniosios – tik iš dalies) kartos kalbų vartojimas Ramaškonių mikroareale: pirmoji situacija

Tarmė / kalba	Gyventojų karta	Šeimos kalba	Gatvės kalba (neoficiali)	Vieša kalba (oficiali)	Bažnyčios, religijos kalba	Mokyklos, administracijos kalba
Lietuvių	Vyresnioji / vidurinė	+	+ (+)	(+) ⁶⁹ (+)	–	–
Baltarusių tarmė poproštu	Vyresnioji / vidurinė	(+) (+)	(+) +	+	–	–
Lenkų	Vyresnioji / vidurinė	–	–	–	+	(+)
Rusų	Vidurinė / jaunesnioji	–	–	–	–	+

Lenkų kalba, kaip religijos ir tikėjimo kalba, priešpriešinama lietuvių kalbai ir baltarusių tarmei. Be to, lenkų kalba buvo ir mokyklų bei bažnytinių kolegijų, kur mokėsi smulkiųjų bajorų vaikai, kalba.

Rusų kalba, kaip oficiali valstybinė kalba, nebuvo priešpriešinama visoms kitoms kalboms, vartojamoms pagrindinėse kaimo gyventojų bendravimo sferose. Akivaizdu, kad tuo metu rusų, kaip administracijos ir mokyklos kalba, pagrindinėms regiono kalboms įtakos turėjo labai mažai. Tačiau buvusiuose lietuviškuose kaimuose lietuvių kalbos tradicija jau trūkinėjo – vyresnioji karta lietuviškai čia kalbėjo tik tarpusavyje:

sėnei cik lietuviškai du.dėno i_pa_prustu || mā. tėvai. uli.čoj kalbėjo lietuviškai | a_ingi_mūs vaikūs jau_ūtarijō paprastai. | gūziškai ||

Seniai tik lietuviškai kalbėjo ir poproštu (baltarusiškai). Mano tėvai ūlyčioje (kaime) kalbėjo tik lietuviškai, bet su mumis vaikais jau ūtarijō (kalbėjo) paprastai (baltarusių tarme poproštu), gudiškai (baltarusiškai).

V. V., g. 1932 m. Ramaškonių k., Varanavo r. (Baltarusija), 2003 m. įrašė M. Vaišnys. Įrašas nr. 806 01 V. V. saugomas asmeninėje N. Tuomienės fonotekoje.

⁶⁹ Skliaustai lentelėje rodo santykinai mažesnę tam tikros kalbos paplitimą atitinkamoje funkcijoje.

4. SOCIOLINGVISTINĖ KALBŲ FUNKCIJŲ KAITA:
RAMAŠKONIŲ MIKROAREALO ATVEJIS

моладзь мала размаўляла па-літоўску, мы выраслі, таму мала хто з намі размаўляў па-літоўску. Мы пачалі па-польску, а на літоўскую мову ніхто вніманія не звяртаў. Ідзею у касцёл, вячанне якое, усе па-польску.

Jaunimas mažai kalbėjo lietuviškai, mes jau paaugome, tai su mumis jau mažai kas kalbėjo lietuviškai. Mes pradėjome (kalbėti) lenkiškai, o į lietuvių kalbą jau niekas dėmesio nekreipė. Nueini į bažnyčią, vestuvės kokios – visi lenkiškai.

B. V., 1921 m. Ramašionių k., Varanavo r. (Baltarusija), 1995 m. įrašė N. Vaišnytė-Tuomienė. Įrašas nr. 806 01 B. V. saugomas asmeninėje N. Tuomienės fonotekoje.

Tyrimo medžiaga parodė, kad tiek vidurinės, tiek vyresniosios kartos atstovai pradėjo aiškiau suprasti, kokia kalba reikia „kalbėti mandagiai ir kultūringai“, ir mokytis tos „aukštesnės kultūros“ kalbos. Iš gyventojų pasakojimų aiškėja, kad keliuose Ramašionių mikroarealo kaimuose lietuvių kalbos funkcijos ėmė siaurėti: ją kaip šeimos kalbą pakeitė baltarusių tarmė *poprostu*, o kaip viešo bendravimo kalbą – lenkų kalba:

5 lentelė. Lietuvių kalbos funkcijų kaita Ramašionių mikroareale: antroji situacija

Tarmė / kalba	Gyventojų karta	Šeimos kalba	Gatvės kalba (neoficiali)	Vieša kalba (oficiali)	Bažnyčios, religijos kalba	Mokyklos, administracijos kalba
Lietuvių	Vyresnioji / vidurinė	+ (+)	(+) –	(+) –	– –	– –
Baltarusių tarmė <i>poprostu</i>	Vyresnioji / vidurinė	(+) +	+ +	+ +	– –	– –
Lenkų	Vyresnioji / vidurinė	– –	– –	– (+)	+ +	(+) (+)
Rusų	Vidurinė / jaunesnioji	–	–	–	–	+

Pažymėtina, kad lietuvių kalba iš privačios namų aplinkos buvo išstumta dvejopai. Jei abu tėvai dar kalbėdavo tarpusavyje lietuviškai, tai su vaikais bendraudavo vis rečiau, ilgainiui apskritai nustojo kalbėti. Gatvėje, turguje, parduotuvėje ar išvykus kitur ypač vidurinės ir jaunesnės kartos žmonės

4.2. Sociolingvistinių lietuvių kalbos funkcijų kaita: pagrindinių situacijų analizė

vengdavo lietuvių kalbos, kai ją girdėdavo kiti. Du trečdaliai informantų šią situaciją patvirtino savo pasakojimuose, pavyzdžiui:

sė.nei suveĩ.na | bú.davo | tai_du.dã̃na lietùviškai || pá.sakoja visó̃kus dalĩ.-kus | a_mã̃s vaikai. jãu_niẽkø næsuprá.tõm | kũ. icì sã̃.nei du.dã̃na || мы дзיעйи нiчõга не панiмалi | з нами ужõ гаварыли на просту ||

Seniai sueina, būdavo, tai dūdena (kalba) lietuviškai. Pasakoja visokius dalykus, o mes vaikai jau nieko nesupratom, ką šitie seniai dūdena (kalba). Lie. mes vaikai nieko nesupratom, su mumis jau kalbėjo poprostu.

V. V., g. 1932 m. Ramaškonių k., Varanavo r. (Baltarusija), 2001 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašas Nr. LK035603 CD529PA76 saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Lietuvių kalbos funkcijų susiaurėjimas lėmė baltarusių kalbos pozicijų stiprėjimą. Bet tai atsitiko netiesiogiai: lietuvių ir baltarusių kalbos nekonkuravo tarpusavyje, o lietuvių kalbos funkcijas pakeitė lenkų kalba atliekamos funkcijos, pavyzdžiui, religinės ir bažnytinės apeigos. Taip lietuvių kalbos funkcijos susiaurėjo, o lenkų kalbos išsiplėtė. Taigi lietuvių kalbai susilpnėjus funkcijų prasme, įsijungė pagrindinis šio krašto vietinių lietuviškai kalbančių gyventojų savaiminio baltarusėjimo mechanizmas.

Po 1920–1939 m. vietinės lenkų kalbos statusas ir jos funkcijos Ramaškonių mikroarealo kaimuose smarkiai pasikeitė. Nuo to laiko ši kalba tapo veiksmingu sociolingvistinės transformacijos veiksmiu, pakeitusiu tradicinį viso regiono kalbinį kraštovaizdį.

Lenkų kalba plito trimis kanalais. Pirmiausia savo veiklą suaktyvino bažnyčia, kurioje ir anksčiau buvo skleidžiama lenkų kalba. Antra, buvo atidarytos pradinės mokyklos lenkų kalba ir įvestas privalomas pradinis išsilavinimas. Trečiasis kanalas buvo valdžia – lenkų kalba buvo bendravimo su valdžia priemonė. Visa tai lėmė, kad tos gyventojų dalies, kuri anksčiau buvo orientuota į lenkų kalbą, prestižas labai padidėjo. Aplinkybės susiklostė taip, kad pagrindiniu tiesioginiu lenkų kalbos „kalbiniu priešininku“ pirmiausia tapo lietuvių, o ne baltarusių tarmė *paprostu*.

Naujosios aplinkybės lėmė tai, kad Ramaškonių mikroareale susiklostė lietuvių tarmei itin nepalanki situacija – pasikeitė požiūris į lietuviakalbius gyventojus. Tai turėjo labai svarbių pasekmių tolimesniam lietuvių kalbos likimui. Informantai prisimena, kaip 1930-ųjų pradžioje bažnyčiose skambėdavo toks pasakymas: *žievas næmõka kiteĩ.p cìk pa_pòlsku (Dievas nemoka kitaip, tik lenkiškai)*, plg.:

4. SOCIOLINGVISTINĖ KALBŲ FUNKCIJŲ KAITA:
RAMAŠKONIŲ MIKROAREALO ATVEJIS

pær_žvìdėšbum̃c mǣtu lé.ɣkai ká.lę žmoném galvõn | kat_lietuõu kalbá. nækuĩtu.rĩnga | bĩru. kalbá. | atęjĩ.stu. kalbà || maldõs diėvas neišklaũsĩ.s lietũviškai ||

Per dvidešimt metų lenkai kalė žmonėms į galvas, kad lietuvių kalba nekultūringa, būrų kalba, ateistų kalba. Dievas neišklausys maldos lietuviškai.

J. M., g. 1913 m. Daržininkų k., Varanavo r. (Baltarusija), 1997 m. įrašė M. Vaišnys. Įrašas nr. 806 01 J. M. saugomas asmeninėje N. Tuomienės fonotekoje.

Didėjant polonizacijos tempams, vyresniosios kartos gyventojai kaimuose už pagrindinės Ramaškonių mikroarealo zonos galutinai atsisakė lietuvių kalbos: leido vaikus į lenkiškas mokyklas, o patys stengėsi oficialios komunikacijos sferoje kuo dažniau kalbėti lenkiškai. Tačiau pagrindinė šių kaimų kalba vis dar liko baltarusių tarmė.

Taigi gretutinės zonos kaimuose susidarė situacija, kurioje lenkų ir baltarusių kalbas ėmė vartoti plačiau – išplito jų vartojimo sferos. Šių kalbų genetinis artumas, besiformuojantis lenkų tapatybės jausmas (Čekmonas 2017 [1993]: 136–143), taip pat polinkis į papildomą abiejų kalbų funkcijų pasiskirstymą sukėlė minčių apie pamatinį šių kalbų giminiškumą. Kitaip tariant, 3 situacijoje yra akivaizdžių *diglosijos* užuomazgų. Gali būti, kad baltų ir slavų paribio teritorijoje baltarusių tarmę nuo visiško lenkų kalbos išstūmimo apsaugojo spontaniška tokio tipo *diglosija*⁷⁰ (plg. Verenič 1973: 5–22; Zielińska 2003: 97–109).

6 lentelė. *Lietuvių kalbos funkcijų kaita Ramaškonių mikroareale: trečioji situacija*

Tarmė / kalba	Gyventojų karta	Šeimoms kalba	Gatvės kalba (neoficiali)	Vieša kalba (oficiali)	Bažnyčios, tikėjimo kalba	Mokyklos, administracijos kalba
Lietuvių	Vyresnioji / vidurinė	–	–	–	–	–
Baltarusių tarmė <i>poprostu</i>	Vyresnioji / vidurinė	+	+	(+) +	–	–
Lenkų	Vyresnioji / vidurinė	–	–	(+) +	+	+

⁷⁰ Čia vietinė lenkų kalbos atmaina ir baltarusių tarmė *poprostu* laikytos dviem tos pačios kalbos atmainomis. Bet lenkų kalba buvo tarsi aukštesnio stiliaus kalba, o baltarusių – žemesnio stiliaus. Šios dvi kalbos dažnai vartotos skirtingais tikslais skirtinguose socialiniuose kontekstuose.

4.2. Sociolingvistinių lietuvių kalbos funkcijų kaita: pagrindinių situacijų analizė

Šios lentelės duomenys apibūdina tam tikrą „vidutinę“ kalbų vartojimo būklę ir tarsi atskleidžia ateities tendencijas kalbų funkcijų dinamikoje. Reikia pasakyti, kad lentelėje pateikta *trečioji situacija* reikalauja papildomų komentarų, nes ji yra daug sudėtingesnė.

Lentelėje matyti, kad lietuvių kalba mikroareale prarado kai kurias sociolingvistines funkcijas, tačiau tai visiškai nereiškė, kad ji staiga išnyko. O baltarusių tarmė *poprostu* vis dar plačiai vartojama kaip išorinės komunikacijos kalba (vartojama gatvėje, tarp kaimų), bet akivaizdi tendencija ją riboti. Svarbu pasakyti, kad polonizacijos politika padarė didelę įtaką lietuvių tarmės pozicijai, bet dar nepaveikė beveik visas ankstesnes pozicijas išsaugojusios baltarusių tarmės *poprostu*. O besiformuojančios *diglosijos* sąlygomis *poprostu* savo pozicijas net sustiprino.

Ramaškoniių mikroarealo kaimuose artėjant prie XX a. vidurio ir vėliau sociolingvistinė situacija darėsi vis sudėtingesnė. Mat čia iki XX a. vidurio didžioji dalis gyventojų kalbėjo lietuviškai ir lenkų kalbos plitimas negalėjo iš karto lemti *trečiosios situacijos* susiformavimo. Be to, tuo metu čia buvo atidarytos pirmosios lietuviškos pradinės mokyklos ir skaityklos, kurias organizavo atvykę visuomenės švietimo draugijų nariai (plg. Martinkėnas 1995: 81–88).

Pažintis su lietuvių raštija, lietuvių bendrine kalba, tautinės kultūros elementais šiuose kaimuose sukėlė tikrą lietuvių tautinės savimonės sprogamą. Lietuvių tautinės tapatybės atsiradimas buvo neabejotinas iššūkis ir atsvara polonizacijos politikai. Kaip tik tai suprato lenkų administracija, persekiojanti Lietuvos švietimo draugijų ir įstaigų veiklą. Lietuviškos mokyklos iki 1937 m. buvo uždarytos. Šia tema daug papasakojo vyresniosios kartos atstovai:

*lenkai. lá.ŋgus gŭrbino | lenkai. iżdai.žę lá.ŋgus skaici.kłosa || àle mus_pærseķo-
jo už_tai. | kad_mæ's virstuñ lenkai.s || àle nei_šdis nei_tàs | kàp_tu pæ.řsi-
veřsi | šeimõj tęvas lietuiškai du.dãna | motkà | visà šeimà lietuvi. || ir_
jãunimas jãu. pŕiprã.tom | jãu. mùs nepriverš.ingi_lenkũ. kal.bu. pŕiprã.řc ||*

*Lenkai langus daužė, lenkai pagurino (išdaužė) langus skaityklose. Bet mus persekiojo už tai, kad mes taptume lenkais. Bet nei šis nei tas, kaip tu pasikei-
si, šeimoje tėvas lietuviškai dudena (kalba), motina, visa šeima lietuvi. Ir
jaunimas jau pripratom. Jau mūsų neprivers prie lenkų kalbos priprato (pra-
dėti kalbėti lenkiškai).*

A. S., g. 1908 m. Stanišių k., Varanavo r. (Baltarusija), 1995 m. įrašė G. Kriščiūnienė, N. Vaišnytė-Tuomienė. Įrašas nr. LK 230201 saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

4. SOCIOLINGVISTINĖ KALBŲ FUNKCIJŲ KAITA: RAMAŠKONIŲ MIKROAREALO ATVEJIS

Polonizacijos ir lietuvių tautinės savimonės formavimosi procesų susidūrimas lėmė pastebimą kaimo visuomenės skilimą. Dalis priėmė oficialią elgesio poziciją ir atsisakė vartoti – bent jau viešąją – lietuvių kalbą, todėl atitinkamuose tiriamojo mikroarealo kaimuose atsirado pagrindiniai *trečiosios situacijos* elementai. Kita dalis gyventojų, pasijutę esą lietuvių bendruomenės nariai, aktyviai priešinosi polonizacijai:

miest̄li. pasr̄odi.ĉ l'et̄uui b̄uvo ḡėda | sarmat̄a | kai_acid̄ar̄ę m̄ok̄k̄l̄os | suveĩ.nam visi sust̄ojam | s̄a.vo rat̄li. pad̄ar̄om ir_kal̄.bam l'et̄uviški | tai_kici p̄ir.štai(s) r̄od̄o | to_licv̄ini psia kr̄ew ĩch ||

Miestelyje pasirodyti lietuviui buvo gėda, sarmata. Kai atsidarė mokyklos, suiname, sustojam, savo ratelį padarom ir kalbam lietuviškai. Tai kiti pirštais rodo, tai lietuviai, šuns kraujas jų.

V. P., g. 1928 m. Bieliūnų k., Varanavo r. (Baltarusija), 1996 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašas nr. 806 01 V. P. saugomas ameninėje N. Tuomienės fonotekoje.

Lietuvių kalbos pozicijos išlaikymas nelėmė iš esmės naujos situacijos atsiradimo, tik reiškė pirmosios situacijos pasikeitimą: pagrindinė bendravimo kalba išliko baltarusių tarmė *poprostu*, mokykloje buvo dvi – lenkų ir lietuvių – kalbos, bet lenkų kalba šiek tiek išplėtė savo funkcijas, „prasi-verždama“ į išorinės komunikacijos sferą:

7 lentelė. Lietuvių kalbos funkcijų kaita Ramaškoniių mikroareale: pirmosios situacijos papildymas (1A)

Tarmė / kalba	Gyventojų karta	Šeimos kalba	Gatvės kalba (neoficiali)	Vieša kalba (oficiali)	Bažnyčios, tikėjimo kalba	Mokyklos, administracijos kalba
Lietuvių	Vyresnioji / vidurinė	+	+	–	–	(+)
Baltarusių tarmė <i>poprostu</i>	Vyresnioji / vidurinė	(+) (+)	+	+	–	–
Lenkų	Vyresnioji / vidurinė	–	–	– (+)	+	+

4.2. Sociolingvistinių lietuvių kalbos funkcijų kaita:
pagrindinių situacijų analizė

Iš tikrųjų šių situaciją gana aiškiai apibūdina Z. V.-V. (g. 1917 m. Ramaškonių k.):

*kàp atãr̃ læŋkaĩ. mōkĩklōs bìvō_łé.ŋkiškōs | ir_visūs vaikūs lé.ŋkiškai mōkē ||
o_ateinì namō̃ | su tėvai.s kal̃.ba lietùviškai || nuvei.na mōkĩklōn | lé.ŋkiškai |
o_tarpùì savì. vaikaĩ. kalbējo paprastaĩ. ||*

Kai atėjo lenkai, mokyklos buvo lenkiškos. Ir visi vaikai buvo mokomi lenkiškai. Grįžę namo su tėvais kalba lietuviškai, nueina mokyklon (į mokyklą) – lenkiškai. O tarpusavyje vaikai kalbėdavo paprastu.

2001 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašas nr. LK 035601 CD 530PA78 saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Ramaškonių mikroarealo lietuvių kalbai nuo XX a. vidurio didelę reikšmę turėjo lietuvių tautinės tapatybės suvokimas, stiprėjimas ir bendrinės lietuvių kalbos mokėjimas. Apylinkių gyventojai, dar kalbėję lietuviškai, baigę dvi ar tris lietuviškos mokyklos klases, lankė sekmadienines skaityklas. Nemažai giminių išvyko dirbti į Vilnių, todėl daugelį mikroarealo lietuvių su Lietuva siejo glaudūs šeimyniniai ryšiai. Dalis vietinių lietuvių prunumeravo lietuvišką periodinę spaudą, skaitė grožinę literatūrą. Į tradicinę lietuvių tarmę pateko daug žodžių iš bendrinės lietuvių kalbos, nemažai tarmiškų žodžių įgavo naujų reikšmių. Tačiau bendrinė lietuvių kalba neturėjo didelės įtakos tarmės fonetikai ir morfologijai (plg. Tuomienė 2008: 46–75; 2010a: 22–27, 146–151), dauguma informantų esant poreikiui tam tikru mastu galėjo „suliteratūrinti“ savo lietuvių tarmę.

Lietuvių tarmės likimui ir viso krašto sociolingvistinei situacijai Antrojo pasaulinio karo metai tapo lemiami. Kaip žinoma, Varanavo apylinkėse veikė lenkų nacionalistų – „baltųjų partizanų“ būriai (krašte aktyviai būrėsi ir veikė Armija Krajova). Žmonės dalijosi prisiminimais apie jų priešiškus veiksmus prieš vietos gyventojus:

bìvō læŋkū partyzãnai | labaĩ. kãŋkĩnō ir_mùšē lietùvūs | ir_nakcimù vis_ateĩ.dē || pas_mūs visūs rūbus pajėmē | galù sakì ē | kat kòžnu. nã.kē ateĩ.na ir_kòžnu. nãkē kù.tai rañ.da pajimē | taip_pàt geñ.zino ir_šã.udē || tođėl per_kãru. | kurėj dar_mōkėjì li_tùviškai kalbēc | tai_i.sižadėjì | sãkē kat_aš_nemōku ir_àš ne_lietùvīs | dãũ.k toķũr bìvō žmoñũr ||

Buvo lenkų partizanai, labai kankino ir mušė lietuvius, ir naktimis vis ateidavo. Pas mus visus drabužius paėmė, galiu sakyti, kad kiekvieną naktį ateidavo,

4. SOCIOLINGVISTINĖ KALBŲ FUNKCIJŲ KAITA:
RAMAŠKONIŲ MIKROAREALO ATVEJIS

ir kiekvieną naktį kažką randa paimti, taip pat gąsdino ir šaudė. Todėl karo metu, kurie dar mokėjo lietuviškai kalbėti, tai išsižadėjo (kalbos), sakė, kad aš ne lietuvis, daug tokių buvo žmonių.

Z. V.-V., g. 1917 m. Ramaškonių k., Varanavo r. (Baltarusija), 2001 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašas nr. LK 035601 CD 530PA78 saugomas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

Todėl pagrindinės Ramaškonių mikroarealo zonos lietuvių kaimuose susiklostė *ketvirtoji situacija*. Nuo ankstesnių ji skyrėsi tuo, kad lietuvių kalba, praradusi savo funkcijas, tapo pasyviąja kalba. O lenkų kalba Antrojo pasaulinio karo sąlygomis savo funkcijų išplėsti negalėjo.

Po karo buvo sudarytos visos sąlygos Ramaškonių mikroareale atkurti anksčiau apibūdintų *pirmosios* (4 lentelė) ir *antrosios* (5 lentelė) *situacijų* padėtį, kurioje nebūtų aiškiai nubrėžtos koegzistuojančių tarmių funkcijos, o pagrindinė kalba taptų etniškai apibrėžianti kiekvieną iš gyventojų grupių. Tačiau kadangi Antrojo pasaulinio karo metų įvykiai nepraejo be pėdsakų, kaip tik lietuvių kalba netapo etniškai apibrėžiančia kalba, ji tebuvo rečiau vartojama, plito tarp vyresnio ir vidutinio amžiaus gyventojų, taigi, silpstanti ir mirštanti.

8 lentelė. Lietuvių kalbos funkcijų kaita Ramaškonių mikroareale: *ketvirtoji situacija*

Tarmė / kalba	Gyventojų karta	Šeimos kalba	Gatvės kalba (neoficiali)	Vieša kalba (oficiali)	Bažnyčios, tikėjimo kalba	Mokyklos, administracijos, armijos kalba
Lietuvių	Vyresnioji / vidurinė	((+)) –	–	–	–	–
Baltarusių tarmė poprostu	Vyresnioji / vidurinė	+ +	+ +	+ +	– –	– (+)
Lenkų	Vyresnioji / vidurinė	((+)) –	– –	(+) –	+ ((+))	– –
Rusų	Vidurinė / jaunesnioji	– –	– –	((+)) (+)	– –	((+)) +

Lenkų kalbos vartojimas taip pat nusilpo, nes dalis vietos gyventojų (iš viso Varanavo r.) repatrijavo į Lenkiją, tad krašte gerokai sumažėjo žmonių,

4.2. Sociolingvistinių lietuvių kalbos funkcijų kaita: pagrindinių situacijų analizė

laikančių save lenkakalbiais. Dėl šios priežasties lenkų kalba visose srityse taip pat tapo beveik pasyvia, tik vyresnės kartos gyventojų kalba. Tiesa, lenkų kalba vis dar atliko konfesinės kalbos funkciją, todėl jos pozicijos buvo stipresnės ir perspektyvesnės nei mirštančios ir buityje nykstančios lietuvių kalbos. Dėl to susidarė *ketvirtoji situacija*, kurios „išplėstinę“ versiją galima matyti ir dabar.

Vietos gyventojų santykį su regione vartojamomis kalbomis lemia ne tik tradicija ir jų vartojimo sritys, bet ir tai, kad oficialiuose dokumentuose beveik visų apylinkių gyventojų tautybė užrašyta „lenkas“. Išsiaiškinti visus tokio etninio apsisprendimo motyvus yra sunku, bet akivaizdu, kad lingvistinio pagrindo jis neturėjo. Reikėtų pabrėžti ir tai, kad etninis gyventojų apsisprendimas Ramaškonių mikroareale niekuomet ir nebuvo nepriklausomas nuo valdžios.

Gyventojai, laikantys save lietuviais, paklausti, kodėl buvo užrašyti ar pavadinti (ar patys save vadino?) lenkais, paaiškino įvairiai: vieni įsitikinę, kad tokiu būdu – „tikros tautybės klastojimu“ – buvo lenkinamas kraštas, kiti – valdininkams ir lenkų kunigams talkino svetimtaučiai raštininkai, kurie galėjo savavaliauti: nė neatsiklausę pačių gyventojų, slavindavo jų lietuviškas pavardes. Dalis vietos žmonių įsitikinę, kad jie yra katalikai, todėl lenkų tautybės (plačiau žr. 2.4 skyriuje; plg. Korzeniewska 2013: 152–171). Kad ir kaip būtų, šios teritorijos gyventojų etninis identifikavimas lenkais atrodo svarbus ankstesnių laikų polonizacijos proceso rezultatas (Šapoka 2009; Čekmonas 2017 [1991]: 204–215).

Pažymėtina, kad per gana trumpą laikotarpį pakito vyresniosios Ramaškonių mikroarealo kartos požiūris į tradicinę lietuvių tarmę. Nemažai kalbėtojų ją vertino prastokai: „prasta kaimiška kalba“, „negražiai mes šnekam lietuviškai“, „sugadinta lietuvių kalba“, pvz.:

nù kòkà cã pas_mùs ù.tarka | sənóviška kòkà_tai | paprastù žmoņù ù.tarka || sugadinta | mǎ.s kal.bam sugadinta kalbà || mùs kalbà nægražì | kàp iš_patvořòs kòkòs ||

Na, kokia čia pas mus kalba, senoviška kokia tai, paprastų žmonių kalba. Sugadinta, mes kalbam sugadinta kalba. Mūsų kalba negraži, kaip iš patvo-rės kokios.

V. P., g. 1928 m. Bieliūnų k., Varanavo r. (Baltarusija), 1995 m. įrašė G. Kriščiūnienė, N. Vaišnytė-Tuomienė. Įrašas nr. 806 01 V. P. saugomas asmeninėje N. Tuomienės fonotekoje.

4. SOCIOLINGVISTINĖ KALBŲ FUNKCIJŲ KAITA: RAMAŠKONIŲ MIKROAREALO ATVEJIS

Tokiam požiūriui į savo gimtąją kalbą, prastokam jos vertinimui neabejotinai turėjo įtakos jau minėtas polonizacijos procesas ir vietinių lietuvių pažintis su bendrine lietuvių kalba, Lietuvos istorija ir literatūra. Anot jų, lietuviai Vilniuje (ir toliau į šiaurę) kalba visai kitaip, *gramatnai lietuviškai, žmuidiška, pa žmuisku* (žemaitiškai) ir ten lietuvių kalba neturi tokių *prastų* žodžių kaip čia, vietinėje lietuvių šnektoje. Greičiausiai dėl to įprastus šnekotos žodžius *du.dãna* arba *ũtarija, ũtarka*, reiškiančius „kalba“, „kalbėti“, žmonės ėmė keisti *kalbėc* „kalbėti“, *lietuõu. kalbã* „lietuvių kalba“. Tiesa, anksčiau žodis *kalbėc* buvo vartojamas tik kaip *kalbėc põterus* „kalbėti poterius“ – naujesnis junginys, išverstas iš „kultūringos“ lenkų kalbos.

Teigiamą požiūrį į lietuvių tarmę išsakė tie, kurie lankė lituanistinę mokyklą ir turi Lietuvoje giminaičių (pvz., išvykę vaikai), skaitančių lietuviškai ir besidominčių Lietuvos kultūriniu gyvenimu. Šie asmenys sudarė tam tikrą vietinį inteligentijos sluoksnį.

XX a. pradžioje pagrindinės Ramaškonių mikroarealo zonos kaimuose mišriose šeimose dominuodavo lietuvių tarmė: ja bendrauta Bieliūnų, Navasėdų, Tūsamonių, Stanišių, Stilgūnų ir Ramaškonių kaimuose gyvenančiose šeimose, kur atitekėjusios moterys nesunkiai išmokdavo lietuvių šnekta ir namuose su savo vaikais stengėsi kalbėti lietuviškai, nors didesnių gyvenviečių vaikai gatvėje bendravo dviem kalbomis – lietuvių ir baltarusių. Situacija ėmė keistis po 1939-ųjų: mišriose šeimose daugiausia kalbėdavo baltarusių tarme *poprostu*. Vaikai tokiose šeimose dažniausiai lietuviškai jau neišmokdavo ir šios kalbos net nesuprasdavo.

Nelietuvių šeimose lietuvių šnekta vertinama neutraliai arba prastai, vadinama *brzydki język* ‘bjauri kalba’, *жмуїдская гаворка* ‘žmuidiška (žemaitiška) tarmė’. Beje, pažymėtina, kad požiūris į baltarusių tarmę taip pat dažnai neigiamas: *простая вясковая мова* ‘paprasta kaimo žmonių kalba’, kurią visos gyventojų kartos vienaip ar kitaip moka. Net ir tie, kurie save laiko lenkais, dažnai tą *poprostu* kalbą interpretavo kaip *польская мова ўперамешку з беларускай* ‘lenkų kalba, sumaišyta su baltarusių’, nors gali pripažinti, kad *bardziej podobny do języka białoruskiego* ‘labiau panaši į baltarusių kalbą’ (Biržinių k.; plg. p. 138–139). Tačiau lenkiškai kalbantys gyventojai linkę labai griežtai skirti baltarusių ir lenkų kalbų vartojimo sferas:

ludzie nie chcą, żeby w kościele ktoś do nich mówił prostym językiem, zwracal się do księdza tak, jak zwracają się do krowy (lie. žmonės nenori, kad bažnyčioje su jais kas kalbėtų paprasta kalba, kad į kunigą kreiptųsi taip, kaip kreipiasi į karvę) (Kaulėliškės).

4.2. Sociolingvistinių lietuvių kalbos funkcijų kaita: pagrindinių situacijų analizė

Be to, vietos gyventojai įsitikinę, kad šios maišytos kalbos iš kitur atvykę išsilavinę kunigai visiškai nesupranta.

Vietiniai, kalbėję tik *poprostu*, gana aiškiai kontrastavo su literatūrine baltarusių kalba – mokyklų, radijo, centrinių ir regioninių laikraščių, televizijos kalba. Galima teigti, kad ši akistata remiasi ne tiek kalbos faktais, kiek pačiu priklausymo lenkams faktui. Konfidencialiame pokalbyje jie prisipažindavo: *jakimi jesteśmy polakami, jeśli nie umiemy mówić po polsku?* (lie. *kokie mes lenkai, jei nemokame kalbėti lenkiškai?* (Armōniškės)). Vietinius lenkus jie vadino „paprastais lenkais“, pabrėždami, kad vietiniai lenkai yra ne tikri, o vietiniai, mūsiškai. Anot O. K. (g. 1919 m. Markaūščyna): *на-польску гавораць так, што мы мала разумеем* (lie. *lenkiškai jie kalba taip, kad mes maža ką suprantam*).

Iš žodinio pačių vietinių žmonių vertinimo matyti, kad jų nurodyti vietinės kalbos tipai gana tiksliai koreliavo su jų funkcinio krūvio ir paplitimo laipsnio charakteristikomis. Lietuvių tarmę – mažiausiai paplitusią ir menkai funkciškai apkrautą – dauguma regiono gyventojų vertino neigiamai, t. y. neįžvelgė jokio jos prestižo. Neabejotina, teigiamai vertinama bendrinė lietuvių kalba, bet tai akivaizdžiai nėra aukštoji, prestižiškiausia, kalba. Į šią vietą prestižinėje hierarchijoje pretendavo lenkų kalba, tačiau jos padėtį akivaizdžiai menkino siaura vartoseną ir palyginti nedidelis paplitimas. Tai gi *poprostu* ne tik tapo labiausiai paplitusia ir funkciškai apkrauta kalba, bet, daugeliui būdama emociškai neutrali ir todėl nesukelianti priešiško, ji užėmė stipriausią poziciją prestižinėje reitingų sistemoje.

Apibendrinant galima teigti, kad absoliutų lietuvių tarmės prestižo praradimą lėmė tiek jos santykiai su baltarusių tarme *poprostu*, tiek tai, kad abi šios kalbos – ir lietuvių, ir baltarusių – buvo kryptingai priešpriešinamos „aukštesnės kultūros“, prestižiškesnei (netolimoje praeityje) lenkų kalbai. Štai kodėl tiek natūrali, tiek tikslinga polonizacija lėmė lietuvių tarmės pozicijų susilpnėjimą, o baltarusių tarmę *poprostu*, kuri *trečiojoje situacijoje* pradėta aiškinti kaip sociolingvistiškai funkcionalus lenkų kalbos stilius, dar labiau išplito ir stiprino savo pozicijas.

IŠVADOS

I

1. Remiantis atlikta išsamia sociolingvistine duomenų, surinktų iš 21 *Lietuvių kalbos atlaso* punkto Pietryčių Lietuvoje ir šiaurvakarinėje Baltarusijos dalyje esančiose lietuviškose salose, analize, galima teigti, kad XX a. antrojoje pusėje–XXI a. pradžioje matomus akivaizdžius kalbų vartojimo pokyčius Pietryčių Lietuvos ir šiaurvakarinės Baltarusijos paribyje sukėlė ne gyventojų, o kalbų kaita: šiuose plotuose gyventojai liko tie patys, tik jie tapo dvikalbiai (daugiakalbiai).
2. Kalbų kaita Pietryčių Lietuvos ir šiaurvakarinės Baltarusijos paribyje tapo pagrindine vyresniosios ir vidurinės kartos žodinio bendravimo ypatybe ir išskirtine komunikacijos su „savais“, „vietiniais“ priemone, todėl etniniu lygmeniu tai galima vertinti kaip privalumą. Pažymėtina, kad toks vertinimas, jaunesniosios kartos nuomone, šiek tiek skiriasi – Pietryčių Lietuvoje jis aukštesnis nei šiaurvakariniame Baltarusijos paribyje.

Svarbiausias lietuvių kalbos kitimo ir išstūmimo iš vartosenos veiksnys ir Lietuvos paribyje, ir užribyje yra kultūrinė vietos gyventojų asimiliacija, vykdyta per administravimą, švietimą ir bažnyčią.

3. Reikšmingi valstybių sienų ir valstybinių santvarkų Lietuvoje ir Baltarusijoje pasikeitimai tiriamuoju XX a. antrosios pusės–XXI a. pradžios laikotarpiu labai stipriai paveikė ir išskyrė buvusio iš esmės panašaus statuso gyventojų socialinę pasaulėžiūrą ir kalbų vartojimo, religijos, tradicijų, švietimo, kultūros ir administravimo vertinimus.

II

4. Pietryčių Lietuvos ir šiaurvakarinės Baltarusijos paribio gyventojų tapatumo samprata aprašomuoju laikotarpiu kito nuo neapibrėžtos tautiniu pagrindu iki tapatinimosi iškart su keliomis tautinėmis grupėmis.

Todėl skirtini bent du gyventojų tapatybės tipai: 1) jaučiamas poreikis pagal paveldėjimą priklausyti tam tikrai etninei (tautinei) grupei, laikytis jos papročių, religinių ir kultūrinių tradicijų, suvokiamas savo išskirtinumas; 2) jaučiama tam tikra priešprieša ir (ar) nenoras priklausyti tam tikrai (paveldėtai) etninei (tautinei) grupei.

5. Paribio gyventojams būdingas *tuteišiškumas* – viena iš tautinio tapatumo formų, grįsta ryšiais su tam tikra geografine vietoje, kurios gyventojus vienaip ar kitaip sieja etnolingvistinės, istorinės, sociokultūrinės ir politinės aplinkybės. Tyrimo rezultatai leidžia konstatuoti, kad *tuteišiškumas* – tai būdas atsispirti politiniam ir socialiniam spaudimui bei kitokiai kalbinės tapatybės sistemai.
6. *Tuteišiams* dažnai būdinga dvikalbystė, neretai ir daugiakalbystė. XX a. antrojoje pusėje–XXI a. pradžioje visame tiriamajame plote neoficialioje aplinkoje dominavo baltarusių kalba, tiksliau – vietinė baltarusių tarmė *poprostu*. Lietuvių tarmės privačioje aplinkoje išliko iki XX a. devintojo dešimtmečio, kitur – šiek tiek ilgiau.
7. Oficialioje aplinkoje *tuteišiai* dažniausiai vartoja vietinį lenkų kalbos variantą ir rusų kalbą. Tiriamuosiuose Lietuvos ir Baltarusijos plotuose XX a. pradžioje situacija ėmė diferencijuotis: Lietuvoje šalia lenkų ir rusų kalbų oficialiojoje aplinkoje ėmė rasti ir valstybinė lietuvių kalba (vidurinė ir jaunoji karta išmoksta švietimo įstaigose, darbovietėse ir pan.), o Baltarusijoje lietuvių kalba iš viso išnyko iš vartosenos. Tyrimas atskleidė, kad viena iš XX a. pradžios naujovių yra pozityvaus požiūrio į valstybinę lietuvių kalbą radimasis Lietuvoje, ypač didesniuose paribio miestuose, miesteliuose, didesnėse gyvenvietėse, o Baltarusijoje – į valstybinę tapusią rusų kalbą.
8. Pabrėžtina, kad pozityvus požiūris į lenkų kaip viešąją kalbą nėra prarastas, bet jis būdingesnis Pietryčių Lietuvos gyventojams. Abiejų šalių tirtuose plotuose dažniau miestų ir miestelių nei kaimo vyresnės kartos žmonės neblogai moka ir lenkų kalbą, bet neoficialioje aplinkoje šia kalba bendraujama vis rečiau. Lenkų kalbos vartojimą stimuliuoja jos, kaip konfesinės, funkcija.
9. Tirtose teritorijose kalbos pasirinkimas yra susijęs tiek su etninio tapatumo ir etninės savimonės palaikymu, tiek su tam tikru vienos ar kitos etninės grupės dominavimu, todėl vietos gyventojai, net ir nemokantys lenkų kalbos, dažnai ją pripažįsta savo gimtąja kalba.

10. Tyrimas parodė, kad baltarusių tarmė *poprostu* egzistuoja tiek Lietuvoje, tiek Baltarusijoje kaip neformalaus bendravimo kalba, neturinti rašytinės tradicijos, daugiausia vartojama kaimo bendruomenėse, dažniausiai namų ir šeimos aplinkoje. Dėl neoficialaus baltarusių tarmės statuso jaunoji karta vengia bendrauti šia tarme, nes jos nevertina ir gėdijasi, nors dauguma jaunesnių žmonių šią kalbą moka.

III

11. Tirtose daugiakalbėse Pietryčių Lietuvos ir šiaurvakarinės Baltarusijos bendruomenėse fiksuota keturių kalbų – taigi keturių kodų – kaita, kuri jose yra įprastas ir natūralus lingvistinis elgesys: siekiant palaikyti arba nutraukti pokalbį, sąmoningai vieną, kelis ar daug kartų pereinant iš vienos kalbos į kitą.

Tyrimo rezultatai rodo, kad trijų kartų – vyresniosios, vidurinės ir jaunesniosios – pateikėjų kalboje kodų kaita atlieka penkias funkcijas: referencinę, valdomąją, tapatybinę, metaforinę ir metalingvistinę.

12. Nustatytas ryšys tarp atskirų kodų vartojimo ir tautinės bei pilietinės vietos gyventojų tapatybės. Vyresnioji ir vidurinė karta rečiau negu jaunesnioji buvo linkusi keisti kodus savo *vietinei* (lokaliai) tapatybei išreikšti, o jaunesnioji karta – kad parodytų labiau pilietinę tapatybę.
13. Visi kalbėtojai kodų kaitos atveju dažniausiai įterpdavo arba lengviausiai pereidavo prie vienos kalbos – baltarusių tarmės *poprostu*. Perėjimų prie šios tarmės dažnumui įtakos galėjo turėti aplinka (pasienis su Baltarusija), gyventojų amžius, rečiau – išsilavinimo lygis.

Nustatyta, kad kalbų, dalyvaujančių kodų kaitoje, pasirinkimas priklauso nuo žmogaus amžiaus: vidurinė ir iš dalies jaunesnioji karta dažniau į savo kalbą įtraukia lenkų, rusų ir lietuvių kalbas, o vyresnioji pasirenka vietinę baltarusių tarmę *poprostu*, nes šios kartos atstovai ją vartoja kasdieniame gyvenime (baltarusių tarme *poprostu* supranta visų kartų atstovai).

14. Referencinė kodų kaitos funkcija diskurse pasitelkiama tada, kai siekiama patikslinti perteikiamų minčių raišką arba pristigus žodžio atitiktens reikiama kalba. Vyresnieji lietuviškai vykstančiame pokalbyje linkę apylygiai vartoti įterpinius *poprostu* ir vietine lenkų kalba, o lenkiškame pokalbyje atitinkamai vartojami *poprostu* ir lietuviški įterpiniai pasiskirsto netolygiai – pirmųjų yra daug gausiau nei antrųjų.

15. Valdomoji kodų kaitos funkcija atpažįstama tuo atveju, kai kalbėtojai prisitaiko prie pašnekovo tuo metu vartojamos kalbos, taip siekdami įtraukti jį į bendravimą. Šios funkcijos apraiškos daug dažniau pasitaiko vidurinės ir jaunesniosios kartos atstovų pokalbiuose nei vyresniųjų, nes pastarieji ne visada linkę keisti kodą, prisitaikydami prie pašnekovo kalbos.
16. Vykstantys pokalbiai pakaitomis dviem kalbomis – lietuvių tarme ir baltarusių tarme *poprostu* – vertintini kaip tapatybinės funkcijos apraiškos, nes leidžia nustatyti lokalią asmenų tapatybę – *tuteišiškumą*.
17. Diskurso metu vienas ar keli žodžiai iš kitų kalbų įterpiami į pagrindinę dialogo kalbą, siekiant pabrėžti, išryškinti teiginio esmę ar suteikti jam papildomą semantinę atspalvį – taigi šie intarpai kita kalba atlieka metaforinę funkciją.
18. Metalingvistinės kodų kaitos funkcijos pavyzdžių galima rasti gyventojų pokalbiuose, kai jie aptaria savo regiono kalbų specifiką, gimtosiose vietovėse vartojamų kalbų funkcijas, įvardija atskirų žodžių reikšmes, domisi tų reikšmių panašumais ir skirtumais.
19. Kodų kaitos funkcijų tyrimas parodė, kad tai perspektyvus ir šiuolaikiškas būdas atskleisti kalbos ar kalbų vaidmenį ir jų kaitą šiandieninėje daugiakultūroje ir daugiakalbėje visuomenėje. Tokio pobūdžio tyrimo išvadamis siekiama pakeisti anksčiau kalbotyroje vyravusį gana neigiamą kalbų kaitos vertinimą.
20. Bendravimas daugiakalbėje aplinkoje reikalauja iš bendravimo dalyvių praktiškai ir sumaniai (pri)taikyti kalbų žinias bei kūrybiškai ir laisvai naudotis įvairiais kalbos ištekliais, vertinant tai kaip privalumą. Todėl tolesni tyrimai gali būti susiję su Lietuvos paribio regionų jaunosios kartos kodų kaita ir kalbine elgsena daugiakalbėje aplinkoje.

IV

21. Aiškinantis kalbų ir jų funkcijų kaitą ir eigą dvikalbystės (daugiakalbystės) sąlygomis, atliktas detalus vieno mikroarealo tyrimas, grįstas Baltarusijoje buvusio lietuviakalbio Ramaškonių kaimo ir jo apylinkių duomenimis. Tyrimas parodė laipsnišką lietuvių kalbos funkcijų silpnėjimą Ramaškonių mikroarealo vietovėse iki visiško lietuvių kalbos pasitraukimo.

22. Lietuvių kalbos funkcijų susiaurėjimas lėmė baltarusių kalbos pozicijų stiprėjimą. Bet tai vyko netiesiogiai, nes tarpusavyje lietuvių ir baltarusių kalbos nekonkuravo. Lietuvių kalba neteko savo funkcijų dėl lenkų kalbos, lietuvių kalbos funkcijos siaurėjo plečiantis lenkų kalba vykdomoms funkcijoms.
23. Lietuvių kalbos prestižo praradimą lėmė ir jos santykiai su baltarusių tarme *poprostu*, ir tai, kad abi šios kalbos – ir lietuvių, ir baltarusių – buvo kryptingai priešpriešinamos „aukštesnės kultūros“, prestižiškesnei lenkų kalbai. Todėl natūrali ir tikslinga polonizacija lėmė lietuvių tarmės pozicijų susilpnėjimą, o baltarusių tarmė *poprostu*, kaip socio-lingvistiškai funkcionalus lenkų kalbos stilius, dar labiau išplito ir stiprino savo pozicijas.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

1. Aliūkaitė Daiva, Bakšienė Rima, Jaroslavienė Jurgita, Judžentytė Gintarė, Leskauskaitė Asta, Lubienė Jūratė, Meiliūnaitė Violeta, Pakalniškienė Dalia, Ragaišienė Vilija, Rinkauskienė Regina, Švambarytė-Valužienė Janina, Urbonavičienė Jolita, Vaišnienė Daiva 2014: Punktų tinklo tankis geolingvistinė skirties aukštaičiai : žemaičiai požiūriu. – *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*, sud. Danguolė Mikulėnienė, Violeta Meiliūnaitė, Vilnius: Briedis, 39; 159–163; 168–173.
2. Aliūkaitė Daiva, Kalėdienė Laima 2014: Sociolingvistinis Lietuvių kalbos atlaso punkto pateikėjo klausimynas (3 priedas). – *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*, sud. Danguolė Mikulėnienė, Violeta Meiliūnaitė, Vilnius: Briedis, 381–384.
3. Aliūkaitė Daiva, Mikulėnienė Danguolė 2014: Geolektų ir regioninių dialektų formavimosi ypatumai Lietuvoje (XIV žemėlapis ir komentarai). – *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*, sud. Danguolė Mikulėnienė, Violeta Meiliūnaitė, Vilnius: Briedis, 257–622.
4. Antinienė Dalia 2002: Asmens tautinio tapatumo tapsmas. Sociopsichologinės šio proceso interpretacijos. – *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 2, 100–107.
5. Appel René, Muysken Pieter 2005: *Language Contact and Bilingualism*, Amsterdam: Academic Archive.
6. Astreika Vera 2007: Kalbinių kontaktų įtaka Baltarusijos kalbinio landšafto zonų formavimuisi. – *Liaudies kultūra* 3(114), 45–53.
7. Auer Peter 1984: *Bilingual Conversation*, Amsterdam: John Benjamins.
8. Auer Peter 1998: *Code-Switching in Conversation*, London: Routledge.
9. Auer Peter 2002: *Code-Switching in Conversation: Language, Interaction, and Identity*, London: Routledge.
10. Bailey Robert 2002: *The Handbook of Language Variation and Change*, Oxford, England: Blackweel.
11. Balčiūnienė Irena, Česnys Gintautas 1988: *Senujų Lietuvos gyventojų antropologija*, Vilnius: Mokslas.
12. Balžekienė Aistė, Lapienienė Audronė, Merkys Gediminas, Telešienė Audronė 2008: Daugiakultūrio ir daugiakalbio ugdymo prielaidos bei problemos etniškai mišriame regione. – *Etniškumo studijos* 1–2, 146–171.

13. Baranauskas Tomas 2000: *Lietuvos valstybės ištakos*, Vilnius: Vaga.
14. Barth Frederik 1969: *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, Bergen, Oslo: Universitets forlaget, London: George Allen & Unwin.
15. Beresnevičiūtė Vida 2005: Etninės grupės ir socialiniai kalbos aspektai. – *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 5(14), 113–126.
16. Birgelienė Nijolė 2015: Dabartinis lenkų kalbos poveikis punskiečių kalbai. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 3, sud. Agnė Čepaitienė, Violeta Meiliūnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 27–39.
17. Brazaitienė Laura 2022: Kalbininkų išvalgos: lietuvių kalba Šalčininkų rajone 1952–1969 metais. – *Lietuviškumo (savi)raiška Šalčininkų rajone: aplinkybės ir galimybės*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 58–116. Prieiga internete: <http://iki.lt/wp-content/uploads/2023/05/Lietuviskumo-saviraiska-Salcininku-rajone-1.pdf>.
18. Broch Olaf 1960: Zum Litauischen südlich von Vilna. – *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 19, 1–71.
19. Brubaker Rogers 1996: Nationalizing state in the old „New Europe“ – and the new. – *Ethnic and Racial Studies* 19(2), 411–437.
20. Brubaker Rogers 2015: Linguistic and Religious Pluralism: Between Difference and Inequality, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 41(1), 3–32.
21. Bubnys Arūnas 1994: *Lenkų pagrindis Lietuvoje 1939–1940 m.*, Kaunas: Lietuanica.
22. Bubnys Arūnas 1995: Armijos krajojvos ištakos ir ideologija Lietuvoje. – *Armija krajoja Lietuvoje*, Vilnius–Kaunas, 6–14.
23. Buchaveckas Stanislovas 1992: *Šalčios žemė*, Vilnius: Mintis.
24. Chambers Jack K., Trudgill Peter 1988: *Dialectology*, Cambridge University Press.
25. Chambers Jack K. 2002: Patterns of Variation including Change. – *The Handbook of Language Variation and Change*, 358–361.
26. Cychun Genadij 2006: The Linguistic Situation and Mixed Language Forms in Belarus. – *History, Language and Society in the Borderlands of Europe: Ukraine and Belarus in Focus*, ed. Barbara Törnquist-Plewa, Malmö: Sekel Bokförlag, 61–75.
27. [Cychun Henadz 2009: Belaruska-litouskija kal'ki] Цыхун Генадзь 2009: Беларуска-літоусікія калькі. – *Slavistica Vilnensis* 2005-2009 (Kalbotyra 54 (2)), 106–112.
28. [Cychun Henadz 2010: Krealizavany produkt: Trasianka jak pradmet lingvistyčnaha dasledavannia, Arche-Skaryna Nr. 6, 51–58] Цыхун Генадзь 2000: Крэалізаваны прадукт: Трасянка як прадмет лінгвістычнага даследавання, *Arche-Skaryna* № 6, 51–58.

29. Connerton Paul 1989: *How Societies Remember*, Cambridge: Cambridge University Press.
30. Crystal David 2005: *Kalbos mirtis*, iš anglų k. vertė Edita Šidlauskaitė, Gabrielė Gailiūtė, Vilnius: Tyto alba.
31. Czekmonas Walerius 2017 [1991]: Nad etniczną i językową mapą Polaków litewskich – o terażniejszości i przyszłości. – *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika*, sud. Laima Kalėdienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 115–127.
32. [Čekman Valerij N. 1969: К развитию основных особенностей белорусского консонантизма. – *Voprosy jazykoznanija* 2, 29–37] Чекман Валерий Н. 1969: К развитию основных особенностей белорусского консонантизма. – *Вопросы языкознания* 2, 29–37.
33. [Čekman Valerij N. 1972: К проблеме литовско-белорусских лексических связей] Чекман Валерий Н. 1972: К проблеме литовско-белорусских лексических связей. – *Baltistica* 8(2), 147–156.
34. [Čekman Valerij N. 2017a [1973]: Fonetičeskije osobennosti govorov sela Kolesniki Eišišskogo rajona Litovskoj SSR] Чекман Валерий Н. 2017a [1973]: Фонетические особенности говоров села Колесники Эйшишского района Литовской ССР. – *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika*, sud. Laima Kalėdienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 443–461.
35. [Čekman Valerij N. 2017b [1980]: К проблеме литовско-белорусской фонетической интерференции в Пелясе] Чекман Валерий Николаевич 2017b [1980]: К проблеме литовско-белорусской фонетической интерференции в Пелясе. – *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika*, sud. Laima Kalėdienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 387–416.
36. Čekmonas Valerijus 1993: Lietuvos lenkų tautinės sąmonės raida. – *Lietuvos rytai*, sud. Kazimieras Garšva, Laima Grumadienė, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 110–114.
37. Čekmonas Valerijus 2017c [1995]: Dar sykį apie rankraščių likimą, arba įvadinio straipsnio pratarmė. – *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika*, sud. Laima Kalėdienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 61–107.
38. [Čekmonas Valerijus 2017d [1988]: Функционирование языков и билингвизм (на материале ромашканских говоров)] Чекмонас Валериус 2017d [1988]: Функционирование языков и билингвизм (на материале рамашканских говоров). – *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika*, sud. Laima Kalėdienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 416–443.
39. Čekmonas Valerijus, Grumadienė Laima 1993: Kalbų paplitimas rytų Lietuvoje. – *Lietuvos rytai*, sud. Kazimieras Garšva, Laima Grumadienė, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 132–136.

40. Čepaitienė Agnė 2022: Šalčininkų rajono sociokultūriniai tinklai. – *Lietuviškumo (savi)raiška Šalčininkų rajone: aplinkybės ir galimybės*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 144–171. Prieiga internete: <http://lki.lt/wp-content/uploads/2023/05/Lietuviskumo-saviraiska-Salcininku-rajone-1.pdf>.
41. [DABM 1963: *Dyjalektalagyčny atlas belaruskaj movy*, Minsk: Vydavectva akademii navyk BSSR] ДАБМ 1963: *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*, Мінск: Выдавецтва акадэміі навук БССР.
42. Daukšas Darius 2008: Pase įrašytoji tapatybė: Lietuvos lenkų etninio / nacionalinio tapatumo trajektorijos. – *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 8(17), 57–72. Prieiga internete: <https://www.istorija.lt/data/public/uploads/2020/09/lietuvos-etnologija-8-17-5-darius-daukc5a1as-pase-c4afrac5a1ytoji-tapatybc497-p.-57-72.pdf>.
43. Daukšas Darius 2012: Lietuvos lenkai: etninio ir pilietinio identiteto konstravimas ribinėse zonose. – *Lietuvos etnologija: socialines antropologijos ir etnologijos studijos* 21, 167–193.
44. Daukšas Darius 2014: Paribio identitetai: Punsko ir Šalčininkų atvejai. – *Etniškumo studijos* 2, 89–107. Prieiga internete: http://www.ces.lt/wpcontent/uploads/2015/05/Dauk%C5%A1as_Etni%C5%A1kumo-sudijos-2014-2.pdf.
45. Dovydaitis Jurgis 1968: Priebsaliai *d, t* bei *g, k* Dieveniškėse ir kitose vietose. – *Dieveniškės*, red. komisija: Vanda Barauskienė, Vacius Milius (pirmininkas), Antanas Stravinskas, Antanas Tyla, Norbertas Vėlius, Aloyzas Vidugiris, Vilnius: Vaga, 207–210.
46. Ermanytė Irena, Eigminas Kazys 1968: Žemės kalba (vietovardžiai). – *Dieveniškės*, red. komisija: Vanda Barauskienė, Vacius Milius (pirmininkas), Antanas Stravinskas, Antanas Tyla, Norbertas Vėlius, Aloyzas Vidugiris, Vilnius: Vaga, 211–217.
47. Frėjutė-Rakauskienė Monika, Šliavaitė Kristina 2012: Rusai, lenkai, baltarusiai Lietuvoje: lokalaus, regioninio ir europinio identitetų sąsajos. – *Etniškumo studijos* 1–2, 126–144.
48. Garšva Kazimieras 1993: Lietuvos lenkų autonomijos kūrimo istorija. – *Lietuvos rytai*, sud. Kazimieras Garšva, Laima Grumadienė, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 314–320.
49. Garšva Kazimieras 2005: *Lietuvių kalbos paribio šnektos (fonologija)*, moksl. red. Laima Grumadienė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
50. Garšva Kazimieras 2007: Baltų kalbų substratas rytuose. – *Valoda – 2007. Valoda dažādu kultūru kontekstā*, Daugavpilis: Saule, 24–35.
51. Garšva Kazimieras 2017: Gudijos Astravo krašto vietovardžiai. – *Gimtasai kraštas* 2, 23–30.
52. Garšva Kazimieras, Grumadienė Laima (sud.) 1993: *Lietuvos rytai*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras.

53. Gaučas Petras 2004: *Etnolingvistinė Rytų Lietuvos gyventojų raida: XVII a. antroji pusė–1939 m.*, Vilnius: UAB „Infrastras“.
54. [Gaučas Petras, Vidugiris Aloyzas 1983: Etnolingvističeskaja situacija litovsko-belorusskogo pograničja s konca 18 načalo 20 v.] Гаучас Пятрас, Видугирис Алоизас 1983: Этнолингвистическая ситуация литовско-белорусского пограничья с конца 18 поначало 20 в. – *Geografija* 19: *Gyventojai ir gyvenvietės*, Vilnius: Mokslas, 26–73.
55. Geben Kinga 2010: Vilniaus lenkų kalbinė savimonė, daugiakalbystė ir tapatybė. – *Miestai ir kalbos: kolektyvinė monografija*, red. Meilutė Ramonienė, Vilnius: Vilniaus universitetas, 153–173.
56. Geben Kinga 2012: Kim się czują Polacy z Wilna, Solecznik i Trok. – *Kresowe dziedzictwo: studia nad językiem, historią i kulturą*, red. Anna Burzyńska-Kamieniecka, Mateusz Misiak, Jan Kamieniecki, Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 155–165.
57. Geben Kinga 2013: Lietuvos lenkai ir lenkų kalba Lietuvoje. – *Miestai ir kalbos 2. Sociolingvistinis Lietuvos žemėlapis: kolektyvinė monografija*, red. Meilutė Ramonienė, Vilnius: Vilniaus universitetas, 217–234.
58. Girininkaitė Veronika 2019: *Kalbų ir kultūrų sąveika keliakalbio idiolekte. Atvejo analizė: Vytauto Civišio Dienoraštis (1904–1910): daktaro disertacija*, Vilnius: Vilniaus universitetas.
59. Grinaveckienė Elena 1969: Lietuvių ir slavų gramatinio kontaktavimo reiškiniai Pietryčių Lietuvoje. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 11, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 219–229.
60. Grinaveckienė Elena, Mackevič Juzefa 1988: Kai kurios baltarusių lituanizmo fonetinės ypatybės. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 27, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 123–131.
61. Grinaveckienė Elena 1993: Lituanizmo prisitaikymas baltarusių šnektose ir jų atpažinimo būdai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 32, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 113–133.
62. Grinaveckienė Elena 1994: *Lietuvių tarmių tekstai 1. Balatna (Varanavas)*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
63. Grinaveckienė Elena 1995: Lituanizmai Šaltinių kaimo baltarusių leksikoje. – *Dieveniškės*, sud. Venantas Mačiekus, Vilnius: Mintis, 467–495.
64. Grinaveckienė Elena 1997: Izoliuotų lietuvių šnektų vertiniai etninėse Lietuvos žemėse Baltarusijoje. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 37, Vilnius, 185–195.
65. Grinaveckienė Elena, Mackevič Juzefa 1988: Kai kurios baltarusių lituanizmo fonetikos ypatybės. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 27, Vilnius: Mokslas, 123–131.
66. Grinaveckienė Elena, Mackevič Juzefa 1990: Lietuviškos kilmės leksiniai vertiniai baltarusių paribio šnektose. – *Baltistica* 26(2), 165–173.

67. Grinaveckis Vladas 1972: Nauji duomenys apie vakarų dzūkų tarmės kirčiavimą. – *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, serija A, IV, 181–186.
68. Grinaveckis Vladas 1991: *Lietuvių kalbos tarmių kirčiavimo klausimai*, Vilnius: Vilniaus pedagoginis institutas.
69. Grumadienė Laima 1989: Varanavo rajono oikonimų slavinimas. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 28, Vilnius: Mokslas, 84–90.
70. Grumadienė Laima 1993a: Benekainių apylinkių antroponimija. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 30, Vilnius, 48–56.
71. Grumadienė Laima 1993b: Kokios sociolingvistinės Pietryčių Lietuvos perspektyvos? – *Pietryčių Lietuva*, sud. Vacys Milius, Vilnius, 147–153.
72. Grumadienė Laima 1995: Kaip kalbama Dieveniškųjų apylinkėse. – *Dieveniškės*, sud. Venantas Mačiekus, Vilnius: Mintis, 461–466.
73. Grumadienė Laima 1996: Sociolingvistinis dabartinės šnekamosios lietuvių kalbos tyrimo aspektas. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 36, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 190–198.
74. Grumadienė Laima 2001: Ar kalbos likimą lemia kalbų sąveika? – *Tarptautinės mokslinės konferencijos „Paribio kalbų ir tarmių problemos“; skirtos Europos kalbų metams, pranešimai*, atsak. red. Janina Švambarytė, Šiauliai: Šiaulių universitetas, Dialektologijos centras, 38–44.
75. Grumadienė Laima 2002: Iš Nočios parapijos istorijos: gyventojų pavardės 1912 m. – *Lydos krašto lietuviai*, sud. Norbertas Vėlius, Kaunas: Poligrafija ir informatika, 681–710.
76. Grumadienė Laima 2005a: Kodų kaita lietuvių tarmėse. – *Valoda – 2006. Valoda dažadu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums XVI*, Daugavpils: Saule, 42–44.
77. Grumadienė Laima 2005b: Language Policy and the Sociolinguistic Situation in Lithuania. – *Mercator – Working Papers* 19, 1–50.
78. Gumperz John 1982: *Discourse Strategy*, Cambridge: Cambridge University Press.
79. Hymes David 1979: On communicative competence. – *The Communicative Approach to Language Teaching*, eds. Keith Johnson, Christopher Brumfit, Oxford: Oxford University Press.
80. Hogan-Brun Gabrielle, Ramonienė Meilutė 2005: Perspectives on Language Attitudes and Use in Lithuania's Multilingual Setting. – *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 26(5), 425–441.
81. Holmes Janet 2000: *An Introduction to Sociolinguistics*, 2nd ed., Wellington: Longman.
82. Holmes Janet 2013: *An introduction to sociolinguistics, fourth edition*, Section I: *Multilingual Speech Communities*, Routledge, New York, 19–53.

83. Ioffe Grigory 2003: Understanding Belarus: Belarusian identity. – *Europa-Asia Studies* Vol. 55, No. 8, December, 1241–1272.
84. [Ivanov Viačeslav V., Toporov Vladimir N. 1958: *К постановке вопроса о древнейших отношениях балтийских и славянских языков*: IV Международный съезд славистов. Doklady, Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR] Иванов Вячеслав В., Топоров Владимир Н. 1958: *К постановке вопроса о древнейших отношениях балтийских и славянских языков*: IV Международный съезд славистов. Доклады, Москва: Издательство АН СССР.
85. Jake Janice, Myers-Scotton Carol, Gross Steven 2002: Making a Minimalist Approach to Codeswitching Work: Adding the Matrix Language. – *Bilingualism: Language and Cognition* 5(1), 69–91.
86. Jakelienė Eglė 2018: Code-switching on Facebook in Denmark and Lithuania. – *Taikomoji kalbotyra* 10, 1–25. Prieiga internete: <https://taikomojikalbotyra.lt/ojs/index.php/taikomojikalbotyra/article/download/161/113/>.
87. Jankowiak Mirosław 2016: Współczesne gwary białoruskie na wschodniej Litwie (rejon ygnaliński i święciański). – *Slavistica Vilnensis* 61, 81–105.
88. Jankowiak Mirosław 2020: Współczesne gwary białoruskie na Litwie (rejon solecznicki). – *Slavistica Vilnensis* 65(2), 83–97. Prieiga internete: <https://www.zurnalai.vu.lt/slavistica-vilnensis/article/view/21205/22077>.
89. Jankowiak Mirosław 2021: Współczesne gwary białoruskie na Litwie (rejon wileński). – *Slavistica Vilnensis* 66(1), 85–101. Prieiga internete: <https://www.zurnalai.vu.lt/slavistica-vilnensis/article/view/24361/24333>.
90. Jaroslavienė Jurgita, Tuomienė Nijolė 2013: *Lazūnų šnektos tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
91. Jaworska Dorota 2012: *Tożsamość narodowa na pograniczu. Poczucie tożsamości narodowej w narracjach uczniów, rodziców i nauczycieli polskich szkół na Litwie*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
92. Jonaitytė Aldona, Sudnik Tamara 1973: Apie vieną lietuvių ir lenkų kalbų interferencijos atvejį. – *Baltistica* 9(1), 75–77.
93. [Jonaityte Aldona 1980: Nazvanija kulturnych rastenij v Peliasskom litovskom govore. – *Balto-slavianskie kontakty*. Moskva: Izdatel'stvo „Nauka“] Йонайтите Алдона 1980: Названия культурных растений в Пелясском литовском говоре. – *Балто-славянские контакты*. Москва: Издательство «Наука», 227–244.
94. Kalėdienė Laima 2017: Įžanga (įvadinis straipsnis). – *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolinguistika*, sud. Laima Kalėdienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 21–38.
95. Kalnius Petras 2018: Mokyklų ir tautinės sudėties kaita Pietryčių Lietuvoje nuo XX a. vidurio. – *Gimtasai kraštas. Mokslo darbai / Švietimas*, Šiauliai,

- 5–16. Prieiga internete: <https://etalpykla.lituanistika.lt/object/LT-LDB-0001;J.04~2018~1544543174880/J.04~2018~1544543174880.pdf>.
96. Kamandulytė-Merfeldienė Laura 2018: Svetimų kalbų intarpai sakytinėje lietuvių kalboje. – *Lietuvių kalba* 12, 1–19.
97. Karaliūnas Simas 1968: Kai kurių vietovardžių etimologijos. – *Dieveniškės*, red. komisija: Vanda Barauskienė, Vacius Milius (pirmininkas), Antanas Stravinskas, Antanas Tyla, Norbertas Vėlius, Aloyzas Vidugiris, Vilnius: Vaga, 235–238.
98. Karaliūnas Simas 2008: *Kalba ir visuomenė. Psichologiniai ir komunikaciniai kalbos vartojimo bruožai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
99. Karaś Halina 2007: Sytuacja języka polskiego na Litwie dziś. – *Język polski jako narzędzie komunikacji we współczesnym świecie*, red. Jan Mazur, Małgorzata Rzeszutko-Iwan, Lublin: Wydawn. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 207–224.
100. Kardelis Vytautas 2006: *Mielagėnų apylinkių tekstai*. Tarmių tekstynas (+ CD), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
101. Kardelis Vytautas 2013: Kalbų vartojimas rytų aukštaičių vilniškių patarmėje. – *Lietuvių kalba* 7. Prieiga internete: www.lietuviukalba.lt.
102. Kardelis Vytautas 2014: Lietuvių kalbos sala: probleminiai aspektai. – *Lietuvių kalba* 8. Prieiga internete: www.lietuviukalba.lt.
103. Kardelytė Jadvyga 1975: *Gervėčių tarmė*, Vilnius: Mintis.
104. [Karskij Jevfimij F. 1903: *Etnografičeskaja karta belorusskogo plemeni. Sostavl. v 1903 g. Belorusy*, Sankt Peterburg] Карский Евфимий Ф. 1903: *Этнографическая карта белорусского племени. Составл. в 1903 г. Белорусы*, Санкт-Петербург.
105. Kazėnas Gediminas, Jakubauskas Adas, Gaižauskaitė Inga, Kacevičius Romualdas, Visockaitė Asta 2014: *Lenkų tautinės mažumos Lietuvoje identiteto tyrimas*, Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
106. Kłoskowska Antonina 1996: *Kulture narodowe u korzeni*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
107. Kniūkšta Pranas 1990: *Vilniaus kraštas ir lietuvių kalba*, Vilnius: Mokslas.
108. [Konickaja Jelena 1994: Nekotoryje osobennosti interferencii v uslovijach belorussko-pol'skogo dvujazyčija: govor Mjadininskoi apilinki. – *Kalbotyra* 44(2): *Lituanio Slavica. Jazyk i kultura. Kontakty*] Коницкая Елена 1994: Некоторые особенности интерференции в условиях белорусско-польского двуязычия: говор Мядининкской апилинки. – *Kalbotyra* 44(2): *Lituanio Slavica. Язык и Культура. Контакты*, 76–84.
109. Korzeniewska Katarzyna 2013: „Vietinis“ (tutejszy), lenkas, katalikas: Pietryčių Lietuvos gyventojų religinė-etninė tapatybė (tyrimas Dieveniškėse, Ker-

- navėje ir Turgeliuose). – *Etniškumo studijos* 2, 149–179. Prieiga internete: http://ces.lt/en/wp-content/uploads/2014/10/2013_2-Etniskumo-studijos.149-179.pdf.
110. [Kryvicki Aleksandr A. 1977: Tradicijny mounysel'ski landšaft Belarusi] Крывіцкі Александр А. 1977: Традыцыйны моўнысельскі ландшафт Беларусі. – *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, XXXIV, Sarajevo, 185–197.
 111. Kroger Jane (ed.) 1993: *Ego Identity: An Overview. Discussions on Ego Identity*, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
 112. Krupoves Maria 1992: Sociolingvistinė situacija Eišiškių apylinkėse. – *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*, Vilnius: Mokslas, 231–236.
 113. Krupowies Maria 2017: Repertuar wokalny a identyfikacja etniczna i kulturowa ludności polskojęzycznych terenów Litwy. – *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika*, sud. Laima Kalėdienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 721–743.
 114. Kuzmickas Bronius 1988: *Tautos kultūros savimonė*, Vilnius: Mintis.
 115. Kurcz Zbigniew 2005: *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie: studium socjologiczne*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
 116. Kuznecovienė Jolanta 2006: Šiuolaikinės lietuvių tautinės tapatybės kontūrai. – *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 2, 84–106.
 117. Kviklys Bronius (sud.) 1964: *Mūsų Lietuva. Krašto vietovių istoriniai, geografiniai, etnografiniai bruožai*. I tomas, Bostonas: Lietuvių enciklopedijos leidykla.
 118. Leonavičius Vylius 1999: Bendruomenės savimonės raida ir tautos sąvokos reikšmės. – *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 3(5), 33–44.
 119. Leskauskaitė Asta 2006a: Pietvakarinio Lietuvos paribio šnektos ir slavų kalbos. – *Acta Baltico-Slavica* 30, 391–402.
 120. Leskauskaitė Asta 2006b: *Kučių krašto šnektos tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
 121. Leskauskaitė Asta 2009: *Marcinkonių šnektos tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
 122. Leskauskaitė Asta 2016: *Seirijų šnektos tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
 123. Leskauskaitė Asta 2018: *Leipalingio apylinkių tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
 124. Leskauskaitė Asta 2020: *Švendubrės apylinkių tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
 125. *Lietuvių kalbos atlasas 1, Leksika*, ats. red. Kazys Morkūnas, Vilnius: Mokslas, 1977.
 126. *Lietuvių kalbos atlasas 2, Fonetika*, ats. red. Kazys Morkūnas, Vilnius: Mokslas, 1982.

127. *Lietuvių kalbos atlasas 3, Morfologija*, ats. red. Kazys Morkūnas, Vilnius: Mokslas, 1991.
128. [LGiGBG 1969: *Lingvističnaja geografija i hrupouka belaruskich havorak*, red. R. Avanesau, J. Mackevič, Minsk: Navuka i technika] ЛГіГБГ 1969: *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак*, ред. Р. Аванесаў, Ю. Мацкевіч, Мінск: Навука і тэхніка.
129. Lipskienė Jonina; Vidugiris Aloyzas 1967: Dieveniškių tarmė. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 9, 183–222.
130. Lipskienė Jonina 1968a: Frazeologizmai. – *Dieveniškės*, red. komisija: Vanda Barauskienė, Vacius Milius (pirmininkas), Antanas Stravinskas, Antanas Tyla, Norbertas Vėlius, Aloyzas Vidugiris, Vilnius: Vaga, 196–207.
131. Lipskienė Jonina 1968b: Tarmės apžvalga. – *Dieveniškės*, red. komisija: Vanda Barauskienė, Vacius Milius (pirmininkas), Antanas Stravinskas, Antanas Tyla, Norbertas Vėlius, Aloyzas Vidugiris, Vilnius: Vaga, 185–190.
132. Li Wei 2002: 'What do you want me to say?' On the Conversation Analysis approach to bilingual interaction. – *Language in Society* 31(02), 159–180.
133. [Liskovec Irina V. 2002: Trasianka: proizchoždenije, suščnost', funkcionirovanije. – *Antropologija. Fol'kloristika. Lingvistika* 2, Sankt Peterburg: Izdatel'stvo Evropejskogo universiteta v Sankt Peterburge, 329–343] Лисковец Ирина В. 2002. Трасянка: происхождение, сущность, функционирование. – *Антропология. Фольклористика. Лингвистика* 2, Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 329–343.
134. LKTCH 2004: *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, sud. Rima Bacevičiūtė, Audra Ivanauskienė, Asta Leskauskaitė, Edmundas Trumpa, ats. red. Laima Grumadienė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
135. LKŽe 2005: *Lietuvių kalbos žodynas (I–XX, 1941–2002)*: elektroninis variantas, redaktorių kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. redaktorė), Jonas Paulauskas, Ritutė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas (atnaujinta versija 2017 m.). Prieiga internete: <http://www.lkz.lt>.
136. Maceika Juozas 2020: *Lietuvių būklė Lenkijos Respublikoje 1935–1938*, Vilnius: „Spauda“.
137. Makauskas Bronius 1991: *Vilnijos lietuviai 1920–1939 metais*, Vilnius: Mokslas.
138. Marcinkevičius Andrius 2016a: Pietryčių Lietuvos regiono tyrimų apžvalga. – *Etniškumas ir identitetai Pietryčių Lietuvoje: raiška, veiksniai ir kontekstai*, Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, 22–34.
139. Marcinkevičius Andrius 2016b: Istorinių, demografinių ir politinių procesų Pietryčių Lietuvoje XIX a. pab.–XX a. apybraiža. – *Etniškumas ir identitetai Pietryčių Lietuvoje: raiška, veiksniai ir kontekstai*, Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, 34–47.

140. Martinet Andre 1962: *A Functional View of Language*, Oxford: Oxford University Press.
141. Martinkėnas Vincas 1989: *Vilniaus krašto lietuviškos pradžios mokyklos ir skaityklos 1919–1939 metais*, Vilnius: Mokslas.
142. Martinkėnas Vincas 1995: Švietimas 1920–1941. – *Dieveniškės*, sud. Venantas Mačiekus, Vilnius: Mintis, 81–88.
143. Martinkėnas Vincas 2015: Lenkinimas Vilniaus vyskupijos bažnyčiose 1897–1939. – *Vilniaus krašto lenkinimas*, Punkskas: „Aušra“, 42–70.
144. Masaitis Algimantas 2007: *Marijampolio vaikai*, Vilnius: Homo liber.
145. [Mečkovskaja Nina B. 1994: Jazykovaja situacija v Belarusi: Etičeskije kolizii dvujazyčija] Мечковская Нина Б. 1994: Языковая ситуация в Беларуси: Этические коллизии двуязычия. – *Russian Linguistics* 18, No 3, 299–322.
146. Meiliūnaitė Violeta, Mikulėnienė Danguolė 2014: Trinaris optimizacijos modelis: punktų gyvybingumo laipsniai. – *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolinguistinis ir sociolinguistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*, sud. Danguolė Mikulėnienė, Violeta Meiliūnaitė, Vilnius: Briedis, 124–128.
147. Meiliūnaitė Violeta 2022: Kalbinio Šalčininkų rajono kraštovaizdžio bruožai. – *Lietuviškumo (savi)raiška Šalčininkų rajone: aplinkybės ir galimybės*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 144–171. Prieiga internete: <http://lki.lt/wp-content/uploads/2023/05/Lietuviskumo-saviraiska-Salcininku-rajone-1.pdf>.
148. Meiliūnaitė Violeta, Tuomienė Nijolė 2022: Šalčininkų kraštas: kalbų ir kultūrų kaitos specifika. – *Lietuviškumo (savi)raiška Šalčininkų rajone: aplinkybės ir galimybės*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 172–183. Prieiga internete: <http://lki.lt/wp-content/uploads/2023/05/Lietuviskumo-saviraiska-Salcininku-rajone-1.pdf>.
149. Mikulėnienė Danguolė 1993: Priegaidžių defonologizacijos tendencijos Gervecių tarmėje. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 30, 95–104.
150. Mikulėnienė Danguolė 1996–1997: Einwirkung der slawischen Sprachen auf die Lautstruktur der peripheren litauischen Mundarten. – *Linguistica Baltica* 5–6, 57–67.
151. Mikulėnienė Danguolė 2012: Dėl kalbos archaikos ir inovacijų santykio (Zietelos lietuvių šnektos duomenimis). – *Lituanistica* 58, 1(87), 51–61.
152. Mikulėnienė Danguolė 2018: Dėl antrinių dialektų formavimosi ir raidos. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 5, sud. Rima Bakšienė, Nadežda Morozova, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 11–25.
153. Mikulėnienė Danguolė 2022a: Iš tarmės tyrimų istorijos. – *Lietuviškumo (savi)raiška Šalčininkų rajone: aplinkybės ir galimybės*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 16–44. Prieiga internete: <http://lki.lt/wp-content/uploads/2023/05/Lietuviskumo-saviraiska-Salcininku-rajone-1.pdf>.

154. Mikulėnienė Danguolė 2022b: Pirmosios ekspedicijos palikimas: tirtų vietovių ir tarmės aprašai. – *Lietuviškumo (savi)raiška Šalčininkų rajone: aplinkybės ir galimybės*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 45–57. Prieiga internete: <http://lki.lt/wp-content/uploads/2023/05/Lietuviskumo-saviraiska-Salcininku-rajone-1.pdf>.
155. Mikulėnienė Danguolė, Kardelis Vytautas 2013: Tarmės užrašytojo etika. – *Visos tarmės gražiausios...* Tarmių medžiagos rinkimo instrukcija, sud. Danguolė Mikulėnienė, Vilija Ragaišienė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 30.
156. Mikulėnienė Danguolė, Meiliūnaitė Violeta (sud.) 2014: *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolinguistinis ir sociolinguistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*, Vilnius: Briedis.
157. Mikulėnienė Danguolė, Morkūnas Kazys 1997: *Dieveniškų šnektos tekstai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
158. Mikulėnienė Danguolė, Morkūnas Kazys 2005: *Dieveniškų šnektos žodynas I*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
159. Mikulėnienė Danguolė, Ragaišienė Vilija (sud.) 2013: *Visos tarmės gražiausios...* Tarmių medžiagos rinkimo instrukcija, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
160. Miliun Violeta 2020: Kodų kaita skirtingų lyčių asmenų feisbuko paskyrose. Šalčininkų rajono atvejis. – *Taikomoji kalbotyra* 14, 99–115. Prieiga internete: <https://www.zurnalai.vu.lt/taikomojikalbotyra/article/view/19684/18794>.
161. Misius Kazys 2002: Lietuvių kalba Lydos apskrities bažnyčiose XX a. pradžioje. – *Lydos krašto lietuviai I*, Kaunas: Poligrafija ir informatika, 102–133.
162. Morkūnas Kazys 1960: Rytų aukštaičių pietinės tarmės fonetika. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 3, 5–59.
163. [Nasuta Aleksandr 2005: Charyzma tutejšasci] Насута Александр 2005: Харызма тутэйшасці. – *Druois* 1, 163–173.
164. [Naumenko Liudmila I. 2012: *Belorusskaja identičnost'. Soderžanije. Dinamika. Social'no-demografičeskaja specifika*, Minsk: Navuka] Науменко Людмила И. 2012: *Белорусская идентичность. Содержание. Динамика. Социально-демографическая специфика*, Минск: Навука.
165. Neumann Iver B. 1999: *Uses of the Other: "The East" in European Identity Formation*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
166. Nevinskaitė Laima 2010: Klaipėdiečio sociolinguistinis portretas: kalbų mokėjimas ir vartojimas Klaipėdoje. – *Miestai ir kalbos: kolektyvinė monografija*, red. Meilutė Ramonienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 251–267.
167. Nilep Chad 2006: "Code Switching" in Sociocultural Linguistics. – *Colorado Research in Linguistics* 19, 1–22. Prieiga internete: <https://doi.org/10.25810/hnq4-jv62>.
168. Ochmański Jerzy 1986: *Dawna Litwa: Studia historyczne*, Olsztyn.

169. Pershái Alexander 2008: Localness and Mobility in Belarusian Nationalism: The Tactic of Tuteishas'c'. – *Nationalities Papers* 36, No. 1, 85–103.
170. Pershái Alexander 2010: Minor Nation: The Alternative Modes of Belarusian Nationalism. – *East European Politics and Society* 24, 376–398.
171. [Plygavka Lilija 2009: Belaruskaja mova u Litve: sociakulturny i lingvistyčny aspekty] Plygavka Lilija 2009: *Беларуская мова ў Літве: сацыякультурны і лінгвістычны аспекты*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
172. Plygavka Lilija 2014: Baltarusių kalbos dialektai. – *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*, sud. Danguolė Mikulėnienė, Violeta Meiliūnaitė, Vilnius: Briedis, 228–237.
173. Poplack Shana 1980: Sometimes I'll Start a Sentence in Spanish Y Termino en Español: toward a typology of code-switching. – *Linguistics* 18, 581–618. Prieiga internete: <https://doi.org/10.1515/ling.1980.18.7-8.581>.
174. Poplack Shana 1988: Contrasting patterns of Codeswitching in two communities. – M. Heller (ed.), *Codeswitching*, Berlin: Mouton, 215–244.
175. Potašenko Grigorij 2008: *Daugiatautė Lietuva. Lietuvos etninių mažumų istorija*, Kaunas: Šviesa.
176. Ragaišienė Vilija 2019: Punsko ir Seinų lietuvių šnektos: lenkų kalbos įtaka vardažodžių kirčiavimo sistemai. – *Lietuvos lenkų tarmės: 2016–2018 metų elektroninis leidinys*. Prieiga internete: <http://www.lenkutarmes.flf.vu.lt/apie/straipsniai>.
177. Ragaišienė Vilija 2023: Pietų aukštaičių šnektose vartojamų slavizmų vertinimo atspalviai. – *Slavistica Vilnensis* 68(1), 73–86.
178. Romančiuk Ona 1987: Dėl leksinės interferencijos lietuvių kalbos salose. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 26, Vilnius: Mokslas, 140–149.
179. [Romančiuk Ana 2017: Familii v uslovijach mnogojazyčija (na materiale govorov d. Gerviat i okresnostej)] Романчук Анна 2017: Фамилии в условиях многоязычия (на материале говоров д. Гервят и окрестностей). – *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika*, sud. Laima Kalėdienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 760–777.
180. Rutkovska Kristina 2012: *Lietuvių kalbos skoliniai Lietuvos lenkų tarmėse*, Vilnius: „Ateitis“ (elektroniniai mokslo sklaidos vartai). Prieiga internete: <https://www.ateitis.net/lt/temos/949/>.
181. Rutkovska Kristina 2014: Lenkų kalbos paplitimas ir vartojimo ypatumai. – *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*, sud. Danguolė Mikulėnienė, Violeta Meiliūnaitė, Vilnius: Briedis, 216–227.
182. Rutkovska Kristina 2015a: Lenkų kalbos tarmės Lietuvoje: stratifikacija ir funkcionavimas. – *Tarmės – Europos tautų kultūros paveldas. Dialects – cul-*

- tural heritage of European nations*. Straipsnių rinkinys, Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 127–141.
183. Rutkovska Kristina 2015b: *Dabartinė Lietuvos lenkų tarmių būklė = Stan współczesny gwar polskich na Litwie*. Lietuvos lenkų tarmės: elektroninis leidinys, red. Kristina Rutkovska, Vilnius: Vilniaus universitetas, 1–11. Prieiga internete: http://www.lenkutarmes.flf.vu.lt/files/rutkovska_siuolaikines_lenku_tarmes.pdf.
184. [Savič Mikola 1990: O jazykovej situacii v odnom iz arealov jugo-vostočnoj časti Vilniusskogo rajona] Савич Микола 1990: О языковой ситуации в одном из ареалов юго-восточной части Вильнюсского района. – *Kalbotyra* 41(2), 41–47.
185. [Savič Mikola 1992: Tak my žyli (Medininkų apylinkės baltarusių tarmių tekstai)] Савич Микола 1992: Так мы жили (Medininkų apylinkės baltarusių tarmių tekstai). – *Kalbotyra* 43(2), 45–67.
186. Savukynas Virginijus 2003: Etnokonfesiniai santykiai Pietryčių Lietuvoje istorinės antropologijos aspektu. – *Kultūrologija*, 87–89.
187. [SBG II: *Slounik belaruskich havorak paunočna-zachodnij Belarusi i jae pahra-niča* 2, Minsk: Navuka i technika] СБГ II: *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча* 2, Мінск: Навука і тэхніка, 1980.
188. [SBG IV: *Slounik belaruskich havorak paunočna-zachodnij Belarusi i jae pahra-niča* 4, Minsk: Navuka i technika] СБГ IV: *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча* 4, Мінск: Навука і тэхніка, 1984.
189. Sender Natallia 2009: *Spracheinstellungen zur weißrussisch-russischen Mischsprache Trasjanka in Belarus*, Frankfurt/Oder, Univ., Masterarbeit.
190. Smułkowa Elżbieta 1990: Problematyka badawcza polsko-białorusko-litewskiego pogranicza językowego. – *Studia nad polszczyzną kresową*, red. Janusz Rieger, Władysław Werenicz, t. V, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 151–164.
191. Snyder Timothy 2003: *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*, New Haven and London: Yale University Press.
192. Stravinskienė Vitalija 2010: Tarpetniniai lenkų ir lietuvių santykiai Rytų ir Pietryčių Lietuvoje 1953–1959 m. – *Istorija* 1, 42–51.
193. Stravinskienė Vitalija 2012: Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų lenkų ir rusų santykiai: 1944–1964 metai. – *Lietuvos istorijos metraštis* 2, 125–138.
194. [Sudnik Tamara M. 1972: *Iz morfoložičeskich nabljudenij nad govorami litovko-slavianskogo pograničja*] Судник Тамара 1972: Из морфологических наблюдений над говорами литовско-славянского пограничья. – *Baltistica* 8(1), 19–22.

195. [Sudnik Tamara M. (red.) 1980: *Balto-slavianskije etnojazykovyje kontakty*, Moskva] Судник Тамара М. (ред.) 1980: *Балто-славянские этноязыковые контакты*, Москва, 206–226.
196. Swann Joan, Sinka Indra 2007: Style Shifting, code switching. – David Gradol, Dick Leith, Joan Swann, Martin Rhys, Julia Gillen (eds.), *Changing English*, Abingdon: Routledge.
197. Šapoka Gintautas (sud.) 2009: *Lenkinimo politika Vilniuje*: straipsniai ir dokumentai. Vilnius: Žaltvykslė.
198. Šliavaitė Kristina 2015: Kalba, tapatumas ir tarpetniniai santykiai Pietryčių Lietuvoje: daugiakultūriškumo patirtys ir iššūkiai kasdieniuose kontekstuose. – *Lietuvos etnologija. Socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 15(24), 27–52. Prieiga internete: <https://www.istorija.lt/data/public/uploads/2020/09/lietuvos-etnologija-15-24-4-kristina-c5a0liavaitec497-kalba-tapatumas-p.-27-52.pdf>.
199. Šliavaitė Kristina 2016: Etniškumo, kalbos ir socialinio mobilumo sąveika mokyklų skirtingomis mokymo kalbomis bendruomenių narių požiūriu. – *Etniškumas ir identitetai pietryčių Lietuvoje: raiška, veiksniai ir kontekstai*: monografija, Vilnius: 120–123.
200. Šukys Jonas 1960: Būdingesnės Ramaškonių šnektos ypatybės. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 3, 177–187.
201. Šutinienė Irena 2015: Tautos istorijos pasakojimo raiška daugiakultūreje aplinkoje: Pietryčių Lietuvos lenkų etninės grupės atvejis. *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 2(37), 85–105.
202. Tyla Antanas 1995: Švietimas Dieveniškių apylinkėse iki XX a. pradžios. – *Dieveniškės*, sud. Venantas Mačiekus, Vilnius: Mintis, 78–81.
203. [Топоров Владимир Н. 1973: Из истории балто-славянских связей] Топоров Владимир Н. 1973: Из истории балто-славянских связей. – *Baltistica* 9(1), 29–44.
204. Trudgill Peter 1974: Linguistic change and diffusion: Description and explanation in sociolinguistic dialect geography. – *Language in Society* 2, 215–246.
205. Trumpa Edmundas 1997: Samplaikinių priebalsių „kietumo : minkštumo“ priešpriešos nykimas Pelesos šnekteje. – *Acta Linguistica Lithuanica* 38, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 214–219.
206. Trumpa Edmundas 1998: Kai kurios dzūkavimo raidos tendencijos Pelesos šnekteje. – *Baltistica* 33(1), 85–94.
207. Trumpa Edmundas 2003: Balsinių fonemų diferencinių požymių hierarchija pietų aukštaičių Pelesos šnekteje. – *Vārds un tā pētišanas aspekti*: rakstu krājums. 7, Liepāja : LiePa, 100–110.
208. Trumpa Edmundas 2008: *Pelesos šnektos balsinės fonemos ir jų variantai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

209. Tuomienė Nijolė 2006: Ramaškoniškių šnekos kodų kaita. – *Kalbos kultūra* 79, 161–172.
210. Tuomienė Nijolė 2008: *Ramaškonų šnektos tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
211. Tuomienė Nijolė 2010a: *Ramaškonų šnektos daiktavardis: sociolingvistinis tyrimas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
212. Tuomienė Nijolė 2010b: Pietų aukštaičių šnektos Baltarusijoje: kalbų sąveikos padariniai. – *Respectus Philologicus* 18(23), 223–234.
213. Tuomienė Nijolė 2017: Ramaškonų lietuvių sala Baltarusijoje – pereinamoji kalbų zona. – *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika*, sud. Laima Kalėdienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 788–825.
214. Tuomienė Nijolė 2018: Nevaldomas skolinimasis kaip kalbos nykimo požymis. – *Acta Linguistica Lithuanica* 78, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 113–134. Prieiga internete: <http://journals.lki.lt/actalinguisticalithuanica/article/view/822/913>.
215. Tuomienė Nijolė 2019: Fonetikos išlyginimas vykstant kodų kaitai. – *Acta Linguistica Lithuanica* 80, 57–79. Prieiga internete: http://lki.lt/wpcontent/uploads/2019/11/Acta_80.pdf.
216. Tuomienė Nijolė 2020a: The borrowing domain in the south-eastern border regions of the Lithuanian language. – *Lithuanian Dialectology Profiles: Problems and Findings* 6, sud. Violeta Meiliūnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 192–207. Prieiga internete: <http://lki.lt/wp-content/uploads/2021/01/KIDP6.pdf>.
217. [Tuomienė Nijolė 2020b: Funkcionirovanije oficial'nych i mestnych form nazvanij na territorii periferijnogo litovskogo dialekta] Туомиене Нийоле 2020b: Функционирование официальных и местных форм названий на территории периферийного литовского диалекта. – *Slovanské dialekty v jazykovém kontaktu. Nářeční lexikum v pomezích oblastech v minulosti a současnosti*, red. Miroslaw Jankowiak, Michal Vašíček, Praha: Slovanský ústav Akademie věd ČR, 65–78.
218. Tuomienė Nijolė 2021: Lietuvių ir baltarusių kalbų fonetikos sąveika Rodūnios apylinkėse. – *Respectus Philologicus* 40(45), 48–60. Prieiga internete: <https://www.zurnalai.vu.lt/respectus-philologicus/article/view/22843/24116>.
219. Tuomienė Nijolė 2022: Kalbų funkcionavimas Šalčininkų apylinkėse: kaita ir konkurencija. – *Lietuviškumo (savi)raiška Šalčininkų rajone: aplinkybės ir galimybės*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 184–202. Prieiga internete: <http://lki.lt/wp-content/uploads/2023/05/Lietuviskumo-saviraiska-Salcininku-rajone-1.pdf>.

220. Turska Halina 1939/1995: *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wi-
leńszczyźnie* (sud., įvad. str. V. Čekmonas (liet. k. vertimas V. Būda; rusų k.
vertimas M. Sivickienė)), [faks. leid.], Vilnius: Mintis.
221. Urbanavičienė Jolita 2011: Adučiškio–Kamojų arealas – kalbinė tapatybė lie-
tuvų ir baltarusių paribyje. – *Kalbotyra* 63(3), 95–114.
222. Urbanavičienė Jolita 2014: Rytų ir pietryčių vilniškių kalbinės nuostatos. –
Lietuvių kalbotyros klausimai 70, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 63–81.
223. Urbutis Vincas 1969a: Dabartinės baltarusių kalbos lituanizmai. – *Baltistica* 5,
43–68.
224. Urbutis Vincas 1969b: Dabartinės baltarusių kalbos lituanizmai (tęsinys). –
Baltistica 5, 149–162.
225. Urnėžiūtė Rita 1998: Kodų kaita joniškėčių šnekamojoje kalboje. – *Kalbo-
tyra* 47(1), 131–142.
226. [Ušinskienė Viktorija 2016: K voprosu o formirovanii pol'skich govorov v
Litve: polemika vokrug N. Turskoj] Ушинскиене Виктория 2016: К вопро-
су о формировании польских говоров в Литве: полемика вокруг Г. Тур-
ской. – *Slavistica vilmensis* 61, 63–79. Prieiga internete: <https://www.zurnalai.vu.lt/slavistica-vilmensis/article/view/10644/8671>.
227. Vaicekauskienė Loreta 2007: *Naujieji lietuvių kalbos svetimžodžiai: kalbos po-
litika ir vartosena*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
228. Vaišnytė Nijolė 1995: Armijos krajevios veikla Pereigonių apylinkėse 1942–
1944 m. – *Armija krajoje Lietuvoje*, Vilnius-Kaunas: 100–103.
229. [Verenič Viačeslav L. 1973: Sostojanije i perspektivy izučeniya „polščyzny
kresovoj“. – *Polskije govory v SSSR*, red. V. V. Martynov, č. 1, Minsk] Бере-
нич Вячеслав Л. 1973: Состояние и перспективы изучения «польщизны
кресовой». – *Польские говоры в СССР*, ред. В. В. Мартынов, ч. 1. Минск,
183–201.
230. Vidugiris Aloyzas 1968: Pastabos apie tarmės leksiką. – *Dieveniškės*, red. ko-
misija: Vanda Barauskienė, Vacius Milius (pirmininkas), Antanas Stravinskas,
Antanas Tyla, Norbertas Vėlius, Aloyzas Vidugiris, Vilnius: Vaga, 190–196.
231. Vidugiris Aloyzas 1972: Iš Gervėčių tarmės semantinių dialektizmų. – *Lie-
tuvų kalbotyros klausimai* 13, Vilnius: Mokslas, 19–29.
232. Vidugiris Aloyzas 1983: Dėl kalbų kontaktavimo Pietryčių Lietuvoje. – *Lie-
tuvų kalbotyros klausimai* 23, Vilnius: Mokslas, 46–61.
233. Vidugiris Aloyzas 1988: Iš etnolingvistinių santykių raidos Pelesos ir greti-
mose apylinkėse. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 27, Vilnius: Mokslas, 21–36.
234. Vidugiris Aloyzas 1995: Dieveniškų šnekotos savitumas. – *Dieveniškės*, sud.
Venantas Mačiekus, Vilnius: Mintis, 428–447.
235. Vidugiris Aloyzas 1998: *Zietelos šnekotos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklo-
pedijų leidybos institutas.

236. Vidugiris Aloyzas 2004: *Zietelos šnektas*, Vilnius: Presvika.
237. Vidugiris Aloyzas 2014: *Lazūnų šnektas*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
238. Vidugiris Aloyzas, Mikulėnienė Danguolė 2010: *Zietelos šnektos tekstai 2*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
239. Vyšniauskas Vidmantas 2020a: „Čia pas mus“ – kraštietiškas Pietryčių Lietuvoje: Šalčininkų rajono atvejis. – *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 20(29), 81–104. Prieiga internete: <https://www.istorija.lt/data/public/uploads/2021/04/2020-lietuvos-etnologija-2029-5-v.-vysniauskas-cia-pas-mus-p-81-1047.pdf>.
240. Vyšniauskas Vidmantas 2020b: Aš – *miesjcovas*, o Jūs – *przyjiezny*: identiteto ribos brėžimas Šalčininkų rajone. – *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 1(46), 29–47.
241. Vyšniauskienė Inga 2012: Polilingvali Vilniaus jaunimo raiška: socialinės tapatybės paieškos. – *Kalbotyra* 64(3), 140–157.
242. Volkaitė-Kulikauskienė Regina (sud.) 1987: *Lietuvių etnogenezė*, Vilnius: Mokslas.
243. Weeks Theodore 2003: “Us” or “Them”? Belarusians and Official Russia, 1863–1914. – *Nationalities Papers* 31, No. 2, 211–224.
244. Weinreich Uriel 1979: *Languages in Contact: Findings and Problems*, The Hague: Mouton.
245. Winford Donald 2003: *Code Switching: Linguistic Aspects. An Introduction to Contact Linguistics*, Malden, MA: Blackwell Pub., 126–167.
246. Wolter Edward 1895: Zur Kunde der Wilnaer litauischen Dialekte. – *Mitteilungen der litauischen litterarischen Gesellschaft* 20, 173–187.
247. Zielińska Anna 2003: Czy polszczyzna północnokresowa ma szansę przetrwania? (w świetle koncepcji dyglosji i żywotności etnolingwistycznej „Ethnolinguistic Vitality”). – *Acta Baltico-Slavica*, XXVII, 97–109.
248. Zielińska Anna 2008: Zmiana, zachowanie i utrata języka w rodzinach na pograniczu słowiańsko-bałtyckim. – *Tożsamość – Język – Rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, red. Anna Engelking, Ewa Golachowska, Anna Zielińska, 165–176.
249. Zinkevičius Zigmantas 1966: *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.
250. Zinkevičius Zigmantas 1993: *Rytų Lietuva praeityje ir dabar*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
251. Zinkevičius Zigmantas 1994: *Lietuvių kalbos istorija VI: Lietuvių kalba naujaisiais laikais*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
252. Zinkevičius Zigmantas 2005: *Lietuvių tautos kilmė*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
253. Zinkevičius Zigmantas 2008: *Lietuvių asmenvardžiai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

254. Zinkevičius Zigmantas 2012: *Vilnijos lenkakalbių pavardės*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
255. Zizas Rimantas 1995: Armijos krajojovs veikla Lietuvoje 1942–1944 metais. – *Armija krajojova Lietuvoje*, Vilnius–Kaunas, 14–39.
256. Žepkaitė Regina 1992: Lietuvos Rytų sienos klausimas (1920–1940 m.). – *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*, red. Vacys Milius, Vilnius: Mokslo, 64–71.

Language and Identity in the Borderlands of Southeastern Lithuania and Belarus (2nd Half of the 20th Century–Beginning of the 21st Century)

Part I

Summary

The monograph draws upon linguistic and sociolinguistic research addressing the borderlands of Southeastern Lithuania and Lithuanian islands (enclaves) in Belarus. The data analysed in the study were collected from 17 points of *Atlas of the Lithuanian Language* (Lietuvių kalbos atlasas, LKA) situated in the southern and southeastern border regions of Lithuania and from four points of LKA, which were either present or still exist in Lithuanian islands in Belarus. The period covered by the research material spans almost seven decades, from the second half of the 20th century to the second decade of the 21st century.

Until 1990, the southeastern region of Lithuania and the ethnic Lithuanian areas in Belarus were united by historical, sociolinguistic, ethnolinguistic, and sociocultural contexts. Both areas were identical or very similar because during the Soviet era, the administrative border between Lithuania and Belarus created no obstacles for local residents to communicate and move freely. However, after the restoration of the independent Republic of Lithuania, the linguistic, cultural, ethnic, and civic unity between these two areas ceased to exist. Four points of LKA attributed to the Southern Aukštaitian dialect already found themselves in another country, i.e., Belarus. These Lithuanian-speaking islands, which were already located beyond the borders of Lithuania, experienced isolation, and their further development differed from the areas within the territory of Southeastern Lithuania.

In present-day Eastern and Southeastern Lithuania, also known as *Vilnius Region* and *Vilnija*, a society featuring linguistic, cultural and religious diversity emerged in the first half of the 20th century. The Polish occupation during the years of 1920–1939 left a particularly significant imprint on the ethnic and socio-cultural identity of the residents of this region.

Owing to World War II, the borders between Lithuania and neighbouring countries underwent multiple changes.

Thirty years have passed since the restoration of independence, but the political, economic, social and cultural development of the southeastern region of Lithuania, as well as issues related to the integration of its residents, remain relevant. This is due to the education and cultural policies implemented by the Soviet authorities in the past, which encouraged the isolation of local residents from the rest of the Lithuanian society.

Interest in the status of the Lithuanian language in the southeastern borderlands of Lithuania and its ethnic lands in Belarus increased in the post-war period. Until the 1980s, these areas were actively investigated by historians, linguists, and folklorists. They were later joined by sociolinguists and ethnolinguists. During that time, four languages were simultaneously used in the region, namely Lithuanian, Belarusian, Polish, and Russian. However, the conditions for the functioning of the Lithuanian language and local Slavic languages significantly differed in different areas.

Later on, the attention of Lithuanian linguists somewhat decreased, as full bilingualism of Lithuanian and Belarusian, which existed in the borderland areas, and even the bilingualism of Lithuanian and Polish in some places, gave way to Slavic monolingualism. Over time, the varieties of Slavic languages gained prominence in the lives of people of various age groups; they began to be used in public and private settings. The use of the Lithuanian language and, in general, the cultural uniqueness conveyed through language faced a rapid decline in the formerly Lithuanian borderland areas and trans-border islands in Belarus, as there was no natural perspective for continuity.

In Lithuania, a substantial amount of linguistic, sociolinguistic, ethnolinguistic, historical and archival data was already accumulated in earlier periods, allowing for the continuation of research on the southeastern regions of Lithuania and ethnic Lithuanian territories, the presentation of new insights, and the supplementation of less-studied areas with new findings.

The object of the monograph is two linguistic borderland areas: the first one includes 17 points of the southeastern borderland of Lithuania from *Atlas of the Lithuanian Language* (hereinafter – LKA) and the second one is comprised of four points, which constitute the continuation of Southern Aukštaitian beyond the borders of Lithuania, i.e., Lithuanian islands (enclaves) in Belarus.

The aim of the monograph is to reveal the situation of the Lithuanian language and identity in the borderlands of Southeastern Lithuania and in ethnic Lithuanian-speaking islands in Belarus during the second half of the 20th century and the beginning of the 21st century based on empirical data. Through the analysis of recorded texts and conversations of local residents,⁷¹ the monograph aims to describe changes in the ethnic composition of the region, as well as forms of ethnic and national identity among the residents of borderland and trans-border territories. Additionally, the study seeks to identify the circumstances and reasons for the decline of Lithuanian dialects.

The study thoroughly analyses a particular communicative feature of the three generations of borderland inhabitants, i.e., code-switching. The main functions and reasons for code-switching are identified. The final part of the book presents a comprehensive sociolinguistic study addressing the change in the functions of languages based on the data from the micro-area of Ramaškonyš (Bel. *Рамашканцы*).

The audio recordings of varied topics and duration were made in 17 points of *Atlas of the Lithuanian Language* situated in the southeastern borderland of Lithuania during two different periods: from 1964 to 1990 and from 2011 to 2013. Spoken language data were also collected in the continuation of the Southern Aukštaitian dialect, i.e., Lithuanian islands in Belarus, in several stages: the first period spans from 1995 to 2007, and the second period from 2011 to 2017. The work made use of sociolinguistic and linguistic material collected in the earlier period (1982–1993), which is stored in the Dialects Archive of the Centre of Geolinguistics at the Institute of the Lithuanian Language. The primary focus of the study is on linguistic material from two scientific expeditions that took place in 1995 and 1996.⁷²

⁷¹ The residents were interviewed according to pre-made sociolinguistic questionnaires: *Lietuvių kalbos tarmių ir jų sąveikos tyrimo programa. Sociolingvistika* (Programme for Examination of Lithuanian Dialects and Their Interaction. Sociolinguistics) (Čekmonas, Grumadienė 1997) and *Sociolingvistinis Lietuvių kalbos atlaso punkto pateikėjo klausimynas* (Sociolinguistic Questionnaire for Informant from the Point of *Atlas of the Lithuanian Language*) (Aliūkaitė, Kalėdienė 2014: 381–384 (3 priedas)). All data are kept in the Dialects Archive, Centre of Geolinguistics, Institute of the Lithuanian Language.

⁷² All four Lithuanian-speaking islands in Belarus were visited during the expeditions, but only two largest islands could be investigated more systematically: Rodūnia, Plikiai (Bel. *Радунь, Плікі*, LKA 808) and Varanavas, Nevaišiai (Bel. *Воранавы, Невышы*, LKA 806).

In the monograph, the material is examined using qualitative methods based on spoken language recordings and sociolinguistic surveys of inhabitants. The sociolinguistic and ethnolinguistic situation of the region is systematically investigated, taking into account important historical events. The investigation includes not only objective data but also reveals their internal relationships. Therefore, the study clarifies why some local residents made certain choices and adopted certain decisions, while others remained neutral or acted differently.

Traditional sociolinguistic methodology was also employed for the analysis of the research material: basing on empirical data, the study examines the influence of language and various social factors on the choice of linguistic codes, as well as their usage for expressing various language functions. The study investigates the relationship between language and identity. An ethnolinguistic method of data analysis was also applied in the research: the relationship between the culture and customs of local ethnic groups and the language or languages was explored; the audio recordings captured the informants' worldviews. They reflect the major cultural characteristics and thinking patterns of people speaking a particular language.

Participants of the first scientific expeditions to the southeastern territories of Lithuania, which took place in the period of 1952–1974, noted that a significant part of the LKA points attributed to Šalčininkai district was already Slavicized at that time; only the old generation spoke Lithuanian, whereas younger representatives often only understood it. As pointed out by Kazimieras Eigminas, Marytė Razmukaitė and Vytautas Vitkauskas who studied the points of Maceliai (LKA 633), and Rūdinkai (LKA 634) these areas were already slightly Polonized; only the old generation spoke Lithuanian, while the middle- and young-generation speakers communicated in the local Belarusian dialect, the so-called *po prostu* (meaning “simple speech”). The researchers described the points of Jašiūnai (LKA 635), Tabariškės (LKA 637), Gudeliai (LKA 650), Šalčininkėliai (LKA 651) and Kurmelionys (LKA 652) in a similar way: fewer and fewer people spoke Lithuanian in the villages, whereas the young generation spoke Belarusian and Russian only.

There were many people who understood Lithuanian but struggled to speak it or no longer spoke it in the points of Šalčininkai (LKA 666), Kaniūkai (LKA 665), Dailidės (LKA 667), Daulėnai (LKA 668), Miežionys (LKA 669), Maciučiai (LKA 670), and Vėžionys (LKA 680). In the points

of Eišiškės (LKA 681) and Butrimonys (LKA 682), linguists did no longer find speakers of the traditional Lithuanian dialect.

In the tradition of Lithuanian linguistics, studies on contacts between Baltic and Slavic languages gathered pace in the second half of the 20th century. Works by different authors on the multilingual region differed methodologically. In the research of Lithuanian scholars, the southeastern region of Lithuania was construed as an integral part of ethnic Lithuanian lands from the old times. Slavic scholar Valerijus Čekmonas (Valery Chekman) was the pioneer in sociolinguistic studies on the change and interaction of languages. One of his early articles analysing the phonetic features of the dialects spoken in Kalesninkai village was dedicated to the phenomena of language interference. At that time, the inhabitants from the area of Kalesninkai spoke three languages – Lithuanian, Polish, and Belarusian. The researcher found that when switching between the three languages, local residents applied several phonetic rules which determined how to handle specific sounds of the Lithuanian dialect in order “to translate” a word into the Belarusian dialect or the Polish language and vice versa – how to “adapt” Belarusian and Polish languages to Lithuanian (Čekman 2017 [1973]: 443–460).

In the article “Sociolinguistic Characteristics of Polish Dialects in the Belarusian-Lithuanian Borderland”, Čekmonas outlined the essence of the entire sociolinguistic language theory. The author delineated the mechanism of interaction between Baltic and Slavic languages and presented the results (Čekman 2017 [1983]: 206–227). In the third significant publication on the Lithuanian and Belarusian phonetic interference in Pelesa based on a detailed and comprehensive analysis of parallel phonetic processes in two interacting languages, the author claims that the Pelesa-Rodūnia-Nočia (Bel. *Пеляса-Радунь-Нача*) area reflects all possible stages of the transition from the Lithuanian language to the Belarusian dialect (Čekman 2017 [1980]: 387–416).

In the article “On the Origin of Polish-speaking Areas in Vilnius Region”, the researcher explained the origin and spread of the Polish language in the eastern and southeastern regions of Lithuania. This is the introduction to the book by Polish scholar Halina Turska lost in 1939, which was written and published by Čekmonas in 1995. In the publication, Čekmonas reviewed the stages of the spread of the Polish language in the eastern and southeastern regions of Lithuania and elucidated the main hypothesis of

the book regarding the emergence and spread of the Polish and Belarusian languages in the territory of Lithuania (Čekmonas 2017 [1995]: 61–107).

In 1993, a collection of articles titled *The East of Lithuania*, examining the problems of Eastern Lithuania from a sociolinguistic perspective, was published (Garšva, Grumadienė (eds.) 1993). Among other noteworthy contributions, it is worth mentioning the work of geographer Petras Gaučas who explored the ethno-linguistic situation in Eastern Lithuania from the middle of the 17th century to 1991 (Gaučas 2004).

In her more recent works, Kristina Rutkovska, a researcher of Polish-speaking areas in Lithuania, described the linguistic features of the Polish language spoken by rural inhabitants and presented data from regional onomastics. The author concludes that at the start of the second decade of the 21st century, it is not possible to identify monolingual regions speaking only the Polish language. A bilingual environment was found in the border areas of Southeastern Lithuania; meanwhile, some areas feature a highly mixed linguistic environment. This leads to the changes in the grammatical system of the dialects of Lithuanian Poles (Rutkovska 2014: 216–227; 2016a: 127–141; 2016b: 1–11).

The researcher of contemporary Belarusian dialects spoken in the border regions of Lithuania, Mirosław Jankowiak, pointed out in his scientific publications that due to the rapidly changing sociolinguistic situation in the districts of Ignalina, Švenčionys, Šalčininkai and Vilnius in the second decade of the 21st century, Belarusian dialects are disappearing and are being replaced by the Lithuanian language. Only representatives of the old generation speak Belarusian. The author claims that Polish and Russian mostly affected the phonetics and vocabulary of Belarusian dialects, while morphology and syntax were influenced to a lesser degree (Jankowiak 2020: 83–97; 2021: 85–101).

The collective study (*Self*)*expression of Lithuanian Identity in Šalčininkai: Conditions and Prospects*, published in 2022, stands out for its multidimensional approach: it explores and describes the specificities pertaining to the functioning of the Lithuanian language in the environs of Šalčininkai, the areas of its usage and provides forecasts for further language development and prestige. Applying conventional and newest dialectological research methods, the authors analyse the accumulated archival and empirical data about the residents of Šalčininkai district and their language(s) (Meiliūnaitė, Mikulėnienė, Brazaitienė, Čepaitienė, Tuomienė 2022).

It is often outlined in the works of linguists from the last decades of the 20th century that peculiar Lithuanian language dialects spoken in ethnic Lithuanian territories are isolated, rapidly disappearing and particularly susceptible to the influence of Slavic languages. The prestige and value of the Lithuanian language is diminishing – people do not feel the need to learn Lithuanian, speak this language, or at least preserve it.

In the article “On Development of Ethnolinguistic Relations in Pelesa and Adjacent Areas”, Aloyzas Vidugiris summarised the data from scientific expeditions carried out in the environs of Pelesa and Rodūnia in 1974–1976 and 1986. According to the author, ethnolinguistic relations in this region underwent significant quantitative and qualitative changes. He pointed out that the three-component linguistic situation in the region gradually transformed into a two-component one (Vidugiris 1988: 21–36).

A detailed description of the phonetics and phonology of peripheral Lithuanian subdialects is presented in Kazimieras Garšva’s monograph *Peripheral Subdialects of the Lithuanian Language (Phonology)*. In the book, the author provides a comprehensive sociolinguistic context for each subdialect, specifies the boundaries of the peripheral subdialects, and offers detailed phonological systems with a clear and consistent distributional analysis (Garšva 2005).

In Edmundas Trumpa’s monograph *Vowel Phonemes and Their Variants in Pelesa Subdialect* (2008), instrumental methods are applied to provide a detailed description of the quantitative and qualitative characteristics of the phonemes in Pelesa subdialect and their variants, as well as the tendencies of their change; the findings presented in previous studies are systemised and supplemented.

A comprehensive description of the current sociolinguistic situation and linguistic features of the subdialect of Ramaškonys, along with dialectological transcriptions of authentic dialectal texts and comments, is published in the author’s book *Texts from the Subdialect of Ramaškonys*. The book places a significant emphasis on the sociolinguistic characteristics of the subdialect. The main linguistic features of the subdialect of Ramaškonys are described: phonetics, morphology, the use of cases and prepositions, and vocabulary (Tuomienė 2008). Meanwhile, the book *Noun Inflection in the Subdialect of Ramaškonys: A Sociolinguistic Investigation* provides a very extensive synchronic description of the declension of nouns. The weak and strong points of the noun declension system are revealed. Along with more stable aspects

of the noun declension system, the book aims to uncover those aspects that are lost in the system for various reasons (Tuomienė 2010a).

During the scientific expedition organised by the Institute of Lithuanian Language and Literature in 1989, the boundaries of the distribution of Lithuanian, Belarusian and Polish languages in Eastern Lithuania were updated. Precise zones of the usage of these languages in Eastern Lithuania in the late 20th century were marked in the map published in 1993 (Čekmonas, Grumadienė 1993: 132–136; 3 pav.). Nearly the whole area of Šalčininkai is dominated by Belarusian speakers, though during the expedition the majority of the local population was comprised of the people of Polish nationality. Lithuanian islands existed in the so called Dieveniškės appendix, the environs of Poškonys and Maciučiai only.

A comparison of the dialectological maps published in *Atlas of the Lithuanian Language* (LKA 1977–1991) with the maps drawn in 2014 by Assoc. Prof. Lilija Plygavka and Prof. Kristina Rutkovska, which were published in *Lithuanian Dialects at the Beginning of the 21st Century: Geolinguistic and Sociolinguistic Research. Maps and Comments*, shows completely different results: LKA maps include plenty of locally collected Lithuanian material in the area of Šalčininkai district, whereas in 2014, there are no longer any Lithuanian dialects and Lithuanian-speaking areas (islands) in the district (Plygavka 2014: 228–237; Rutkovska 2014: 216–227).

However, in all four Lithuanian islands in Belarus – Nočia (Bel. *Нача*, LKA 807), Rodūnia, Plikiai (Bel. *Радунь, Плікі*, LKA 808), Pelesa (Bel. *Пеляса*, LKA 809), Varanavas, Nevašiai, Asava (Bel. *Воранавя, Нявошы, Асава*, LKA 806) – rural representatives of the old and partly middle generation were still speaking the Southern Aukštaitian dialect until the beginning of the 21st century (Tuomienė 2008: 25–35; 2010a: 17–20; 2021: 48–60).

The reference map drawn in 2023 on the basis of the data from the above study shows that in the second half of the 20th century, Lithuanian speakers were found in the same area of Dieveniškės. The old generation still spoke the Southern Aukštaitian dialect in the areas of nine LKA points, namely Gudeliai (LKA 650), Kuršiai (LKA 664), Kaniūkai (LKA 665), Dailidės (LKA 667), Miežionys (LKA 669), Maciučiai (LKA 670), Vėžionys (LKA 680), Butrimonys (LKA 682), and Daugidonys (LKA 691), until the middle of the 20th century. The areas of eight LKA points, namely Rūdinkai (LKA 634), Jašiūnai (LKA 635), Tabariškės (LKA 637), Šalčininkėliai (LKA 651), Kurmelionys (LKA 652), Šalčininkai (LKA 666), Daulėnai

(LKA 668) and Eišiškės (LKA 681), were nearly entirely Slavicized. Only representatives of the old generation spoke Lithuanian in the points of Daulėnai (LKA 668), Daugidonys (LKA 691), and Kurmelionys (LKA 652).

Another map, which is based on the data of this study, shows those LKA points where, as the latest data show, there are no longer any residents speaking the Southern Aukštaitian dialect and the Eastern Aukštaitian dialect of Vilnius. However, middle- and young-generation residents who were still using Standard Lithuanian in public places and official settings were interviewed in several LKA points. They learnt Lithuanian in educational institutions, workplaces or when travelling to other regions in Lithuania. However, in informal settings, these individuals communicated in local Slavic languages.

Three large LKA points in the Southern Aukštaitian continuation in Belarus experienced a significant decline in the early 21st century: in 2013 and 2017, only a few Lithuanian-speaking local residents were found in the surroundings of Rodūnia and Varanavas. The sole point of Pelesa can be considered viable, as the old and middle generation speak Lithuanian in private settings, while the youth and children learnt this language in the Lithuanian school (until 2023).

Scientific literature elaborates on the cases of a relatively rapid death of the language: a dead language is one that no longer has speakers. However, before its death, a language typically goes through four stages (Dressleris 1994: 83–90; Crystal 2005: 81–84). Language death where the young generation no longer learns the language of their parents and grandparents is also observed in the southeastern border areas of the Lithuanian language and the Lithuanian islands in Belarus investigated in the study. An important factor accelerating language death is the language status. From the early 20th century, the Lithuanian language did not have an official or public language status in the ethnic territories of Lithuania; no official clerical work was done in this language.

Varanavas district is characterised by the so-called third stage of language death, which began in the second half of the 20th century when the young generation shifted to a new (second) language in their everyday life, and children learn this language from birth. The surroundings of Asava, Armoniškės (Bel. *Германішкі*), Benekainys (Bel. *Беняконі*), Nočia and Rodūnia witnessed intensive language change over the last 60 years: there was a rise in the number of rural families in which the initially fluctuating

bilingualism in one generation evolved into deliberate semilingualism and eventually into complete monolingualism. From the perspective of the young generation, the first language, i.e., the native Lithuanian language of their parents or grandparents, no longer met their life needs and became like a relic of the past.

The survival of a language is strongly connected to the *cultural assimilation* of a nation or community, where one culture is influenced by another, more influential and powerful, culture. In this way, the former culture gradually loses its distinctive features. In the borderland and trans-border areas, especially the Lithuanian islands in Belarus, cultural assimilation occurred through the pressure of local administration, education, and the church. During the Soviet era, Lithuanians in the southeastern borderland of Lithuania and its ethnic territories could not send their children to Lithuanian schools because there were either no Lithuanian schools or they were too far from Lithuanian settlements. Representatives of the middle generation, having graduated from Polish and Russian schools, generally saw no need to teach their children Lithuanian. Lithuanian-born residents quickly assimilated. In the surroundings of Šalčininkai and Varanavas, Lithuanians became an ethnic minority, and this status has remained unchanged to this day.

From the mid-20th century, Polish schools were established in many settlements in Southeastern Lithuania where residents identifying themselves as Poles hesitated about their national affiliation. In the borderland regions, religious services in Catholic churches were already conducted in one language only, i.e., Polish. Therefore, nearly all local residents are to some degree proficient in Polish as a confessional language.

The process of assimilation is accelerated by the learning of the dominant language. In the case of the studied areas, it is the spread and establishment of the Russian (and partly Polish) language from the Soviet era to the present day. The official variety of the Russian language became the main means of communication in town, public institutions, local administration, and public communication. The Belarusian dialect *po prostu* remained the unofficial street and home language of rural residents. In the points of Eišiškės, Butrimonys and Varanavas, the functions of these two languages are very close or overlapping, so they complement or replace one another, as both languages are understood by everyone. The varieties of Belarusian and Russian gradually penetrated into all areas of life, including religious ceremonies and private settings.

Due to the changing historical and political circumstances, the residents of the researched areas constantly faced new national, linguistic, religious and other identities imposed on them under new conditions. Radical changes tended to promote the rejection of the sense of affiliation with a particular state, religion, official language, and culture instead of promoting its formation. Under challenging circumstances, people were forced to seek and find alternative ways of decision-making, self-identification, and cultural activity. As a result, a significant part of the region's population chose to identify themselves as *tuteišiai* (meaning “locals”). Such characterization of nationality helped the generations living there to identify themselves in relation to other nations and countries, since other ways of forming a sense of national affiliation, such as borders (political territory), language, religion, and nationality, as well as the right to choose them freely, often belonged to newcomers and outsiders in the border region.

The research data show that in rural areas where languages, religions and influences of different cultures tended to intersect, the self-identification as *tuteišis* or *tuteišiškumas* in general (Pol. *tutejszaść*, Bel. *тутэўшчасць*) signified the rejection of a particular choice by the residents, a conscious unwillingness to acknowledge their belonging to a specific nation. It also meant concerns that any decision made by the people would disrupt the traditional forms of communal life and lead to conflicts among residents of different nationalities. For this reason, the self-identification of borderland residents as *tuteišiai* can be considered a certain cultural resistance strategy.

The sociolinguistic and linguistic data of the 21st century from the borderland points in Southeastern Lithuania show that issues of ethnicity and identity remain relevant to the local residents. The analysis of these data reveals that people find the concept of *localness* important: all ethnic groups have developed a common understanding of categorizing individuals as *local* or *non-local*. Those local residents who identify themselves as Poles, especially in villages, settlements and small towns, use several terms to describe these concepts, such as *lokalny*, *tutejszy*, *mejscowy* and *przyjeżdzy*, or simply *niemejscowy*.

In informal settings, borderland residents tend to classify their neighbours and residents of the surrounding areas who have been living there for a long time into several groups: *local Poles*, *local Lithuanians*, *local Belarusians*, or simply *locals* (Korzeniewska 2013: 167–174; Geben 2014: 186–187). The residents of Šalčininkai district who consider themselves locals find it very

important that they were born in this area and that their grandparents and parents were born and lived in it. Yet another characteristic of the local resident is the possession of the tangible evidence of *localness*: the house where the person currently lives or lived as a child, the graves of relatives, the documents of origin, and land ownership.

The faculty of residents to communicate in all of the region's languages in their daily life helps distinguishing *locals* from *non-locals*. It should be noted that the residents of the old generation demonstrate the strongest *local identity*. This generation experienced World War II, the hardships of the post-war period, and Soviet collectivization. Therefore, over almost 90 years, people of the old generation naturally learnt and spoke all four languages of the region interchangeably. The logic behind such identification is explained by the position expressed by the old residents as to why they separated locals from non-locals: it was part of self-protection in the tumultuous and uneasy times during which strangers had "lost trust".

Representatives of the old generation in Lithuanian islands in Belarus also considered the questions of ethnicity, Lithuanian identity, and nationality. The recordings show that local residents, especially Lithuanians, understood that as the government was changing, their nationality might inflict various negative consequences. Therefore, driven by self-protection, people had to resort to manoeuvring strategies. The emphasis on *tuteišiš-kumas* is one of such strategies. The behaviour of the new officials reinforced the conditional distinction of local residents between *locals* and *non-locals*, i.e., strangers, newcomers, who were not trusted. This was particularly evident in such cases where the language and religious beliefs of local residents and newcomers were different.

Therefore, in conversations and autobiographical narratives, people of the old and middle generation often emphasise life in "their own", "our" or "local" land: *мы тутэйшыя, месныя* (Eng. *we are locals*); *тут наш край* (Eng. *this is our land*); *тут усе свае* (Eng. *we know everyone here*), *мы тут радзіліся і жывём* (Eng. *we were born and live here*), rather than a specific country or even district, town, settlement, village. They feel linguistic and cultural boundaries between "their" district and other localities. The memories of older people show that they perceive *localness* or *their land* in a much broader sense than the present-day territory of Lithuania. It also includes certain locations in Belarus with which people are connected through language and close familial ties.

Newcomers mostly settled closer to the border with present-day Belarus; they live in 11 points of LKA, namely Kaniūkai, Butrimonys, Eišiškės, Daugidonys, Šalčininkai, Miežionys, Dailidės, Maciučiai, Daulėnai, Tabariškės, Kurmelionys. Residents with deeper roots, born and living in the areas of LKA points from generation to generation, mostly inhabit the western and north-western part of Šalčininkai district: Rūdninkai, Gudeliai, Šalčininkėliai, Vėžionys, Kuršiai.

The old generation considers the language used within the extended family and uniting it as a crucial, and even fundamental, criterion for nationality. They view language as natural and inherited, much like nationality itself. Therefore, they see no need to consider any choice or change of their nationality. However, a part of the young-generation informants expressed a different perspective: the affiliation with a particular nationality is the decision of an adult, especially in cases where the nationalities of parents or grandparents are different. The young generation emphasises education and individual interest in the questions of ethnicity, and rather critically assesses local identity and the classification of residents into *locals* and *non-locals*, *insiders* and *outsiders*. Younger residents already show an intention to distance themselves from such an “outdated” model of identification, although they do not propose their own yet. Their position reveals the *civic* identity often emphasised by the young generation, which is often perceived as a substitute for *local* identity.

Considering the varying approach of different generations, it can be anticipated that over time the number of people identifying themselves as locals in the region will naturally decrease, and the number of those who consider civic identity as the most important decision will increase. Hence, important processes of the change of identity are taking place in the borderland points, which may possibly alter the identity practices of local residents and encourage re-thinking and re-evaluation of the dynamics of ethnic relations.

From the perspective of religion, the local communities living in South-eastern Lithuania and adjacent territories beyond the border are traditionally endogamous. There is a constant connection between religion and ethnicity, which is perceived as unity among different generations giving meaning to family ties in general. Therefore, in the studies on the region, much attention is paid to these connections between religious and ethnic identity manifesting, for example, in the deep bond between Polishness and Catholicism.

Such a connection exists and is significant for the ethnic communities of the researched areas: both language and self-identification are linked to the extent to which a particular language is used during religious rituals. It is noteworthy that more than three-quarters of the informants living in the borderlands of Southeastern Lithuania and Belarus considered themselves Poles, yet they did not use the Polish language in their daily lives. The residents from the parishes of Asava, Armoniškės, Benekainys, Kauleliškės (Bel. *Канвेलішкі*), Varanavas, Rodūnia, Šalčininkai, Jašiūnai, Turgeliai, Butrimonys and Eišiškės claimed that they prayed in Polish even when the Holy Mass was celebrated in Lithuanian in their churches.

The perception of nationality of the borderland residents is based on religious cult and religious ritual. As stated by old-generation residents, one can speak any language, whether it is Lithuanian or the Belarusian dialect *po prostu*, in everyday life. However, when in church, people pray in the language associated with their nationality. Hence, the confessional criterion also defines the rules for language usage. This once again demonstrates that religious identity is important in defining ethnic identity. Based on people's memories, it becomes clear that during the interwar period the stereotype of a Polish Catholic became a way of identifying local residents. Next to it, the ethnonym "Pole" emerged as a synonym, which denoted more of a *local* ethnic identity than a national *Polish* identity.

The interviewed representatives of the middle and young generation in the areas of Baltoji Vokė, Butrimonys, Eišiškės, Gudeliai, Turgeliai, Šalčininkai, etc. expressed doubts about their *Polish* identity recorded in their official documents. Firstly, because in their everyday life, they communicated, read and wrote in Russian and Lithuanian. Informants of the middle generation recalled that their parents or grandparents could speak and spoke Lithuanian but they did not teach their children to speak Lithuanian during the Soviet era. This fact also leads people of this generation to question the nationality inscribed on their documents.

Hence, the stereotype *Pole equals Catholic* is mainly evident in the language being used. Often, the words *Pole* and *Catholic* are used as synonyms. Narratives from residents of Turgeliai, Dieveniškės, Butrimonys, Varanavas, Rodūnia, Pelesa confirm such a tendency: the majority of residents who consider themselves Poles are convinced that Polishness "automatically" arises from being Catholic. However, in Polish culture, the stereotype of the Polish Catholic is a more complex and broader phenomenon encom-

passing not only the ability to pray in Polish but also a full range of religious rites and traditions. The research has confirmed the fact that the concept of the Polish Catholic in Southeastern Lithuania and surrounding areas gradually simplified.

Representatives of the young generation follow a different opinion: young-generation residents interviewed in the points of Rūdinkai (LKA 634), Tabariškės (LKA 637), Šalčininkėliai (LKA 651), Kuršiai (LKA 664), Šalčininkai (LKA 666), Miežionys (LKA 669), Vėžionys (LKA 680), Eišiškės (LKA 681) and Varanavas (LKA 806) stated that the traditional deep-rooted religious–national description of identity did not align with contemporary reality and was becoming irrelevant to them. However, they did not yet formulate a clearer choice and attitude towards the connection between religion and language. Therefore, we can infer that the new religious–national model has not yet fully formed.

During the Soviet era, when believers could not escape ideological influence, the traditional identity of *local* resident encompassing ethnic and religious elements could no longer be expressed in conventional ways, as the process of forming national identity was restricted. The Soviet authorities propagated atheistic ideas, meaning that religious rites were limited to the main church and family holidays, such as weddings, baptisms, funerals. Oftentimes, all these religious rituals and ceremonies were conducted secretly, for example, in a church of a different parish or in people's homes.

According to the informants, despite the political circumstances, family ties were maintained and strengthened through Catholic religious rituals during the Soviet era. The family was considered the most genuine and important religious community, and often the only one during the Soviet era. It was namely the family and kin that formed and preserved religious identity, although its role diminishes over time.

Code-switching is one of the distinctive features of the linguistic behaviour of borderland residents. The term “code-switching” is used not only when discussing bilingualism but also when talking about the alternate usage of the varieties (or dialects) of the same language. Previous studies have shown that code-switching is primarily employed by bilingual individuals as a valuable linguistic strategy. Code-switching is considered a linguistic situation where a speaker, fluent in two or three languages, constantly inserts individual words, phrases and even sentences from other languages while communicating in one language. Reasons for code-switching are numerous,

and they vary among individuals. One of the most common reasons is the need to demonstrate and express solidarity: interlocutors may switch codes to identify with a social group or, on the contrary, to stand out; Additionally, it can be used to make an impression or evoke emotions (feelings) from the audience in another way, persuade someone, or create an opposition to someone.

The approach was maintained during the study that code-switching in conversations is not only a linguistic but also social, psychological, and even practical phenomenon that can manifest itself at all language levels – phonetic, lexical, phrase or sentence, and discourse (cf. Tuomienė 2019: 57–79). The phenomenon of code-switching in the discourse of the residents from the borderland areas is investigated in two aspects:

- 1) to describe the possible functions of code-switching, which appear in the conversations of residents recorded in the borderland points of Southeastern Lithuania based on their classification worked out by foreign researchers (Appel, Muysken 1987: 29; 2005: 118);
- 2) when analysing conversations of bilingual and multilingual residents recorded in Lithuanian islands in Belarus, identify the possible reasons for code-switching, which primarily depend on the individual language user and the context of the situation.

Researchers Appel and Muysken listed six functions of code-switching and considered them suitable for studying code-switching and the use of language(s) in various fields in general: *referential, directive, expressive, phatic, metalinguistic, and poetic*. These functions cover the whole communicative situation, its purpose, speaker and the speaker's relation with the interlocutor (Appel, Muysken 1987: 30–32; 2005: 118–121).

This study employs the above classification of the functions of code-switching.⁷³ Both in older recordings in the Southern Aukštaitian dialect and more recent conversations in local Slavic varieties, quite a few cases of the referential function of code-switching have been identified. This function is identified when the speakers switch to the resources of other languages either because they are not able to find an equivalent in another language or they wish to express something specific in a clearer way: phrases, explanatory words or their combinations are inserted into the sentence,

⁷³ Due to the shortage of examples, the *poetic* function of code-switching is excluded from the study.

which all participants in the conversation may know from common experience. The insertion of phrases, comparisons, clichés in another language or languages is possibly determined by their recognition and frequent use.

The referential function of code-switching is also found in the conversations of local residents when they answer the given questions. This could involve surveys of participants in scientific expeditions, questions from local residents to a speaker, etc. There are cases when speakers hesitate or pause because they find it difficult to quickly find an appropriate word or its equivalent in the language of the conversation. Therefore, in order for the word or phrase to be more understandable to the addressee, the speaker uses a language that most people can understand to a certain extent; most insertions came from the Belarusian dialect *po prostu*.

The referential function of code-switching is also evident in cases where the usage of one or another language changes during the change of a conversation topic. Several ways of changing the topic of the conversation are identified:

- deliberate avoidance of an unpleasant conversation;
- unwillingness to continue a previously discussed (e.g., unpleasant) topic;
- when one of the interlocutors asks an unexpected question.

Directive function of code-switching can be understood as the conscious choice of linguistic code by one or more participants in the communication process. In this situation, the addressee's linguistic competence and other criteria that may be important to the interlocutors are taken into account. This function of code-switching is observed in the communication of the informants of all three generations: it is reflected in both the texts recorded approximately 60 years ago and the audio recordings from the beginning of the 21st century.

Whether the interlocutors will consider another person's intention to participate in the conversation depends on the attitudes of the speakers or even on the personal relationship with the new interlocutor. An attempt to involve him/her in the conversation includes adapting to the linguistic competence of the other person and gradually changing the language, and thus also switching the code, if necessary. In other words, an effort will be made to address the new interlocutor in a different language or fully switch to the language of the dialogue initiated by that person, especially if this individual is known and important in the local environment.

Thus, from the perspective of the directive function, code-switching occurs in two ways:

- the interlocutor is included in the conversation when the aim is to maintain good interpersonal relations; then the linguistic behaviour of the addressee is taken into account;
- the interlocutor is not included in the conversation when the aim is to completely or partially distance oneself from him/her; then the linguistic behaviour of the addressee is ignored.

In a bilingual or multilingual discourse, the expressive function of code-switching is recognised when the intention is to show the identity of the interlocutors: when a person uses one language or another, it means that he/she attempts to present him/herself as a member of a particular social community through the chosen language. This is demonstrated not only through the code used but also through one's *localism*: when conversing with *locals*, one language is chosen (Belarusian dialect *po prostu*, the local variant of the Polish language), and with *non-locals*, another language is used (Russian, Standard Lithuanian).

The conversations of older individuals in the Lithuanian dialect and the Belarusian dialect *po prostu* reveal the fate of people in the region undergoing Slavization processes. Speakers demonstrate their *local* identity by using two linguistic codes in a single utterance. Natural code-switching indicates that people live in a multilingual region of Lithuania where at least two languages are used simultaneously in daily conversations. The first (native) language of each informant may be different, so not all languages are of equal importance to them, as not everyone may be equally fluent in them.

Older recordings in the Southern Aukštaitian dialect demonstrate considerably fewer examples of the phatic function of code-switching compared to more recent ones where local Slavic languages prevail. The old-generation residents from the surroundings of Didžiosios Sėlos, Maciučiai, Vėžionys and Kalesninkai still remember the vividness of the Lithuanian dialect and reveal it by trying to render liveliness and expressiveness to the conversation through vivid Lithuanian sayings.

Brief examples of conversations show that code-switching reveals interpersonal relations. The insertion of words or phrases, comparisons, excerpts from poems or songs in different languages enriches people's communication and renders social meaning to it. Such dialogues, especially those of the old generation, exhibit the phatic function of code-switching.

Cases of metalinguistic function of code-switching were only found in older voice recordings in the Lithuanian dialect. This function is not always easy to distinguish from the expressive one, since the colloquial language of the people living in the southeastern border region rarely includes discussions or debates, for example, on the specificities of the languages used in their village or district, the meanings of rarer or older words, their similarities, etc.

In the case of the Polish language, the use of specific codes revealed the national identity, while in the case of the Lithuanian language, it revealed the civic identity. To express their civic (or local) identity, the old-generation speakers were less inclined to switch codes compared to the middle generation.

The conversations of local residents entail that the interlocutors are able to switch between four different languages, namely Lithuanian, Belarusian, Polish and Russian, even in a short casual conversation. Moreover, speakers can simultaneously discuss various topics. Each of the four languages is an important and necessary means of communication in the lives of these people, as each of them serves a specific function and has a specific area of usage. This explains the motivation of code-switching.

The study of the functions of code-switching has shown that the traditional approach to language or languages no longer reflects or meets the needs of multilingual and multicultural society of Southeastern Lithuania. Communication in a multilingual environment requires interlocutors to adapt their knowledge of languages practically and ingeniously and freely utilise various language resources.

After analysing the recorded interviews and conversations of the elderly and middle-aged residents from four points in Varanavas district, four main reasons for code-switching were identified:

1. Intention to demonstrate solidarity and adapt to the interlocutor

In this case, the efforts of representatives of the old and middle generation to use “correct” Lithuanian are easily noticeable: some words of the Southern Aukštaitian dialect and old borrowings are replaced with Standard Lithuanian words in order to adapt to non-local individuals. Such alternation between dialect and standard language is characteristic of conversations with guests or relatives from Lithuania, as well as participants of various scientific expeditions. The speech of the informants does not include the features of the Dzūkian dialect. Instead of the usual pronoun forms *anas*,

anys, the informants used *jis, jie* ‘he they’; instead of the dialectal accusative singular forms *kaimynų*, they used *kaimyną* ‘neighbour (acc. sg.)’; instead of the illative plural form *svečiusna* commonly found in the dialect, the informants used *į svečius* ‘pay a visit (to)’. The vocabulary used by the interlocutors is varied; old borrowings are abandoned.

Code-switching can be a signal indicating solidarity, an attempt to adapt to the speaker using the “correct” and “grammatical” language. Such behaviour is more typical of old-generation individuals who learnt to read and write in the elementary schools of the interwar period. Speakers from the middle generation rarely replaced an older Lithuanian dialect word with a standard language word, because they had not previously learnt Standard Lithuanian.

2. Doubt about whether the interlocutor understands

In this situation, the behaviour is similar to that of the first case. The difference is that when conversing with the interlocutors from a different linguistic background, the participants in the conversation tried to replace certain Lithuanian dialect words or old borrowings which might be not understood by others with Standard Lithuanian words or provided additional explanations, i.e., “spontaneous translations”. Proficiency in Slavic languages is also handy when the required Lithuanian word or phrase is simply forgotten.

When addressing the interlocutors whose first languages are different, namely Standard Lithuanian and local Belarusian dialect, the speaker may resort to yet another intermediary language, i.e., Russian, which is not typically used in a private family environment. In this case, separate explanatory words, phrases or even the whole utterance can be inserted. The Polish variety is rarely encountered in various conversations of local residents; it is used to mockingly imitate the speech of parish priests and participants of the so-called Home Army (*Armia Krajowa*).

3. Different first languages (mother tongues) of interlocutors

When communication involved people whose first languages are different, i.e., the Lithuanian dialect and Standard Lithuanian, Belarusian, Russian and Polish varieties, code-switching was particularly intensive. When conversing in a family environment or with familiar people, people preferred the Lithuanian dialect with the insertions, explanations and quotations in

the Belarusian dialect *po prostu*. As for outsiders, they were generally unwilling to change code when speaking to rural residents, i.e., to switch to the first language of most local people.

4. *When the topic of the conversation changes*

The participants in the discourse often switched languages when discussing a longer period. For example, when reminiscing about childhood and youth, all informants from the areas of Varanavas, Rodūnia, Benekainys spoke in Lithuanian because they perceived this language as the main and daily language of communication in the past. However, memories of the post-war and Soviet era in the conversations of old- and middle-generation representatives are described by alternating between Lithuanian and Belarusian dialects and occasionally inserting elements of the Russian language: short expletives, words, phrases, quotations. Present times, especially everyday affairs, are discussed in Belarusian only. Russian is used to speak about contemporary life, while discussions about religious rituals are predominantly carried out in the local Polish language.

The participants of the conversations demonstrated their proficiency in different language varieties and awareness of their differences. Code-switching is intensive and relevant in the speech of people of different ages. The middle-generation speakers in the area of Varanavas easily alternated between the Slavic languages and their varieties spoken in the region. Lithuanian language elements could be inserted when quoting or paraphrasing.

The sociolinguistic study of the changes in the functions of languages is based on the data from the micro-area of Ramaškonys, the compact island of which is comprised of the areas of Armoniškės, Benekainys, Kauleliškės (Bel. *Канвєлішкі*), Pereigonys (Bel. *Пєрагануы*), and Varanavas. The research employed sociolinguistic and linguistic material collected during the period when the villages of the micro-area were inhabited by 2 to 12 elderly individuals who were fluent in the traditional Southern Aukštaitian dialect.

During the research period spanning from 1995 to 2007, nine informants fluent in Lithuanian were interviewed in the village of Ramaškonys. At that time, the local Belarusian dialect *po prostu* was already commonly spoken publicly in the village and its surroundings. All old-generation residents of Ramaškonys spoke Polish to a greater or lesser degree. For them, it was primarily the language of religious rituals and faith. In their childhood, they memorised the basic prayers and the catechism in Polish, and, in their

words, this was lifetime knowledge. They acquired their initial knowledge of the Polish language in pre-war Polish schools when the Vilnius Region and western Belarus were annexed to Poland (1920–1939). Later, the old generation “refined the Polish language” by interacting with Polish-speaking locals and during religious services.

During the research period, six elderly local residents who could speak Lithuanian were found in the village of Stanišiai (Bel. *Станішчы*), but only one family spoke Lithuanian on a daily basis. Others spoke Lithuanian sporadically, rarely, or out of habit. The Belarusian dialect *po prostu* was the language used for daily communication in the village. Just like in Ramaškony, the old generation could also communicate in the local Polish language. Two local residents were fluent in Lithuanian in the village of Tusamonys (Bel. *Тусуманцы*), while four others could say brief sentences, name various objects or phenomena in Lithuanian. Four people spoke Lithuanian in the neighbouring village of Navasėdai (Bel. *Навасады*); meanwhile, there were three Lithuanian-speaking families in Bieliūnai (Bel. *Бялюнцы*).

During the research period, all six settlements from the micro-area of Ramaškony described in the study constituted the main zone of the Lithuanian language.

There were four people who spoke Lithuanian in the small village of Stilgūnai (Bel. *Сцілгуны*). Biliai (Bel. *Білі*) and Parubiškės (Bel. *Парубішкі*) each had only one resident speaking Lithuanian, while in Dainava (Bel. *Дайнава*) and Ramučiai (Bel. *Ромуці*), a few individuals still remembered some of Lithuanian. They complained about forgetting many Lithuanian words.

In 1996 and 2001, several local people were interviewed in Armoniškės, Daukšionys (Bel. *Даўкшаны*), Pereigonys and Valatkiškės (Bel. *Валаткішкі*) who spoke Lithuanian in their childhood only and communicated solely in Slavic languages for about 60 years already. Therefore, they found it difficult to form phrases and sentences, but some of them remembered quite a few names of various objects and phenomena. An interesting trend emerged: only one of the parents spoke Lithuanian in the families of these four villages, so the children were raised as bilingual. Later, they attended Russian schools. As they grew up, they communicated in the Belarusian dialect, which was understood by all family members.

Hence, these nine villages are classified as the adjacent zone of the Lithuanian language.

From 1994 to 2007, the Lithuanian dialect of the Ramaškony micro-area was used in two or three families of a single village on the average. During

the research period, 34 people out of 71 interviewed residents across the entire micro-area could speak Lithuanian with relative certainty. The Lithuanian dialect truly ceased to be a means of communication and at that time already experienced its last years of existence in the memory of individual people as their passive language (cf. Tuomienė 2010a: 21–34).

Throughout the Ramaškonys micro-area, a majority of people of the old generation spoke Polish to some extent, but this language was rarely heard in everyday life. During the study, no villages were found where all residents could speak Polish. In the Ramaškonys micro-area, just like in the studied points of Southeastern Lithuania, the Lithuanian language was gradually pushed into the background; in villages, it was initially replaced by the Belarusian dialect. Meanwhile, the Polish language is considered adstratic in relation to these languages and does not participate in their mutual interaction processes. This situation can be observed by closely monitoring and documenting the situation from the outside for a long period of time (from a researcher's/external observer's perspective). However, for the speakers of the Lithuanian dialect themselves (local inhabitants/internal observer), the mechanism of interaction of all three languages appears to be quite different. Based on the memories and considerations of the residents and the statements expressed through them, an attempt is made to identify the sociolinguistic situations that arose during different periods.

Through their memories and evaluations of the past and the present, the old-generation residents from the villages of the main zone as if reconstructed the period of Lithuanian monolingualism, which they themselves barely remember but the existence of which is confirmed by the interviews of the old-generation informants. Most of the informants unanimously asserted that at the start of the 20th century, Lithuanian was essentially the main (first) language of communication for basically all local residents, and their parents did not speak Belarusian. However, two languages, Lithuanian and Belarusian, were used by children as street languages at that time. Such distribution of functions of Lithuanian and Belarusian was quite stable in the micro-area of Ramaškonys.

At the outset of the 20th century, the positions of the Polish language were very limited in the villages under study. People did not use Polish in their daily life as there was no necessity or need for it. The local Polish language, as a confessional language, had not yet become a serious tool for the Polonization of rural residents at that time (Čekmonas 2017 [1982]: 206–213).

Manors played a more significant role in the spread of the Polish language, as their owners were mostly non-local Poles. Those villages that were closer to manors began to use the Polish language next to Lithuanian. Therefore, adjacent villages saw an increase in bilingual families. As a result, some residents consciously stopped speaking Lithuanian (cf. Turska 1939 [1995]: 34, 37, 59–60).

The majority of the informants confirmed that they regarded the Polish language, which spread in villages through priests and landlords, as a more cultured and prestigious language. Initially, it spread at the expense of the Lithuanian language. However, it was more “tolerant” towards the Belarusian dialect because the Belarusian dialect *po prostu* was considered close to the local Polish language. Even today, some locals claim that the two languages are similar or completely identical. This is based not only on their similarity but also on a clear distribution of functions between them.

In the study, the Ramaškonys micro-area is viewed as a kind of prototype of a vast Baltic and Slavic borderland area, where the dominant Lithuanian language was gradually and peacefully replaced by the Belarusian language. It should be said that in the opinion of the local inhabitants of the old generation, Lithuanian, even though used alongside the Belarusian dialect *po prostu*, maintained its positions, and its functions remained almost unchanged. Therefore, the study aims to prove the hypothesis about the dominance of the local Belarusian dialect by reconstructing the former situations of using Lithuanian and local Slavic languages in this micro-area.

In this way, five situations of the changing sociolinguistic functions of the language were formed. The first one reflects the situation that existed in the villages of the main zone of the Ramaškonys micro-area in the past, approximately a century and a half ago. The following tendency can be observed: the Lithuanian language was opposed to the Belarusian language, i.e., the family language versus the street (external communication) language. Such opposition of the two languages could have started much earlier. However, the opposition was not yet absolute, as both Lithuanian and Belarusian could perform the same functions in the micro-area.

In the early 20th century, the Lithuanian language served as the main means of communication for the old generation living in the village (street, private environment). However, for the middle and young generation, this function was performed by the Belarusian dialect *po prostu*. The Polish language, being the language of religion and faith, was opposed to the

Lithuanian language and the Belarusian dialect. Additionally, Polish was the language used in schools and ecclesiastical colleges where education was provided to the children of minor nobility.

The Russian language, as the official state language, was not opposed to all other languages used in the main spheres of communication of rural residents. It is evident that at that time, Russian, as the language of administration and schools, had very little influence on the main languages of the region. However, in former Lithuanian villages, the tradition of the Lithuanian language was already diminishing, as the old generation already spoke Lithuanian among themselves only.

From the mid-20th century, the functions of the Lithuanian language began narrowing in the Ramaškonys micro-area: it was replaced by the Belarusian dialect *po prostu* as the language of family communication and by the Polish language as the language of public communication. After 1920–1939, the status and functions of the local Polish language underwent significant changes in the villages of the Ramaškonys micro-area. From that time, this language became an effective factor of sociolinguistic transformation altering the traditional linguistic landscape of the entire region. The Polish language spread through three channels. Firstly, the church, where the use of Polish had already been promoted before, intensified its activities. Secondly, primary schools were opened with Polish as the language of instruction, and mandatory primary education was introduced. The government was the third channel: Polish was the means of communication with the government. All this led to an increase in prestige of those residents who were previously oriented towards the Polish language. Circumstances developed in such a way that the Lithuanian language, rather than the Belarusian dialect *po prostu*, was the first to become the main direct “linguistic opponent” to the Polish language.

The new circumstances led to a particularly unfavourable situation for the Lithuanian dialect in the Ramaškonys micro-area: a change in attitude towards Lithuanian-speaking residents occurred. This had very significant consequences for the future of the Lithuanian language. Informants recall that in the early 1930s a saying was frequently heard in churches: *žįėvas nāmōka kiteĩ.p cik pa_pòłsku* (*God does not speak any other language but Polish*). As Polonization was gathering pace, the old-generation residents in the villages outside the main zone of the Ramaškonys micro-area completely abandoned the Lithuanian language. They sent their children to Polish schools

and themselves tried to speak Polish as much as possible. However, the Belarusian dialect still remained the main language of these villages.

A situation emerged in the villages of the adjacent zone which marked the expansion in the spheres of usage of Polish and Belarusian languages. The genetic proximity of these languages, the developing sense of Polish identity, as well as the tendency towards an additional distribution of functions between the two languages triggered thoughts about the fundamental kinship of these languages. The *third situation* already shows traces of *diglossia*. It is likely that in the Baltic–Slavic border region the spontaneous *diglossia* of this type protected the Belarusian dialect from complete replacement by the Polish language (Čekmonas 2017 [1993]: 136–143).

The Lithuanian language lost certain sociolinguistic functions in the micro-area. Meanwhile, the Belarusian dialect *po prostu*, as the language of external communication, came to be used even more widely, although a trend to limit its use could be observed. However, the policy of Polonization had a significant impact on the position of the Lithuanian dialect, though it did not yet affect the Belarusian dialect *po prostu*, which retained nearly all of its previous positions.

In the mid-20th century and later, the sociolinguistic situation in the villages of the Ramaškonys micro-area became increasingly complicated. The majority of residents still spoke Lithuanian, and the spread of the Polish language could not immediately lead to the formation of the *third situation*. During that time, the first Lithuanian primary schools and reading rooms were opened on the initiative of members of public education societies. Acquaintance with Lithuanian writings, Standard Lithuanian, and the elements of national culture in these villages triggered a true explosion of Lithuanian national consciousness in these villages. The emergence of Lithuanian national identity was an undeniable challenge and counterbalance to the policy of Polonization. This is how it was understood by the Polish administration, which persecuted the activities of Lithuanian education societies, leading to the closure of all Lithuanian schools by 1937.

The collision of the processes of Polonization and the formation of Lithuanian national identity led to the noticeable division within the rural community. Some adapted an official stance and refrained from speaking Lithuanian. Yet another segment of the population, identifying themselves as members of the Lithuanian community, actively resisted Polonization.

The maintenance of the position of the Lithuanian language did not lead to the fundamentally new situation but rather signified a change in the first situation: the Belarusian dialect *po prostu* remained the main language of communication; there were two languages, Polish and Lithuanian, in schools. However, the Polish language expanded its functions, “breaking through” into the sphere of external communication.

From the mid-20th century, the Lithuanian language spoken in the micro-area of Ramaškonys was significantly affected by the perception and strengthening of Lithuanian national identity, as well as the knowledge of Standard Lithuanian. Residents of the surrounding areas, who still spoke Lithuanian and had completed two or three grades of Lithuanian schools, attended Sunday reading-rooms. Many Lithuanians maintained close family ties with Lithuania. Some local Lithuanians read Lithuanian periodicals and works of fiction.

The years of World War II were the decisive years for the future existence of the Lithuanian dialect and the sociolinguistic situation in the whole region. As it is known, units of the Home Army operated in the surroundings of Varanavas. People shared memories of their hostile actions towards the local population. Therefore, the Lithuanian villages falling to the main zone of the Ramaškonys micro-area witnessed *the fourth situation*. It should be noted that under the circumstances of war, the Polish language could not expand its functions as well.

After the war was over, conditions were created in the Ramaškonys micro-area to restore the above described *first* and *second situation* in which the functions of coexisting dialects would not be clearly defined, and the main language would become ethnically defining for each group of inhabitants. Whereas the events of World War II left their mark, Lithuanian did not become an ethnically defining language. It was increasingly less common among both old- and middle-generation residents.

The use of the Polish language also weakened, as the number of people considering themselves Polish speakers decreased in the region; some people repatriated to Poland. Therefore, Polish became a passive language only spoken by the old generation. Nevertheless, it still served a confessional function, making its positions stronger and more promising compared to the declining Lithuanian language. This led to the formation of the *fifth situation*, the “expanded version” of which can still be observed today.

Summary

The relationship of local residents with the languages used in the region is influenced not only by the tradition and the areas of language usage but also by the fact that Polish is the nationality recorded in the official documents of nearly all residents from the surrounding areas. It is difficult to identify all the motives behind such ethnic identification, but it is evident that it lacked the linguistic foundation.

In summary, the loss of prestige of the Lithuanian language was influenced by both its relationship with the Belarusian dialect *po prostu* and by the intentional opposition of both Lithuanian and Belarusian to Polish as the language of “higher culture” and prestige. Therefore, both natural and intentional Polonization led to the weakening positions of the Lithuanian dialect. Meanwhile, the Belarusian dialect *po prostu*, as a sociolinguistically functional style of the Polish language, further spread and strengthened its positions.

Język i tożsamość na pograniczu Litwy Południowo-Wschodniej i Białorusi (druga poł. XX w. – pocz. XXI w.)

część 1

Streszczenie

Monografia powstała w oparciu o badania lingwistyczne i socjolingwistyczne na pograniczu Litwy Południowo-Wschodniej i litewskich wysp na Białorusi. W pracy analizowane są dane, zebrane z 17 punktów Atlasu Języka Litewskiego (*Lietuvių kalbos atlasas* – LKA), znajdujących się na południowych i południowo-wschodnich krańcach Litwy oraz z 4 punktów LKA byłych lub wciąż istniejących wysp języka litewskiego na Białorusi. Okres badanego materiału obejmuje prawie siedem dekad – od drugiej połowy XX w. do lat dwudziestych XXI w.

Do 1990 roku region Litwy Południowo-Wschodniej i etnicznie litewskie obszary na Białorusi łączył kontekst historyczny, socjolingwistyczny, etnolingwistyczny i socjokulturowy. Jednak po odtworzeniu niepodległej Republiki Litewskiej jedność językowa, kulturowa, etniczna i obywatelska między tymi dwoma obszarami nie zachowała się. Cztery były niemałe punkty LKA zaliczane do dialektu południowo-auksztockiego znalazły się w innym kraju – na Białorusi. Rozwój tych litewskich wysp znacznie różnił się od miejsc na terytorium Litwy Południowo-Wschodniej.

W pierwszej połowie XX w. na obecnym terytorium Litwy Południowo-Wschodniej, zwanym również *Wileńszczyzną*, uformowało się społeczeństwo zróżnicowane pod względem językowym, kulturowym i religijnym. Szczególnie silne piętno na tożsamości etnicznej i socjokulturowej mieszkańców tego regionu odcisnęła polska okupacja, mająca miejsce w latach 1920–1939. Druga wojna światowa kilkakrotnie zmieniała granice między Litwą a jej sąsiadami.

Minęło trzydzieści lat od przywrócenia państwowości, jednak rozwój polityczny, gospodarczy, społeczny i kulturowy regionu Litwy Południowo-Wschodniej, a także integracja jego ludności, są nadal aktualnymi kwestiami ze względu na realizowaną w przeszłości przez rząd radziecki politykę

kultury i oświaty, która promowała izolację miejscowej ludności od większości litewskiego społeczeństwa.

Sytuacją języka litewskiego na etnicznie litewskich ziemiach na Białorusi zaczęto się bardziej interesować po wojnie. Do lat dziewięćdziesiątych XX w. obszary etnicznie litewskie intensywnie badali historycy, językoznawcy, etnolodzy i folklorysty. Później uwaga badaczy osłabła, ponieważ w izolowanych litewskich wyspach od początku XX w. zaczęła rozprzestrzeniać się i ostatecznie zapanowała pełnowartościowa dwujęzyczność litewsko-białoruska, stale przybierająca na sile na korzyść języka białoruskiego. Warunki istnienia i funkcje stosowania obu tych języków różniły się. Gwara białoruska (nazywana *poprostu* 'prostą mową') stała się dominującym językiem codziennej komunikacji dla ludzi w różnym wieku. Jednak w większości przypadków używano tu czterech języków lub ich odmian – litewskiego, białoruskiego, polskiego i rosyjskiego. Używanie języka litewskiego i ogólnie przekazywana przez ten język swoistość kulturowa, przy braku naturalnej perspektywy ciągłości, dość szybko ustały w wyspach litewskich.

Na Litwie już wcześniej zgromadzono niemało danych językowych, socjolingwistycznych i etnolingwistycznych, historycznych i archiwalnych, pozwalających na kontynuację badań Litwy Południowo-Wschodniej i obszarów etnicznie litewskich, oraz dostarczenie nowych uwag i uzupełnienie słabo zbadanych sfer.

Przedmiotem monografii są dwa pograniczne obszary językowe: pierwszy obejmuje 17 punktów *Atlasu Języka Litewskiego* (dalej w tekście – LKA) na południowo-wschodnim pograniczu Litwy, drugi zaś obejmuje 4 punkty kontynuacji dialektu południowo-auksztockiego poza granicami Litwy – litewskie wyspy na Białorusi.

Celem monografii jest ukazanie sytuacji języka litewskiego na pograniczu Litwy Południowo-Wschodniej i w etnicznych litewskich wyspach językowych na Białorusi w drugiej połowie XX w. i na początku XXI w. na podstawie danych empirycznych. Praca ma na celu opisanie sytuacji socjolingwistycznej i etnolingwistycznej badanych obszarów oraz określenie okoliczności i przyczyn zanikania dialektów litewskich, a także opisanie zmieniającego się składu etnicznego regionu⁷⁴ oraz form tożsamości etnicznej

⁷⁴ W pracy analizowany jest żywy język i dane socjolingwistyczne z badań populacji: nagrania audio o różnej treści i czasie trwania, zarejestrowane w latach 1964–2017. Mieszkańcy wzięli udział w badaniu, udzielając odpowiedzi w specjalnych kwestionariuszach

i narodowej na pograniczu i poza granicami Litwy na podstawie analizy tekstów i nagranych rozmów z lokalnymi mieszkańcami. Celem jest zbadanie cechy komunikacji trzech pokoleń mieszkańców pogranicza – zmianę kodów – oraz ustalenie jej przyczyn i głównych funkcji, a także przeprowadzenie socjolingwistycznego badania zmian funkcji językowych w oparciu o dane z mikroobszaru wsi Romaszkańce.

Na badanych obszarach do połowy XX w. miejscowa ludność posługiwała się językiem litewskim zarówno w sferze publicznej, jak i prywatnej, używając w życiu codziennym gwar południowo i wschodnio auksztockich. Jednak ludzie znali i coraz częściej używali obok języka litewskiego lokalnych wariantów białoruskiego, polskiego i rosyjskiego. Do 1990 r. oba obszary były identyczne lub bardzo podobne, ponieważ w czasach radzieckich granica administracyjna między Litwą a Białorusią nie stwarzała żadnych przeszkód w komunikacji i swobodnym przemieszczaniu się miejscowej ludności.

Nagrania audio o różnej długości ze wszystkich 17 punktów LKA na południowo-wschodnich obrzeżach Litwy zostały zarejestrowane w dwóch różnych okresach: 1964–1990 i 2011–2013. Żywe dane językowe z kontynuacji gwary południowo-auksztockiej – litewskich wysp na Białorusi – zostały również zebrane w kilku etapach: pierwszy z nich obejmuje lata 1995–2007, a drugi lata 2011–2017. W pracy wykorzystano zebrane wcześniej (1982–1993) materiały socjolingwistyczne i lingwistyczne przechowywane w Archiwum Dialektów Centrum Geolingwistyki Instytutu Języka Litewskiego. Większość materiału językowego analizowanego w niniejszej pracy pochodzi z dwóch ekspedycji naukowych z 1995 i 1996 r⁷⁵.

Materiał w monografii analizowany jest przy użyciu metod jakościowych opartych na nagraniach żywego języka i danych socjolingwistycznych pochodzących z ankiet wypełnionych przez mieszkańców. Sytuacja socjolingwistyczna i etnolingwistyczna regionu jest systematycznie badana, biorąc pod uwagę ważne wydarzenia historyczne: badane są nie tylko obiektywne

socjolingwistycznych: *Program badania dialektów języka litewskiego i ich interakcji. Socjolingwistyka* (Čekmonas, Grumadienė 1997) i *Kwestionariusz socjolingwistyczny respondentów z punktu Atlasu Języka Litewskiego* (Aliūkaitė, Kalėdienė 2014: 381–384 (3 załącznik). Wszystkie dane są przechowywane w Archiwum Dialektów Centrum Geolingwistyki Instytutu Języka Litewskiego.

⁷⁵ Podczas ekspedycji odwiedzono wszystkie cztery wyspy języka litewskiego na Białorusi, jednak konsekwentnie udało się zbadać dwie największe wyspy: Raduń, Pliki (LKA 808) i Werenów, Niewosze (LKA 806).

dane, ale także ich wewnętrzne relacje. W związku z tym wyjaśnia się więc, dlaczego niektórzy lokalni mieszkańcy dokonali pewnych wyborów i decyzji, podczas gdy inni pozostali neutralni lub postąpili odwrotnie. Badanie opiera się na kilku socjolingwistycznych metodach badania populacji:

Materiał jest analizowany przy użyciu tradycyjnej metodologii socjolingwistycznej analizy materiału: dane empiryczne są wykorzystywane do badania wpływu języka i różnych czynników społecznych na wybór kodów językowych i ich wykorzystanie do wyrażania różnych funkcji językowych. Badany jest związek między językiem a tożsamością. W badaniu wykorzystano również etnolingwistyczną metodę analizy danych: zbadano związek między kulturą i zwyczajami lokalnych grup etnicznych a językiem (językami), w zapisanych nagraniach wyrażony jest światopogląd informatorów. To odzwierciedla podstawowe cechy kulturowe i sposób myślenia ludzi posługujących się danym językiem.

Uczestnicy pierwszych ekspedycji naukowych w okolice Litwy Południowo-Wschodniej, które miały miejsce w latach 1952–1974, konstatowali, że już w tamtym czasie znaczna część punktów LKA należących do rejonu sołecznickiego zeslawizowała się, jedynie starsze pokolenie mówiło po litewsku, podczas gdy młodszy zazwyczaj tylko rozumieli ten język. Zdaniem Kazimierasas Eigminasa, Marytė Razmukaitė i Vytautasa Vitkauskasa, którzy również badali punkty Macele (LKA 633) i Rudniki (LKA 634), obszar ten już spolonizował się, tylko starsze pokolenie mówiło po litewsku, podczas gdy średnie i młodsze pokolenie mówiło głównie lokalnym dialektem białoruskim *poprostu*. Punkty Jaszuny (LKA 635), Taboryszki (LKA 637), Gudėle (LKA 650), Sołeczники Małe (LKA 651) i Kurmelany (LKA 652) opisywane są przez badaczy w podobny sposób: na wsiach ludzie coraz mniej mówią po litewsku, młodszy mówią tylko po „białorusku i rosyjsku”.

W okolicach punktów Sołeczники (LKA 666), Koniuchy (LKA 665), Dojlidy (LKA 667), Dowlany (LKA 668), Mieżańce (LKA 669), Maciucie (LKA 670) i Wieżańce (LKA 680) znaleziono wiele osób rozumiejących litewski, ale mówiących z trudem lub już nie umiejących mówić po litewsku wcale. Natomiast w punktach Ejszyszki (LKA 681) i Butrymańce (LKA 682) przedstawicieli dialektu litewskiego językoznawcy już nie znaleźli.

Badania nad kontaktami między językami bałtyckimi i słowiańskimi w tradycji językoznawstwa litewskiego zaczęły się rozwijać w drugiej połowie XX w. Prace różnych autorów na temat tego wielojęzycznego regionu różniły się pod względem metodologicznym. W badaniach litewskich naukowców region

Litwy Południowo-Wschodniej postrzegany był jako część ziem od dawna etnicznie litewskich. Dopiero po 1990 r. naukowcy z różnych dziedzin zaczęli aktywniej badać ten region, a pionierem badań socjolingwistycznych nad zmianami i interakcjami językowymi był sławista Valerijus Čekmonas. Jeden z pierwszych artykułów V. Čekmonasa analizujący cechy fonetyczne dialektów wsi Koleśniki poświęcony jest zjawiskom interferencji językowej. W tym czasie mieszkańcy okolic Koleśnik posługiwali się trzema językami – litewskim, polskim i białoruskim. Badacz ustalił, że miejscowa ludność, używając tych trzech języków zamiennie, stosuje kilka zasad fonetycznych, które określają, jak radzić sobie z odpowiednimi dźwiękami dialektu litewskiego, aby „przetłumaczyć” słowo na dialekt białoruski lub język polski, i odwrotnie – jak „dostosować” słowo do języka litewskiego (Čekman 2017 [1973]: 443–460).

W artykule „Socjolingwistyczna charakterystyka polskich dialektów funkcjonujących na pograniczu języków białoruskiego i litewskiego” (*Sociolinguistinė lenkų tarmių, funkcionuojančių baltarusių ir lietuvių kalbų paribyje, charakteristika*) V. Čekmonas nakreślił istotę całej socjolingwistycznej teorii języka. Autor nakreślił mechanizm interakcji między językami bałtyckimi i słowiańskimi oraz przedstawił wyniki (Čekman 2017 [1983]: 206–227). W trzeciej znaczącej publikacji na temat litewsko-białoruskiej interferencji fonetycznej we wsi Pielasa, opartej na bardzo szczegółowej i obszernej analizie równoległych procesów fonetycznych w dwóch kontaktujących się językach, autor argumentuje, że obszar Pielasa-Raduń-Nacza odzwierciedla wszystkie możliwe etapy przejścia języka litewskiego na dialekt białoruski (Čekman 2017 [1980]: 387–416).

W artykule „O pochodzeniu obszarów polskojęzycznych na Wileńszczyźnie” (*Apie lenkakalbių arealų Vilniaus krašte kilmę*) językoznawca przedstawił rozwój powstania i rozprzestrzeniania się języka polskiego we wschodniej i południowo-wschodniej Litwie. Jest to napisany przez V. Čekmonasa i opublikowany w 1995 r. wstęp do zaginionej w 1939 r. książki polskiej uczzonej Haliny Turskiej. W publikacji V. Čekmonas dokonał przeglądu etapów rozprzestrzeniania się języka polskiego we wschodniej i południowo-wschodniej Litwie oraz wyjaśnił główną hipotezę książki dotyczącą pochodzenia i rozprzestrzeniania się języków polskiego i białoruskiego na terytorium Litwy (Čekmonas 2017 [1995]: 61–107).

W 1993 r. ukazał się zbiór artykułów zatytułowany *Wschód Litwy (Lietuvos Rytai)*, poruszający problemy Litwy Wschodniej z socjolingwistycznego punktu widzenia (Garšva, Grumadienė (red.) 1993). Wśród specjalnych

badania warto wspomnieć o pracy geografa Petrasa Gaučasa na temat sytuacji etnolingwistycznej w Litwie Wschodniej od połowy XVII w. do 1991 r. (Gaučas 2004).

Kristina Rutkovska, badaczka polskich obszarów językowych na Litwie, opisała w swoich pracach cechy języka polskiego ludności wiejskiej i dostarczyła danych regionalnej onomastyki. Autorka konstatuje, że na początku drugiej dekady XXI w. nie da się wyróżnić regionów jednojęzycznych, w których mówiłoby się wyłącznie po polsku. Na pogranicznych obszarach Litwy Południowo-Wschodniej ustalono dwujęzyczne, a w niektórych miejscach – bardzo mieszane środowisko językowe. To determinuje zmiany w systemie gramatycznym polskich dialektów na Litwie (Rutkovska 2014: 216–227; 2016a: 127–141; 2016b: 1–11).

Mirosław Jankowiak, badacz współczesnych dialektów białoruskich używanych w pogranicznych regionach Litwy, w swoich publikacjach naukowych stwierdził, że w drugiej dekadzie XXI w., wraz z szybkimi zmianami sytuacji socjolingwistycznej w rejonach ignalińskim i święciańskim dialekty białoruskie zanikają i są zastępowane przez język litewski, zaś w rejonach solecznickim i wileńskim na dialekty tego regionu przez wieki wpływały języki litewski i polski. Po Białorusku mówią tylko przedstawiciele starszego pokolenia. Zdaniem autora, języki polski i rosyjski wywarły największy wpływ na fonetykę i leksykę dialektów białoruskich, a w mniejszym stopniu na morfologię i składnię (Jankowiak 2020: 83–97; 2021: 85–101).

Opublikowane w 2022 r. zbiorowe opracowanie „(Samo)realizacja litewskości w rejonie solecznickim: okoliczności i możliwości” (*Lietuviškumo (savi) raiška Šalčininkų rajone: aplinkybės ir galimybės*) wyróżnia się swoim wieloaspektowym podejściem: zbadano i opisano specyfikę funkcjonowania języka litewskiego w okolicach rejonu solecznickiego, obszary jego wykorzystania oraz przedstawiono prognozy dotyczące dalszego rozwoju i prestiżu języka. W badaniu, wykorzystując tradycyjne i najnowsze metody badań dialektologicznych, autorki analizują zgromadzone materiały archiwalne i empiryczne dotyczące mieszkańców rejonu solecznickiego i ich języka (języków) (Meiliūnaitė, Mikulėnienė, Brazaitienė, Čepaitienė, Tuomienė 2022).

W pracach językoznawczych w ostatnich dekadach XX w. podkreślano, że swoiste dialekty języka litewskiego używane na etnicznych ziemiach litewskich są izolowane, szybko zanikają i szczególnie łatwo ulegają wpływom języków słowiańskich. Prestiż i wartość języka litewskiego spada – ludzie nie czują potrzeby uczenia się litewskiego, używania go czy przynajmniej

zachowania go. Dane z ekspedycji naukowych w okolicach Pielasy i Radunia w latach 1974–1976 i 1986 zostały podsumowane przez Aloyzasa Vidugirisa w jego artykule „Z rozwoju stosunków etnolingwistycznych w Pielasie i okolicach” (*Iš etnolingvistinių santykių raidos Pelesoje ir gretimose apylinkėse*). Zdaniem autora, stosunki etnolingwistyczne w tym regionie przeszły nie tylko ogromne zmiany ilościowe, ale także jakościowe. Według Vidugirisa, trójskładnikowa sytuacja językowa w tym regionie powoli zmieniła się w dwuskładnikową (Vidugiris 1988: 21–36).

Szczegółowy opis fonetyki i fonologii pogranicznych dialektów języka litewskiego znajduje się w monografii Kazimierasa Garšvy „Litewskie dialekty z pogranicza (fonologia)” (*Lietuvių kalbos paribio šnektos (fonologija)*). Autor podaje w książce szczegółowy kontekst socjolingwistyczny dla każdego dialektu, wyjaśnia granice dialektów z pogranicza i przedstawia szczegółowe systemy fonologiczne z jasną i spójną analizą dystrybucji (Garšva 2005).

Monografia Edmundasa Trumpy „Fonemy samogłoskowe i ich warianty w gwarze wsi Pielasa” (*Pelesos šnektos balsinės fonemos ir jų variantai*) (2008), z wykorzystaniem metod instrumentalnych, szczegółowo opisuje cechy ilościowe i jakościowe fonemów gwary wsi Pielasa i ich wariantów, tendencje ich zmienności oraz systematyzuje i uzupełnia wiedzę przedstawioną we wcześniejszych badaniach.

Szczegółowy opis obecnej sytuacji socjolingwistycznej gwary wsi Romaszkańce, opis cech języka oraz dialektologiczna transkrypcja autentycznych tekstów gwarowych z komentarzami została opublikowana w książce „Teksty gwarowe wsi Romaszkańce” (*Ramaškonių šnektos tekstai*). Wiele uwagi poświęcono socjolingwistycznej charakterystyce gwary. Opisywane są główne cechy językowe gwary wsi Romaszkańce: fonetyka, morfologia, użycie zaimków i przyimków oraz leksyka (Tuomienė 2008). Z kolei w książce „Rzeczownik gwary wsi Romaszkańce: badanie socjolingwistyczne” (*Ramaškonių šnektos daiktavardis: sociolingvistinis tyrimas*) bardzo szczegółowo opisano odmianę rzeczowników w podejściu synchronicznym. Ujawniono miejsca systemu słabej i mocnej odmiany rzeczownika. Wraz z bardziej stabilnymi aspektami systemu deklinacji rzeczowników, podjęto próbę ujawnienia tego, co w tym systemie z różnych powodów zostaje utracone (Tuomienė 2010a).

W 1989 r. ekspedycja naukowa zorganizowana przez ówczesny Instytut Języka i Literatury Litewskiej sprecyzowała granice języków litewskiego, białoruskiego i polskiego w Litwie Wschodniej. Na mapie opublikowanej w 1993 r. zaznaczono dokładne strefy używania tych języków na terytorium

Litwy Wschodniej pod koniec XX w. (Čekmonas, Grumadienė 1993: 132–136; ryc. 3). Prawie cały obszar rejonu sołecznickiego jest w przeważającej części białoruskojęzyczny, choć w czasie ekspedycji większość miejscowej ludności była narodowości polskiej. Jedyne litewskie wysepki znajdowały się na cyplu dziewieniskim, w pobliżu wsi Paszki i Maciucie.

Po porównaniu map dialektologicznych, opublikowanych w „Atlasie Języka Litewskiego” (LKA 1977–1991) z mapami sporządzonymi w 2014 r. przez doc. Liliję Plygavkę i prof. Kristinę Rutkovską, opublikowanymi w pracy pt. „Dialekty litewskie początku XXI w.: studium geolingwistyczne i socjolingwistyczne. Mapy i komentarze” (*XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir komentarai*), widać zupełnie inne wyniki: Mapy LKA w rejonie sołecznickim pokazują wiele materiałów w języku litewskim zebranych od lokalnych mieszkańców, zaś w 2014 r. – w rejonie nie ma już litewskich dialektów i litewskich obszarów językowych (wysp) (Plygavka 2014: 228–237; Rutkovska 2014: 216–227).

Natomiast we wszystkich czterech litewskich wyspach na Białorusi – Nacza (LKA 807), Raduń, Pliki (LKA 808), Pielasa (LKA 809), Werenów, Nievosze, Osowo (LKA 806) – starsze i do pewnego stopnia średnie pokolenie w miejscowościach wiejskich do początku XXI w. mówiło dialektem południowo-auksztockim (Tuomienė 2008: 25–35; 2010a: 17–20; 2021: 48–60).

Sporządzona w 2023 r. mapa o charakterze orientacyjnym, oparta na danych z tego badania, pokazuje, że w drugiej połowie XX w. w tych samych okolicach Dziewieniszek odnotowano taką samą liczbę osób posługujących się językiem litewskim. W okolicach dziewięciu punktów LKA – Gudele (LKA 650), Kursze (LKA 664), Koniuchy (LKA 665), Dojlidy (LKA 667), Mieżańce (LKA 669), Maciucie (LKA 670), Wieżańce (LKA 680), Butrymańce (LKA 682) i Dowgidańce (LKA 691) – do połowy XX w. starsze pokolenie jeszcze posługiwało się dialektem południowo-auksztockim. Osiem punktów LKA – Rudniki (LKA 634), Jaszuny (LKA 635), Taboryszki (LKA 637), Sołeczники Małe (LKA 651), Kurmelany (LKA 652), Sołeczники (LKA 666), Dowlany (LKA 668) i Ejszyszki (LKA 681) – prawie całkowicie się zesławizowały. W punktach Dowlany (LKA 668), Dowgidańce (LKA 691) i Kurmelany (LKA 652) po litewsku mówili tylko przedstawiciele starszego pokolenia.

Na innej mapie opartej na danych z tego badania zaznaczono punkty LKA, w których w ankietach odnotowano osoby w różnym wieku, używające standardowego języka litewskiego w miejscach publicznych i sytuacjach oficjalnych (lub osoby rozumiejące i potrafiące komunikować się w nim),

jednak w nieformalnych, domowych warunkach komunikujące się w lokalnych językach słowiańskich. Przedstawiciele młodszego pokolenia uczą się języka litewskiego w placówkach oświatowych, w miejscach pracy i w przypadku wyjazdu w inne regiony Litwy. Na mapie zaznaczone są również te punkty LKA, w których według najnowszych danych nie ma już mieszkańców posługujących się gwarami południowo-aukstoocką i wschodnio-aukstoocką wileńską.

Trzy duże punkty LKA w kontynuacji dialektu południowo-aukstoockiego na Białorusi na początku XXI w. znacznie zanikły: W 2013 i 2017 r. w okolicach Radunia i Werenowa odnotowano tylko kilku mieszkańców mówiących po litewsku. Jedyne punkty w Pielasie można uznać za żywotny – starsze i średnie pokolenia mówią po litewsku w środowisku niepublicznym, a młodzież i dzieci uczyły się języka w litewskiej szkole (do 2023 r.).

Literatura naukowa opisuje przypadki stosunkowo szybkiego wymierania języka: wymarły język to taki język, który nie ma już użytkowników, ale zanim zniknie, przechodzi przez cztery etapy wymierania (Dressleris 1994: 83–90; Crystal 2005: 81–84). Wymieranie języka, gdy młode pokolenie nie uczy się już języka swoich rodziców i dziadków, jest również charakterystyczne dla badanych w niniejszej pracy obszarów południowo-wschodniego pogranicza języka litewskiego i litewskich wysp na Białorusi. Ważną okolicznością przyspieszającą wymieranie języka jest jego status. Od początku XX w. język litewski nie miał statusu języka urzędowego i publicznego na terytoriach etnicznych Litwy i nie prowadzono w nim oficjalnej dokumentacji.

Charakterystyczna dla rejonu werenowskiego jest tzw. trzecia faza wymierania języka, która rozpoczęła się w drugiej połowie XX w., gdy młodsze pokolenie zaczęło używać nowego (drugiego) języka w życiu codziennym, a dzieci uczą się go od urodzenia. W okolicach wsi Osowo, Hermaniszki, Bieniakonie, Nacza i Raduń miały miejsce intensywne zmiany językowe w ciągu ostatnich 60 lat: we wsiach rosła liczba rodzin, w których „wahaająca się” dwujęzyczność pokolenia wyewoluowała w celową półjęzyczność, a później w całkowitą jednojęzyczność. Z punktu widzenia młodego pokolenia, pierwszy język – język ojczysty ich rodziców lub dziadków – nie spełniał już potrzeb ich życia, stał się reliktem przeszłości.

Los i przetrwanie języka są silnie powiązane z *asymilacją kulturową* narodu lub społeczności, gdy jedna kultura jest pod wpływem drugiej, bardziej wpływowej i silniejszej kultury. W ten sposób pierwszy język stopniowo traci swoje swoiste cechy. Na obszarach pogranicznych i poza granicami Litwy,

zwłaszcza w litewskich wyspach na Białorusi, asymilacja kulturowa odbywała się poprzez presję ze strony lokalnej administracji, oświatę i kościołów. W czasach radzieckich Litwini z pogranicza Litwy Południowo-Wschodniej i jej terytoriów etnicznych nie mogli posyłać swoich dzieci do litewskich szkół, ponieważ litewskich szkół już nie było lub były one zbyt daleko od miejscowości zamieszkałych przez Litwinów. Średnie pokolenie, po ukończeniu polskich i rosyjskich szkół, w ogóle nie widziało potrzeby uczenia swoich dzieci języka litewskiego. Mieszkańcy litewskiego pochodzenia szybko się wynarodowili. W okolicach rejonów solecznickiego i werenowskiego Litwini stali się mniejszością etniczną i taki ich status nie zmienił się do dziś.

Od połowy XX w. w większości miejscowości w rejonach Litwy Południowo-Wschodniej polskie szkoły były zakładane tam, gdzie osoby nazywające siebie Polakami wahały się co do swojej przynależności narodowej. W kościołach katolickich w regionach pogranicznych już wtedy odprawiano nabożeństwa w jednym języku – polskim. Dlatego języka polskiego jako języka wyznaniowego nauczyli się prawie wszyscy miejscowi mieszkańcy.

Proces asymilacji przyspiesza uczenie się języka, który stał się dominującym. W przypadku badanych okolic jest to rozprzestrzenianie się i umacnianie języka rosyjskiego (i po części polskiego) od czasów radzieckich aż po dziś dzień. Oficjalna forma języka rosyjskiego stała się podstawowym środkiem komunikacji w mieście, instytucjach publicznych, miejscowej administracji i komunikacji publicznej. Gwara białoruska *poprostu* była i pozostała nieoficjalnym językiem ludności wiejskiej w domu i na ulicy. W punktach Ejszyszki, Butrymańce i Werenów funkcje tych dwóch języków są bardzo zbliżone i pokrywają się, dlatego uzupełniają się one lub zastępują, ponieważ oba są dla wszystkich zrozumiałe. Białoruskie i rosyjskie odmiany stopniowo przeniknęły do wszystkich sfer życia, nawet do ceremonii religijnych i środowiska prywatnego.

Ze względu na zmiany okoliczności historycznych i politycznych, mieszkańcy badanych obszarów byli stale konfrontowani z nowymi tożsamościami narodowymi, językowymi, religijnymi i innymi, które zostały im narzucone w nowych warunkach. Kardynalne zmiany zachęcały raczej do odrzucenia poczucia przynależności do państwa, religii, oficjalnego języka i kultury, a nie do ich kształtowania. Dlatego większa część mieszkańców regionu postanowiła nazywać siebie *tutejszymi*. W trudnych warunkach życia ludzie byli zmuszeni do poszukiwania i znalezienia innego sposobu decydowania, utożsamiania się i aktywności kulturalnej. Taka definicja narodo-

wości pomogła mieszkającym tu pokoleniom identyfikować się w odniesieniu do innych narodów i krajów. Nazywanie siebie *tutejszymi* to wybór, zgodny z ówczesną racjonalnością mieszkańców, ponieważ inne sposoby kształtowania poczucia narodowości, takie jak granice (terytorium polityczne), język, religia, narodowość, a także prawo do swobodnego wyboru, na pograniczu często były domeną przybyszów i obcych.

Badania pokazują, że przede wszystkim na obszarach wiejskich, gdzie krzyżowały się języki, religie i wpływy różnych kultur, samoidentyfikacja jako *tutejsi* lub *tutejszość* w ogóle (lit. *tuteišiškumas*, biał. *тутэйшынасць*) oznaczała odrzucenie pewnych wyborów przez mieszkańców, świadomą niechęć do przyznania się do przynależności do tego czy innego narodu. Wyrazili również obawy, że jakiegokolwiek określenie się przez ludzi zakłóci zwyczajne tradycyjne formy życia społecznego i spowoduje konflikty między mieszkańcami różnych narodowości. Z tego powodu *tutejszość* mieszkańców pogranicza należy postrzegać jako pewną taktykę oporu kulturowego.

Dane socjolingwistyczne i językowe z pogranicza Litwy Południowo-Wschodniej z XXI w. wskazują, że kwestie etniczności i tożsamości pozostają dla ludności aktualne. Analiza tych danych pokazuje, że dla ludzi pojęcie *tutejszości* jest ważne: grupy etniczne (Polacy, Białorusini, Rosjanie, Litwini) ukształtowały wspólne rozumienie dzielenia ludzi na *tutejszych* i *nietutejszych*. Miejscowa ludność identyfikująca się jako Polacy, zwłaszcza na wsiach i miasteczkach, używa kilku określeń, takich jak *lokalny*, *tutejszy*, *miejscowy* i *przyjezdny* lub po prostu *niemiejskowy*.

Ludzie z pogranicza swoich sąsiadów i okolicznych mieszkańców, którzy mieszkają tu od dawna, w środowisku niepublicznym są skłonni dzielić na kilka grup: *tutejsi Polacy*, *tutejsi Litwini*, *tutejsi Białorusini* lub po prostu *tutejsi*. Dla mieszkańców rejonu sołecznickiego, którzy uważają się za *tutejszych*, ważne jest nie tylko to, że sami urodzili się w tym rejonie, ale i to, że na ziemiach tych urodzili się i żyli ich rodzice i dziadkowie. Jeszcze jedną cechą miejscowego mieszkańca jest posiadanie materialnych dowodów *tutejszości*: domu, w którym mieszka lub mieszkał jako dziecko, grobów krewnych, dokumentów pochodzenia, ziemi.

W odróżnianiu *tutejszych* od *nietutejszych* pomaga zdolność mieszkańców do porozumiewania się w życiu codziennym we wszystkich charakterystycznych dla regionu językach. Należy podkreślić, że *tutejsza tożsamość* starszego pokolenia jest najsilniejsza. Jest to pokolenie, które przetrwało II wojnę światową oraz trudne czasy powojenne i radziecką kolektywizację. Dlatego

starsze pokolenie przez prawie 90 lat w naturalny sposób nauczyło się i używało na zmianę wszystkich czterech charakterystycznych dla regionu języków. Logikę takiej identyfikacji wyjaśnia stanowisko starszyny na temat tego, dlaczego „odróżniali” tutejszych od nietutejszych: była to część ich samoobrony w czasach zmian i niepokoju, gdy obcy mieszkańcy „stracili zaufanie”.

Kwestie etniczności, litewkości i narodowości były również rozważane przez starsze pokolenie z litewskich wysp na Białorusi. Zapisy pokazują, że miejscowa ludność, zwłaszcza Litwini, rozumieli, że przy zmianie władzy można w ten czy inny sposób uciec przed powodem swojej narodowości. Dlatego ludzie w celu samoobrony musieli wybrać strategię lawirowania. Jedną z nich jest akcentowanie *tutejszości*. Zachowanie obcych urzędników wzmocniło względny podział miejscowej ludności na *tutejszych* i *nietutejszych*, tj. obcych i przyjezdnych, ponieważ przybyszom nie ufano. Zwłaszcza w tych przypadkach, gdy język i przekonania religijne miejscowej ludności i przybyłych różniły się.

Zatem, w rozmowach i relacjach autobiograficznych ludzie starszego i średniego pokolenia często podkreślają życie na „swojej”, „naszej” lub „tutejszej” ziemi: *мы тутэйшыя, месныя* (*ty tutejsi, miejscowi*); *тут наш край* (*tu nasza kraina*); *тут усе свае* (*tutaj sami swoi*), *мы тут радзіліся і жывём* (*tu się urodziliśmy i żyjemy*), a nie w konkretnym państwie czy rejonie, miasteczku, miejscowości lub wsi. Odczuwają oni językowe i kulturowe granice między „swoim” rejonem a innymi miejscowościami. Wspomnienia starszych osób pokazują, że ludzie tutaj mają znacznie szersze postrzeganie *tutejszości* lub *swojej krainy* niż obecne terytorium państwa litewskiego. Jest to również część Białorusi, gdzie ludzi łączy język i bliskie więzi rodzinne.

Osoby pochodzące z innych miejsc mieszkają głównie bliżej granicy z obecną Białorusią, w 11 punktach LKA: Koniuchy, Butrymańce, Ejszyszki, Dowgidańce, Soleczniki, Mieżańce, Dojlidy, Maciucie, Dowlany, Taboryszki, Kurmelany. Ludność bardziej osiadła, urodzona i mieszkająca od pokoleń w pobliżu punktu LKA, mieszka głównie w zachodniej i północno-zachodniej części rejonu solecznickiego: Rudniki, Gudele, Soleczniki Małe, Wieżańce, Kursze.

Jako ważne lub nawet główne kryterium narodowościowe starsze pokolenie uważa język używany w rodzinie, łączący cały ród. Język jest dla nich wrodzony, odziedziczony jako ich narodowość. Dlatego nie uważają za konieczne rozważania jakiegokolwiek wyboru lub zmiany obywatelstwa. Inny pogląd wyraziła część przedstawicieli młodszego pokolenia: to dorosły de-

cyduje, z jaką narodowością się identyfikować, zwłaszcza jeśli rodzice lub dziadkowie są różnych narodowości. Młodsze pokolenie kładzie nacisk na wykształcenie i własne zainteresowanie narodowością i etnicznością, i dość krytycznie odnosi się do miejscowej tożsamości i podziału ludności na *tu-tejszych* i *nietutejszych*, *swoich* i *obcych*. Młodzi mieszkańcy już wykazują chęć odejścia od tego „przestarzałego” modelu identyfikacji, ale jeszcze nie proponują własnego. Ich brak zaangażowania ujawnia nacisk młodego pokolenia na tożsamość *obywatelską*, która często postrzegana jest jako substytut tożsamości *miejscowej*.

Biorąc pod uwagę różne postawy różnych pokoleń ludności, można prognozować, że z czasem w regionie nastąpi naturalny spadek liczby osób, które uważają się za miejscowych, i wzrost liczby osób, które za kluczową decyzję będą uważać tożsamość obywatelską. Tak więc w punktach pogranicznych zachodzą ważne procesy zmiany tożsamości, które prawdopodobnie zmieniają praktyki tożsamościowe miejscowej ludności i zachęcą do ponownego przemyślenia i oceny dynamiki stosunków etnicznych.

Doświadczenie wielojęzyczności w regionie ocenia się jako atut. Zmianie języka w żywych rozmowach i pisanie w przestrzeni socjalnej są częścią procesu komunikacji ludzi w tym regionie: informatorzy akcentują swoją zdolność do komunikowania się w różnych językach z ludźmi różnych narodowości. Wybór języka może zależeć od języka ojczystego danej osoby lub może być inercyjny, wybierając język komunikacji większości. Informatorzy zauważają, że w wybranym przez nich języku mogą wyrażać zarówno szacunek, jak i wrogość do innej osoby.

Społeczności lokalne zamieszkujące Litwę Południowo-Wschodnią i sąsiednie terytoria po drugiej stronie granicy państwowej są tradycyjnie endogamiczne pod względem religijnym, ponieważ istnieje stały związek między religią a etnicznością, który jest postrzegany jako jedność między pokoleniami mieszkańców, ogólnie nadająca sens więzom pokrewieństwa. Dlatego w badaniach regionu znaczą uwagę poświęca się tym powiązaniom między tożsamością religijną i etniczną, które przejawiają się, na przykład, utożsamianiem polskości i katolicyzmu.

Taki związek istnieje i jest ważny dla społeczności etnicznych na badanych obszarach: zarówno język, jak i samoidentyfikacja są powiązane z zakresem, w jakim ten lub inny język jest używany w ceremoniach religijnych. Należy zauważyć, że ponad trzy czwarte badanych mieszkańców pogranicza Litwy Południowo-Wschodniej i Białorusi uważało się za Polaków, ale nie

używało języka polskiego w życiu codziennym. Mieszkańcy parafii Osowo, Hermaniszki, Bieniakonie, Konwaliszki, Werenów, Raduń, Soleczniki, Jaszuny, Turgiele, Butrymańce i Ejszyszki twierdzili, że modlili się po polsku nawet wtedy, gdy w ich kościołach odprawiano msze po litewsku.

Postrzeżenie narodowości przez miejscową ludność opiera się na kulcie i rytuale religijnym. Zdaniem mieszkańców starszego pokolenia w życiu codziennym można mówić w dowolnym języku – litewskim, dialekcie białoruskim *poprostu* – ale w kościele ludzie modlą się w języku narodowości, z którą się identyfikują. Kryterium wyznaniowe określa zatem również zasady używania języka. To po raz kolejny pokazuje, że tożsamość religijna jest ważna w definiowaniu tożsamości etnicznej. Na podstawie wspomnień ludzi widać wyraźnie, że w okresie międzywojennym stereotyp Polaka-katolika stał się sposobem odnoszenia się do miejscowej ludności, a obok niego, jako synonim, pojawił się etnonim „Polak”, który jednak oznaczał raczej tożsamość etniczną *tutejszego* niż narodowego *Polaka*.

Średnie i młodsze pokolenia, z którymi przeprowadzono wywiady w Białej Wacie, Butrymańcach, Ejszyszkach, Gudelach, Turgielach, Solecznikach Małych i innych okolicach, wyraziły wątpliwości co do swojej *polskości* zapisanej w ich dokumentach. Przede wszystkim dlatego, że w codziennym życiu komunikują się, czytają i piszą po rosyjsku i litewsku. Informatorzy średniego pokolenia wspominali, że ich rodzice lub dziadkowie znali i używali języka litewskiego, ale nie uczyli swoich dzieci litewskiego w czasach radzieckich. Fakt ten sprawia również, że ludzie tego pokolenia kwestionują swoją udokumentowaną narodowość.

Zatem stereotyp *Polak* = *katolik* najbardziej odzwierciedla się w używanym języku. Nierzadko słowa *Polak* i *katolik* używane są jak synonimy. Opowieści mieszkańców okolic Turgieli, Dziewieniszek, Butrymańców, Werenowa, Radunia i Pielasy potwierdzają taką tendencję: większość ludzi uważających się za Polaków uważa, że bycie Polakiem „automatycznie” wynika z bycia katolikiem. Jednak w polskiej kulturze stereotyp Polaka-katolika jest zjawiskiem bardziej złożonym i szerszym, obejmującym nie tylko umiejętność modlenia się w języku polskim, ale także cały szereg religijnych rytuałów i tradycji. Przeprowadzone badania potwierdziły fakt, że postrzeżenie Polaka-katolika w południowo-wschodniej Litwie i okolicach pozostało prostsze.

Młodsze pokolenie jest innego zdania: Przedstawiciele młodszego pokolenia, ankietowani w punktach Rudniki (LKA 634), Taboryszki (LKA 637), Soleczniki Małe (LKA 651), Kursze (LKA 664), Soleczniki (LKA 666),

Mieżańce (LKA 669), Wieżańce (LKA 680), Ejszyszki (LKA 681) i Werenów (LKA 806), konstatowali, że od dawien dawna powszechna religijno-narodowa definicja tożsamości nie przystaje do dzisiejszych realiów i nie jest już dla nich istotna. Jednak to pokolenie nie sformułowało jeszcze wyraźniejszego wyboru i podejścia do relacji między religią a językiem. Można zatem stwierdzić, że nowy model religijno-narodowy jeszcze się nie wyłonił.

W czasach radzieckich, kiedy wierzący nie byli w stanie uciec od wpływów ideologicznych, tradycyjna tożsamość *tutejszego*, która obejmowała elementy etniczne i religijne, nie mogła być już wyrażana w zwykły sposób – proces kształtowania się tożsamości narodowej został ograniczony. Władza radziecka promowała ateizm, więc ceremonie religijne ograniczały się do najważniejszych świąt kościelnych i rodzinnych, takich jak ślub, chrzest i pogrzeb. Często wszystkie te rytuały i ceremonie religijne odbywały się w tajemnicy, na przykład w kościele innej parafii lub we własnym domu.

Według informatorów, pomimo okoliczności politycznych, w czasach radzieckich więzi pokrewieństwa były utrzymywane i wzmacniane poprzez katolickie obrzędy. Krewni i rodzina byli najprawdziwszą i najważniejszą wspólnotą religijną, a w czasach radzieckich – jedyną. To właśnie rodzina i krewni kształtowali i zachowali tożsamość religijną. Chociaż jej rola z czasem maleje (por. Korzeniewska 2013: 175–179).

Jedną z najbardziej charakterystycznych cech zachowań językowych mieszkańców pogranicza jest *zmiana kodu* (ang. *code switching*). Termin zmiany kodu jest stosowany nie tylko w przypadku dwujęzyczności, ale także w przypadku naprzemiennego używania odmian (lub dialektów) tego samego języka. Poprzednie badania wykazały, że zmiana kodu jest używana głównie przez osoby dwujęzyczne jako cenna strategia językowa. Zmiana kodu to sytuacja językowa, w której osoba mówiąca biegle w dwóch lub trzech językach, komunikując się w jednym języku, stale wprowadza pojedyncze słowa, wyrażenia, a nawet zdania z innych języków w trakcie rozmowy.

Powodów zmiany kodu jest wiele i różnią się one od siebie. Jednym z najczęstszych powodów jest potrzeba pokazania, wyrażenia solidarności: rozmówcy mogą zmieniać kody, aby utożsamić się z grupą społeczną lub odwrotnie, aby się wyróżnić, zaimponować lub w inny sposób wpłynąć na emocje (lub uczucia) audytorium, przekonać kogoś lub skonfrontować się z kimś.

Podejście przyjęte w tym badaniu zakłada, że konwersacyjne przełączanie kodów jest nie tylko zjawiskiem językowym, ale także społecznym, psychologicznym, a nawet praktycznym, które może występować na wszystkich

poziomach języka – fonetycznym, leksykalnym, frazowym lub zdaniowym, dyskursywnym (por. Tuomienè 2019: 57–79).

Zjawisko zmiany kodów dyskursu mieszkańców badanych obszarów pogranicza jest badane w następujących dwóch aspektach:

- 1) opisanie możliwych funkcji zmiany kodów w rozmowach nagranych w punktach na terytorium Litwy Południowo-Wschodniej, zgodnie z ich klasyfikacją ustaloną przez zagranicznych badaczy (Appel, Muysken 1987: 29; 2005: 118);
- 2) ujawnienie możliwych przyczyn zmieniania kodów, które zależą przede wszystkim od indywidualnego użytkownika języka i kontekstu sytuacji, analizując rozmowy dwujęzycznych i wielojęzycznych mieszkańców nagranych w litewskich wyspach na Białorusi.

Badacze R. Appel i P. Muysken ustalili sześć funkcji zmiany kodów i uważali je za odpowiednie dla badania zmiany kodów i ogólnego użycia języka (języków) w różnych dziedzinach: *referencyjna*, *kontrolująca*, *tożsamościowa*, *metaforyczna*, *metalingwistyczna* i *poetycka*. Funkcje te obejmują całą sytuację komunikacyjną, jej cel, mówcę i jego relację z rozmówcą (Appel, Muysken 2005: 118–121).

W niniejszym badaniu zastosowano powyższą klasyfikację funkcji zmiany kodu. Zarówno w starszych nagraniach w dialekcie południowo-aukstsotkim, jak i nowszych rozmowach w miejscowych odmianach języków słowiańskich zarejestrowano wiele przypadków referencyjnej funkcji zmiany kodów. Cecha ta jest wychwytywana, gdy mówcy, nie znając odpowiednika słowa w innym języku lub w celu jaśniejszego wyrażenia określonej rzeczy, używają zasobów z innych języków: do zdania wtrącane są frazy, słowa wyjaśniające lub ich kombinacje, które wszyscy uczestnicy rozmowy mogą znać. Wstawianie różnych powiedzeń, porównań i utartych zwrotów w innym języku lub językach może wynikać z ich rozpoznawania i częstego używania.

Referencyjna funkcja zmiany kodów występuje w rozmowach z lokalnymi mieszkańcami, gdy rozmówcy odpowiadają na pytania. Może to obejmować pytania od uczestników ekspedycji naukowych lub pytania od innych mieszkańców itp. Zarejestrowano przypadki, w których mówcy wahają się i przerywają, ponieważ zbyt trudno jest szybko znaleźć odpowiednie słowo lub jego odpowiednik w języku, w którym odbywa się rozmowa. Dlatego, aby uczynić słowo lub kombinację słów bardziej zrozumiałą dla adresata, mówca używa języka, który jest mniej lub bardziej zrozumiały dla większości – najczęstsze wtrącenia były w białoruskim dialekcie *poprostu*.

Referencyjna funkcja zmiany kodów jest również widoczna w przypadkach, gdy zmieniając temat rozmowy zmienia się również użycie jednego lub drugiego języka. Wyróżnia się kilka sposobów na zmianę tematu rozmowy:

- celowo, aby uniknąć niewygodnej rozmowy;
- niechęć do kontynuowania wcześniej omawianego (np. nieprzyjemnego) tematu;
- kiedy jeden z rozmówców zadaje nieoczekiwane pytanie.

Kontrolująca funkcja zmiany kodów może być rozumiana jako celowy wybór kodu językowego przez jednego lub więcej uczestników procesu komunikacji. W tej sytuacji brane są pod uwagę kompetencje językowe adresata i inne kryteria, które mogą być istotne dla rozmówców. Ta funkcja zmiany kodów jest obecna w komunikacji wszystkich trzech pokoleń informatorów: znajduje odzwierciedlenie zarówno w tekstach nagranych około 60 lat temu, jak i w nagraniach z początku XXI w.

To, czy rozmówcy wezmą pod uwagę chęć drugiej osoby do wzięcia udziału w rozmowie, zależy od nastawienia rozmówców, a nawet ich osobistych relacji z nowym rozmówcą. Próba zaangażowania go w rozmowę wymaga dostosowania się do kompetencji językowych drugiej osoby i, jeśli to konieczne, stopniowej zmiany języka, a więc zmiany kodu. Innymi słowy, do nowego rozmówcy będzie próbowane mówienie w innym języku lub nastąpi całkowite przejście na język dialogu zainicjowany przez rozmówcę. Zwłaszcza jeśli osoba ta jest dobrze znana i ważna w miejscowym środowisku.

Tak więc, z punktu widzenia funkcji kontrolującej, zmiana kodu zachodzi na dwa sposoby:

- rozmówca jest włączany do rozmowy, gdy celem jest utrzymanie z nim dobrych relacji – wówczas brane jest pod uwagę zachowanie językowe rozmówcy;
- rozmówca nie jest włączany do rozmowy, gdy celem jest całkowite lub częściowe odcięcie się od niego – wówczas zachowanie językowe adresata jest ignorowane.

W dwujęzycznym lub wielojęzycznym dyskursie tożsamościowa funkcja zmiany kodów jest zauważana, gdy dąży się do ujawnienia tożsamości uczestników rozmowy: gdy dana osoba używa jednego lub drugiego języka, oznacza to, że poprzez wybrany język próbuje zaprezentować się jako członek jednej lub drugiej społeczności. Przejawia się to nie tylko w używanym przez niego kodzie, ale także w swojej *tutejszości* – do rozmowy z *tutejszy-*

mi wybierany jest jeden język (dialekt białoruski *poprostu*, miejscowy wariant języka polskiego), a do rozmowy z *nietutejszymi* – inny (rosyjski, standardowy język litewski).

Rozmowy starszych osób w gwarze litewskiej i dialekcie białoruskim *poprostu* ukazują losy ludzi w regionie, który zaczął się slawizować. Rozmówcy pokazują swoją *tutejszą* tożsamość, używając dwóch kodów językowych w jednym zdaniu. Naturalna zmiana kodu pokazuje, że ludzie żyją w wielojęzycznym regionie Litwy, gdzie w codziennych rozmowach używa się co najmniej dwóch języków jednocześnie. Pierwszy język (ojczysty) każdego informatora może być inny, więc nie wszystkie języki są dla niego równie ważne, ponieważ nie każdy jest w stanie posługiwać się nimi w równym stopniu.

W starszych zapisach dialektu południowo-auksztockiego zarejestrowano znacznie mniej przykładów metaforycznej funkcji zmiany kodów niż w nowszych, gdzie już w większości rozmawia się w miejscowych językach słowiańskich. Starsze pokolenie z okolic wsi Sałki Wielkie, Maciucie, Wieżańce i Koleśniki wciąż pamięta obrazowość dialektu litewskiego i ujawnia je – malowniczymi litewskimi wypowiedziami mają na celu dodanie rozmowie życia i ekspresji.

Krótkie przykłady rozmów pokazują, że zmiana kodu ujawnia relacje między ludźmi. Wtrącane do języka słowa lub wyrażenia, porównania, fragmenty wierszy i piosenek w innych językach wzbogacają komunikację międzyludzką i nadają jej znaczenie społeczne. Metaforyczna funkcja zmiany kodów jest rozpoznawalna w takich dialogach, zwłaszcza u starszego pokolenia.

Jedynie w starszych zapisach dialektu litewskiego występują przypadki metalingwistycznej funkcji zmiany kodu. Nie zawsze łatwo jest odróżnić tę funkcję od funkcji tożsamościowej, ponieważ żywy język ludzi mieszkających na południowo-wschodnim pograniczu jest bardzo rzadko omawiany lub dyskutowany, np. specyfika języków używanych w ich wsi lub rejonie, znaczenie rzadszych lub starszych słów, ich podobieństwo itp. Użycie odrębnych kodów w przypadku języka polskiego ujawniło u ludzi tożsamość narodową, a w przypadku języka litewskiego – tożsamość obywatelską. Aby wyrazić swoją obywatelską (lub miejscową) tożsamość, starsze pokolenie rzadziej zmieniało kody niż pokolenie średnie.

Podsumowując rozmowy miejscowych mieszkańców, można założyć, że nawet w krótkiej przypadkowej rozmowie rozmówcy są w stanie na przemian posługiwać się czterema różnymi językami – litewskim, białoruskim, polskim i rosyjskim. Ponadto, mówcy mogą jednocześnie rozwijać różne tematy

rozmów. Każdy z tych czterech języków jest ważnym i niezbędnym środkiem komunikacji w życiu tych ludzi, ponieważ każdy z nich pełni określoną funkcję – ma określony obszar zastosowania. W ten sposób uzasadniana jest motywacja stojąca za zmianami w kodzie.

Badanie funkcji zmiany kodów wykazało, że tradycyjne podejście do języka lub języków nie odzwierciedla już i nie spełnia potrzeb wielojęzycznego i wielokulturowego społeczeństwa Litwy Południowo-Wschodniej. Komunikacja w środowisku wielojęzycznym wymaga od osób komunikujących się praktycznego i umiejętnego stosowania swoich umiejętności językowych oraz płynnego korzystania z różnych zasobów językowych.

Analiza ankiet i zapisów rozmów z osobami starszymi i w średnim wieku w czterech punktach LKA na terenie rejonu werenowskiego pozwoliła zidentyfikować cztery główne przyczyny zmiany kodów:

1) *Chęć do okazania solidarności i dostosowania się do rozmówcy*

W tym przypadku wyraźnie widoczne są próby starszego i średniego pokolenia w używaniu „poprawnego” języka litewskiego: niektóre słowa dialektu południowo-auksztockiego i stare zapożyczenia zastępowane są słowami ze standardowego języka litewskiego – w celu dostosowania się do osób niebędących lokalnymi mieszkańcami. Ta zmiana dialektu i języka standardowego jest typowa w rozmowach z gośćmi, krewnymi z Litwy i uczestnikami różnych ekspedycji naukowych. W mowie informatorów nie słychać dzukowania, zamiast zwykłych form zaimków *anas*, *anys*, używają *jis*, *jie*, zamiast dialektalnych form biernika liczby pojedynczej *kaimynų*, mówią *kaimyną*, a zamiast charakterystycznego dla dialektu illatywu liczby mnogiej *svečiuosna*, mówią *į svečius*. Słownictwo używane przez rozmówców jest zróżnicowane, a stare zapożyczenia są porzucane.

Zmiana kodu może być sygnałem solidarności – chęcią dostosowania się do mówcy „poprawnie” i „gramatycznie”. Takie zachowanie jest bardziej typowe dla starszego pokolenia, które nauczyło się czytać i pisać w szkołach podstawowych w okresie międzywojennym. Rozmówcy ze średniego pokolenia tylko sporadycznie zamieniali w rozmowie starsze słowo z dialektu litewskiego na język standardowy, ponieważ nigdy się go nie uczyli.

2) *Wątpliwość, czy rozmówca rozumie*

W tej sytuacji zachowanie jest podobne do pierwszego przypadku. Różnica polega na tym, że uczestnicy rozmowy z rozmówcami z innych środowisk językowych próbowali zastąpić słowa dialektu litewskiego i stare zapożyczenia,

które mogą być niezrozumiałe dla innych, słowami ze standardowego języka litewskiego lub podejmowali się dodatkowych wyjaśnień – „spontanicznych tłumaczeń”. Znajomość języków słowiańskich przydaje się również wtedy, gdy potrzebne litewskie słowo lub wyrażenie zostało po prostu zapomniane.

Zwracając się do rozmówców, których pierwsze języki są różne (standardowy język litewski i miejscowy białoruski dialekt), mówca w swojej wypowiedzi może używać jeszcze innego języka pośredniego, nietypowego dla prywatnego środowiska rodzinnego – języka rosyjskiego. Mogą to być pojedyncze słowa wyjaśniające, frazy lub całe zdanie. Odmiana języka polskiego była najrzadziej występującą odmianą językową w różnych rozmowach miejscowej ludności i była używana do naśladowania języka księży parafialnych i uczestników Armii Krajowej.

3) *Różne pierwsze (ojczyste) języki rozmówców*

Gdy osoby posługujące się różnymi językami ojczystymi – dialektem litewskim i standardowym językiem litewskim, a także odmianami białoruskiego, rosyjskiego i polskiego – wchodziły ze sobą w interakcje, zmiana kodów była szczególnie intensywna. W środowisku rodzinnym i wśród znajomych częściej głównie wybieranym językiem jest dialekt litewski z wtrąceniami, wyjaśnieniami i cytatami w dialekcie białoruskim *poprostu*. Przybysze podczas interakcji z ludnością wiejską zazwyczaj niechętnie zmieniają swój kod, tj. przechodzą na pierwszy język większości lokalnych mieszkańców.

4) *Zmiana tematu rozmowy*

Uczestnicy dyskursu często zmieniali języki, gdy temat rozmowy obejmował dłuższy okres. Na przykład, wspominając swoje dzieciństwo i młodość, wszyscy informatorzy z Werenowa, Radunia i Bieniakoni mówili po litewsku, ponieważ według nich ten język był głównym i codziennym językiem komunikacji w przeszłości. Jednak wspomnienia z okresu powojennego i radzieckiego są opisywane w rozmowach starszego i średniego pokolenia za pomocą naprzemiennie dialektu litewskiego i białoruskiego, z okazjonalnymi wtrąceniami rosyjskimi: krótkimi wtrąceniami, słowami, zwrotami, cytatami. Bieżące czasy, zwłaszcza zagadnienia dotyczące domu, omawiane są wyłącznie w języku białoruskim. Współczesne życie toczy się w języku rosyjskim, a ceremonie religijne prowadzone są w miejscowym języku polskim.

Rozmówcy byli w stanie wykazać, że znają różne odmiany języka i są świadomi różnic między nimi. Zmiana kodu jest intensywna i istotna w ję-

zyku ludzi w różnym wieku. Średnie pokolenie mieszkańców okolic Werenowa z łatwością przeskakiwało między charakterystycznymi dla regionu językami słowiańskimi i ich odmianami. Mogli wstawiać elementy języka litewskiego poprzez cytowanie lub parafrazowanie.

Socjolingwistyczne badanie zmian funkcji językowych opiera się na danych z mikroobszaru Romaszkańce – zwartej wyspy składającej się z okolic Hermaniszek, Bieniakoni, Konwaliszek, Pirogańców i Werenowa. Materiał socjolingwistyczny i językowy wykorzystany do badania został zebrany w okresie, gdy wieś mikroobszaru zamieszkiwało od 2 do 12 osób starszych, które płynnie mówiły w tradycyjnym dialekcie południowo-aukstoockim. W okresie badawczym – 1995–2007 – przeprowadzono wywiady z 9 informatorami we wsi Romaszkańce, z których wszyscy swobodnie mówili po litewsku. W owym czasie we wsi i jej okolicach publicznie mówiono już w miejscowym dialekcie białoruskim *poprostu*. Cała starsza generacja mieszkańców Romaszkańców w taki czy inny sposób mówiła po polsku. Dla nich jest to przede wszystkim język obrzędów religijnych i wiary: w dzieciństwie nauczyli się na pamięć podstawowych modlitw i katechizmu w języku polskim, jak mówią, na całe życie. Początkową znajomość języka polskiego nabyli w przedwojennych polskich szkołach, gdy Wileńszczyzna i zachodnia Białoruś zostały przyłączone do Polski (1920–1939). Później starsze pokolenia „poprawiały swój polski” poprzez interakcje z mówiącymi po polsku miejscowymi mieszkańcami, a także podczas obrzędów religijnych.

We wsi Stanisze w okresie badania językiem litewskim posługiwało się 6 starszych mieszkańców, ale tylko jedna rodzina mówiła po litewsku na co dzień. Inni porozumiewali się po litewsku sporadycznie, rzadko, z przyzwyczajenia. Wspólnym językiem wsi jest dialekt białoruski *poprostu*. Starsze pokolenie, takie jak w Romaszkańcach, potrafiło porozumiewać się w miejscowym języku polskim. We wsi Tusomańce 2 mieszkańców mówiło płynnie po litewsku, a kolejne 4 osoby potrafiły wypowiedzieć po litewsku krótkie zdania, nazwy różnych przedmiotów lub zjawisk. W sąsiedniej wsi Nowosiadły 4 osoby mówiły po litewsku, a we wsi Bieluńce – 3 litewskie rodziny.

Wszystkie 6 opisanych miejscowości mikroobszaru Romaszkańce tworzyło główną litewską strefę językową w czasie badania. W małej wsi Ściłguny mieszkały 4 osoby mówiące po litewsku. We wsiach Bile i Parubiszki po litewsku mówiło po jednym mieszkańcu, a w Dajnowie i Ramuciach kilka osób wciąż pamiętało trochę litewskiego. Skarżyły się one, że zapomniały wielu litewskich słów.

W Hermaniszkach, Daukszanach, Pirogańcach i Wołodkiszkach w latach 1996 i 2001 udało się przeprowadzić wywiady z kilkoma miejscowymi mieszkańcami, którzy mówili po litewsku tylko w dzieciństwie i od około 60 lat komunikują się wyłącznie w językach słowiańskich. Utrudniało im to tworzenie kombinacji słów i zdań, ale niektórzy z nich pamiętali wiele nazw różnych przedmiotów i zjawisk. Odkryto ciekawą tendencję – w rodzinach z tych czterech wsi tylko jedno z rodziców mówiło po litewsku, więc dzieci dorastały dwujęzycznie. Później uczęszczały do rosyjskich szkół. Jako dorośli porozumiewali się z członkami rodziny w jednym, zrozumiałym dla wszystkich dialekcie białoruskim.

Tak więc te 9 wsi należy do litewskiej strefy językowej.

W latach 1994–2007 dialektem litewskim mikroobszaru Romaszkańce posługiwały się średnio dwie do trzech rodzin na wieś. Na całej powierzchni mikroobszaru w badanym okresie 34 z 71 osób, z którymi przeprowadzono wywiady, potrafiło mówić po litewsku ze względną pewnością. Gwara litewska faktycznie przestała być środkiem komunikacji i już w owym czasie przeżywała ostatnie lata swojego istnienia w pamięci poszczególnych ludzi w formie języka biernego (por. Tuomienė 2010a: 21–34).

Na mikroobszarze Romaszkańce, podobnie jak w badanych punktach Litwy Południowo-Wschodniej, język litewski był powoli wypierany i zastępowany we wsiach głównie przez dialekt białoruski. Język polski wpłynął na oba te języki i nie uczestniczy w interakcji między nimi. Taką sytuację można konstatować, przez długi czas obserwując i rejestrując ją z zewnątrz (oczami badacza – zewnętrznego obserwatora). Jednak dla użytkowników dialektu litewskiego (miejscowej ludności – obserwatora wewnętrznego) mechanizm interakcji między tymi trzema językami wydaje się być zupełnie inny. Na podstawie wspomnień i refleksji mieszkańców oraz zawartych w nich wypowiedzi, ma się na celu ustalenie sytuacji socjolingwistycznej, która miała miejsce w różnych okresach.

Starsze pokolenie ze wsi na głównym obszarze, poprzez swoje wspomnienia i oceny przeszłości i teraźniejszości, jakby zrekonstruowało okres litewskiej jednojęzyczności, który sami ledwo pamiętają, ale którego istnienie potwierdzają badania starszego pokolenia. Większość informatorów jednogłośnie twierdziła, że na początku XX w. język litewski był głównym (pierwszym) językiem komunikacji dla prawie wszystkich mieszkańców, a ich rodzice nie mówili po białorusku. Jednak dzieci na ulicy w tym czasie porozumiewały się w dwóch językach – litewskim i białoruskim. Taki

rozkład funkcji dwóch języków – litewskiego i białoruskiego – na mikroobszarze Romaszkańce był dość stabilny.

Na początku XX w. język polski zajmował w omawianych wsiach bardzo skromną pozycję. W życiu codziennym język polski nie był używany, ponieważ nie było takiej potrzeby ani konieczności. Miejskowa polszczyzna, jako język wyznaniowy, najwyraźniej nie była jeszcze poważnym środkiem polonizacji ludności wiejskiej. (Čekmonas 2017 [1982]: 206–213).

Majątki ziemskie odgrywały ważniejszą rolę w upowszechnianiu języka polskiego, ponieważ ich właścicielami byli głównie niemiejscowi Polacy. Te wsie, które znajdowały się bliżej majątków, obok języka litewskiego zaczęły używać języka polskiego. Dlatego we wsiach wokół dworów wzrosła liczba dwujęzycznych rodzin. Zatem część mieszkańców celowo przestała mówić po litewsku (por. Turska 1939 [1995]: 34, 37, 59–60).

Większość informatorów potwierdziła, że uważa język polski, który rozpowszechnił się na wsiach dzięki księżom i panom, za bardziej kulturalny i prestiżowy. Przede wszystkim rozprzeździł się on kosztem języka litewskiego. Był on jednak bardziej „tolerancyjny” wobec dialektu białoruskiego *poprostu*, ponieważ był on uważany za bliski miejscowemu językowi polskiemu. Nawet dziś niektórzy mieszkańcy twierdzą, że oba języki są podobne lub zupełnie identyczne. Opiera się to nie tylko na ich podobieństwie, ale także na wyraźnym podziale funkcji między nimi.

Badanie postrzega mikroobszar Romaszkańce jako swoisty prototyp rozległej bałtycko-słowiańskiej strefy pogranicznej, w której dominujący język litewski przez długi czas był pokojowo zastępowany przez białoruski. Co prawda, zdaniem starszego pokolenia mieszkańców język litewski, choć używany obok dialektu białoruskiego *poprostu*, zachował swoje pozycje, a jego funkcje pozostały niemal niezmienione. Dlatego hipotezę o umocnieniu się miejscowego dialektu białoruskiego próbuje się udowodnić poprzez rekonstrukcję dawnych sytuacji użycia języka litewskiego i miejscowych języków słowiańskich na tym mikroobszarze.

W ten sposób sformułowano pięć sytuacji zmian funkcji socjolingwistycznych języka. Pierwsza odzwierciedla sytuację, która istniała we wsiach głównego mikroobszaru Romaszkańce w przeszłości – około półtora wieku temu. Tutaj tendencja jest taka, że język litewski został przeciwstawiony językowi białoruskiemu, tj. język rodziny został przeciwstawiony językowi ulicy (komunikacji zewnętrznej). Taka opozycja między dwoma językami mogła rozpocząć się znacznie wcześniej. Jednak nie była ona jeszcze abso-

lutna, ponieważ zarówno język litewski, jak i białoruski mogły na mikroobszarze pełnić te same funkcje.

Na początku XX w. język litewski był głównym językiem komunikacji dla starszego pokolenia mieszkającego na wsi (na ulicy, w środowisku prywatnym), ale w życiu młodszych i średnich pokoleń funkcję tę pełnił dialekt białoruski *poprostu*. Język polski jako język religii i wiary jest przeciwstawiany językowi litewskiemu i dialektowi białoruskiemu. Poza tym, język polski był także językiem szkół i kolegiów kościelnych, w których uczyły się dzieci drobnej szlachty.

Język rosyjski, jako oficjalny język państwowy, nie był przeciwstawiany wszystkim innym językom używanym w głównych sferach komunikacji ludności wiejskiej. W tym czasie rosyjski, jako język administracji i szkolnictwa, miał bardzo niewielki wpływ na główne języki regionu. Jednak tradycja języka litewskiego w byłych litewskich wsiach już zanikała – starsze pokolenie mówiło po litewsku tylko między sobą.

Bliżej połowy XX w. funkcje języka litewskiego we wsiach mikroobszaru Romaszkańce zaczęły się zawężać: został on zastąpiony przez dialekt białoruski *poprostu* jako język rodzinny i przez polski jako język komunikacji publicznej. Po latach 1920–1939 status i funkcje miejscowego języka polskiego we wsiach mikroregionu Romaszkańce uległy znacznym zmianom. Od tamtej pory język ten stał się skutecznym czynnikiem transformacji socjolingwistycznej, który zmienił tradycyjny krajobraz językowy całego regionu. Język polski rozprzestrzenił się trzema kanałami. Po pierwsze, bardziej aktywny stał się Kościół, który w przeszłości szerzył język polski. Po drugie, otwarto szkoły podstawowe w języku polskim i wprowadzono obowiązek szkolny. Trzecim kanałem był rząd – język polski był środkiem komunikacji z władzą. Wszystko to doprowadziło do znacznego wzrostu prestiżu części populacji, która wcześniej była zorientowana na język polski. Okoliczności sprawiły, że głównym bezpośrednim „przeciwnikiem językowym” języka polskiego był przede wszystkim język litewski, a nie dialekt białoruski *poprostu*.

Nowe okoliczności doprowadziły do tego, że na mikroobszarze Romaszkańce doszło do bardzo niekorzystnej dla dialektu litewskiego sytuacji – zmienił się stosunek do ludności litewskojęzycznej. Miało to bardzo ważne konsekwencje dla dalszych losów języka litewskiego. Informatorzy wspominają, jak na początku lat 30 w kościołach można było usłyszeć następujące powiedzenie: *ziēvas nēmōka kitei.p, cik pa_pòlsku (Bóg nie umie inaczej, jak tylko po polsku)*.

Wraz ze wzrostem tempa polonizacji starsze pokolenie we wsiach poza głównym obszarem mikroobszaru Romaszkańce na dobre porzuciło język litewski: zapisali swoje dzieci do polskich szkół i starali się jak najczęściej mówić po polsku w sferze oficjalnej komunikacji. Jednak głównym językiem tych wsi nadal był dialekt białoruski.

PRIEDAI

1 priedas

Garso įrašų iš Pietryčių Lietuvos LKA punktų sąrašas (1964–1990)

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, įrašo registracijos Nr.
Gudeliai (LKA 650) <i>Gudeliai</i>	M. B., moteris, g. 1879 m. Daučiūnų k.	Pasakoja pietų aukštaičių šnekta, moka vietinę baltarusių tarmę, gali susikalbėti lenkiškai. Apie vietinius žmones. Kokius darbus ūkyje dirba. Švenčių papročiai.		1964 m. įrašė A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 248 PA 37 įrašas (1)03201650
	M. B., moteris, g. 1879 m. Daučiūnų k.	Kalba pietų aukštaičių šnekta, moka baltarusių tarmę <i>poprostu</i> , supranta ir susikalba lenkiškai. Apie miško turtus: augalus, grybus, gyvates. Kokiomis kalbomis kaimo žmonės kalbėjo anksčiau ir kaip dabar kalba.	Dvi moterys kalba vienu metu.	1964 m. įrašė A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 248 PA 37 įrašas (2)03201650
	A. S., moteris, g. 1882 m. Daučiūnų k.	Kartu su pašnekove kalbasi tik baltarusių tarme <i>poprostu</i> . Pasakojimas apie savo vaikystę, tėvus, senelius. Trumpi sakiniai.		1967 m. įrašė M. Razmukaitė, A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 248 PA 37 įrašas (3)03201650

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, įrašo registracijos Nr.
Didžiosios Sėlos	V. A., vyras, g. 1883 m.	Pasakoja lietuviškai, vėliau pereina prie baltarusių tarmės <i>po-prostu</i> . Sakosi, kad lenkiškai moka prasčiau. Prisiminimai apie vaikystę, jaunystės laikus: seniau kalbėjo, giedojo tik lietuviškai. Apie šventes ir sunkius ūkio darbus.		1969 m. įrašė M. Razmukaitė, A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 27 PA 14 įrašas (1)31401650
	V. A., vyras, g. 1883 m.	Apie žemės ūkio darbus, gyvulių laikymą, priežiūrą, sunkius karo metus ir lietuvių persekiojimą pokariu.		1969 m. įrašė M. Razmukaitė, A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 27 PA 14 įrašas (2)31501650
	R. V.-K., moteris, g. 1870 m. Kalesninkuose	Kalba pietų aukštaičių šnektą. Moka baltarusiškai ir lenkiškai. Pasakojimas apie sunkią savo dalią. Didelę šeimą, vaikų auginimą, dirbtus sunkius ūkio darbus.	Kokybė prasta.	1969 m. įrašė A. Vidugiris, A. Balašaitis. Įrašo Nr. CD 28 PA 15 įrašas 31701691
	J. V., moteris, g. 1893 m. S. V., vyras, g. 1893 m. Kalesninkuose	Pokalbis lietuvių kalba. Apie kasdienes ūkio darbus ir arklio paieškas. Apie savo jaunystės laikotarpį, lietuvius ir lietuvių kalbą. Apie Pirmąjį pasaulinį karą ir tarpukarį.		1989–1990 m. įrašė L. Grumadienė, A. Balašaitis. Įrašo Nr. CD 27 PA 14 įrašas 68904691

1 priedas. Garso įrašų iš Pietryčių Lietuvos
LKA punktų sąrašas (1964–1990)

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, įrašo registracijos Nr.
Mištūnai	Nežinoma moteris, g. Mištūnų k.	Moka lietuvių, baltarusių ir lenkų (mažiausiai kalba) kalbas. Pasakojimas apie savo jaunystę, tėvus. Kaip kaimo žmonės anksčiau kalbėjo. Moterų darbai ūkyje. Kūčių papročiai.		1989–1990 m. įrašė L. Grumadienė, A. Balašaitis. Įrašo Nr. CD 28 PA 15 įrašas (1)68902691
	Nežinoma moteris, g. Mištūnų k.	Įvairūs prisiminimai. Apie kaimo žmonių darbus. Kūčių valgiai. Apie jaunystės laikus. Liaudies dainos.		1989–1990 m. įrašė L. Grumadienė, A. Balašaitis. Įrašo Nr. CD 28 PA 15 įrašas (2)68903691
	Nežinoma moteris, g. Mištūnų k.	Kalba lietuvių tarme. Moka baltarusiškai ir lenkiškai. Supranta rusiškai. Įvairūs prisiminimai apie praeitį. Trumpi sakiniai apie savo dabartį.		1989–1990 m. įrašė L. Grumadienė, A. Balašaitis. Įrašo Nr. CD 28 PA 15 įrašas (3) 68903691
	J. V., moteris, g. 1910 m.	Pasakoja lietuvių šnekta, kaime dažniausiai bendrauja <i>gudiškai</i> , silpniau moka vietinę lenkų kalbą. Prisiminimai apie jaunystės laikus, kaimo žmonių vartotas kalbas. Apie linų auginimą, audimą.		1989 m. įrašė L. Grumadienė. Įrašo Nr. CD 27 PA 14 įrašas (1)68901650

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, įrašo registracijos Nr.
Kuršiai (LKA 664) <i>Kuršiai</i>	J. V., moteris, g. 1910 m.	Kalba lietuvių šnekta, moka baltarusiškai ir lenkiškai (silpniau). Slavų kalbomis kalba retai, nes giminėje įprasta bendrauti lietuviškai. Apie kaimynus. Kalėdų papročius, sunkius ūkio darbus.		1989 m. įrašė L. Grumadienė. Įrašo Nr. CD 27 PA 14 įrašas (2)68902650
Butrimonys (682) <i>Šauliai</i>	S. T.-B., moteris, g. 1900 m.	Dviejų moterų dialogas lietuvių tarme. Abi moka <i>gudiškai</i> . Lenkiškai kalba retai, tik meldžiasi. Lietuviškai tarpusavyje bendrauja tik seni kaimo žmonės. Trumpi sakiniai apie praeitį ir dabartį.	Pokalbyje yra baltarusiškų įterpinių, citatų.	1987 m. įrašė A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 248 PA 37 įrašas 68591682
	J. K.-B., moteris, g. 1926 m.	Apie kaimo žmones, jų šeimas. Apie rusišką mokyklą, kurioje mokė ir lietuvių kalbos. Jauni kaime kalba vien <i>gudiškai</i> , o mieste – dažniausiai rusiškai. Pasakoja apie sovietmetį, prievartinę žmonių suvarymą į kolūkius.		1987 m. įrašė A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 248 PA 37 įrašas 68591682
	L. M., vyras, g. 1894 m. Pieckūnų k.	Kalba lietuvių tarme. Moka baltarusiškai ir šiek tiek lenkiškai (dažniausiai kalba bažnyčioje). Apie varganą kaimo žmonių gyvenimą sovietmečiu. Pasaka apie baudžiauninko ir pono kivrčą.	Yra lenkiškų posakių ir citatų.	1964 m. įrašė A. Jonaitytė, E. Grinavėkienė. Įrašo Nr. CD 42 PA 17 įrašas 07401682

2 priedas

Garso įrašų iš Pietryčių Lietuvos LKA punktų sąrašas (2011–2013)

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Rūd- ninkai (LKA 634) <i>Rūd- ninkai</i>	M. Š., moteris, g. 1924 m.	Kalba lenkiškai, rečiau baltarusių tarme <i>poprostu</i> , lietuviškai nemoka. Pasakoja apie savo gyvenimą, kasdienybę, vartojamas kalbas, religines apeigas. Apie laidotuvių, piršlybų, vestuvių tradicijas.	Su savo vaikais kalbėjo tik lenkiškai.	2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašo Nr. 634 01 M. Š.
	H. M., vyras, g. 1950 m.	Kalba lenkiškai ir <i>poprostu</i> . Kai dirbo Vilniuje, ten kalbėjo rusiškai. Pase užrašytas lietuviu (pagal tėvą), bet lietuviškai tik supranta. Pasakoja apie vietinius žmones, kalbų vartojimą ir žmonių savimonę. Apie žemės ūkio darbus.	Tėvai kalbėjo dviem kalbomis – baltarusiškai ir lietuviškai, bet savo vaikų lietuviškai nemokė.	2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašo Nr. 634 02 H. M.
<i>Vakar- iškės</i>	K. K., moteris, g. 1950 m. Žagari- nėje	Neblogai kalba ir skaito lietuviškai. Kalba lenkiškai, bet šia kalba rašyti nemoka. Moka <i>poprostu</i> ir rusiškai. Įvairūs įspūdžiai, prisiminimai.	Namų kalba – lietuvių. Vyras lietuvis, vaikai mokėsi lietuviškoje mokykloje Baltojoje Vokėje.	2011 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašo Nr. 634 03 K. K.
	A. Č.-J., moteris, g. 1931 m. Varėnos r.	Gerai moka lietuviškai (skaito). Save laiko lietuve, 60 metų gyvena Rūdninkų apylinkėse. Su vyru kalbėjo lenkiškai. Šią kalbą laiko „netikra lenkų kalba“. Moka <i>poprostu</i> , rusiškai (retai kalba). Pasakoja apie kaimo dabartį. Apie jaunystę, būrimus.	Vyras lenkų tautybės, tačiau vaikai ėjo į lietuvišką mokyklą. Namuose kalbėta dviem kalbomis.	2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašo Nr. 634 04 A. Č.-J.

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duo- menys apie kalbė- toją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duo- menys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registra- cijos Nr.
Jašiūnai (LKA 635) <i>Jašiūnai</i>	S. Ž., moteris, g. 1929 m.	Moka lietuviškai, bet kaime dažniausiai tenka kalbėti <i>poprostu</i> . Apie vietinius Jašiūnų apylinkių žmones, jų vartojamas kalbas, kuo jie save laiko (apie tapatybę). Apie savo šeimą: vyras lietuvis, vaikai mokėsi lietuviškoje mokykloje, todėl šeimoje kalbėta lietuviškai. Su vaikaičiais kalba tik lietuviškai.	Vyras – lietuvis, todėl šeimos kalba buvusi lietuvių.	2011 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašo Nr. 635 01 S. Ž.
	V. L., vyras, g. 1930 m.	Pasakoja baltarusių tarme <i>poprostu</i> . Moka lenkiškai, šią kalbą apibūdina kaip „maišytą“ (l. <i>język mieszany</i>), nes ji kitokia, nei Lenkijoje. Kalba ir rašorusiškai, supranta ir lietuviškai, bet nekalba. Įvairūs prisiminimai apie vietinius žmones, gimines, dirbtus ūkio darbus, vartojamas kalbas.	Jaunystėje su tėvais atvyko iš Baltarusijos, Ašmenos r., Talėjų k. (brus. <i>Таль</i>).	2011 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašo Nr. 635 02 V. L.
	S. L., moteris, g. 1935 m.	Kasdienė kalba – <i>poprostu</i> . Moka lenkiškai (kalba su kaimynais, bažnyčioje) ir rusiškai, bet šią kalbą vartoja retai. Lietuviškai supranta, šiek tiek gali kalbėti. Prisiminimai apie kaimą, giminę, dirbtus darbus, dąbartį.		2012 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašo Nr. 635 03 S. L.
	B. B., moteris, g. 1988 m.	Kalba <i>poprostu</i> su rusiškais intarpais. Savo kalbą vadina baltarusių kalba. Lenkiškai ir lietuviškai beveik nemoka, tik supranta. Apie vietinio jaunimo kasdienybę, apylinkėse vartojamas kalbas.		2011 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašo Nr. 635 04 B. B.

2 priedas. Garso įrašų iš Pietryčių Lietuvos
LKA punktų sąrašas (2011–2013)

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duo- menys apie kalbė- toją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duome- nys, pa- stabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Gojus	V. J., moteris, g. 1925 m.	Pasakoja <i>poprostu</i> . Kita kalba gerai kalbėti nemoka, tik šiek tiek lenkiškai. Apie kasdienes rūpesčius, kaimynus ir jų vartojamas kalbas. Kaimyninių kaimų pavadinimus ir gyventojų tautybę.	Gimė Baltarusijoje. Į Lietuvą persikėlė jaunystėje.	2011 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašo Nr. 635 04 V. J.
	J. V., moteris, g. 1939 m. Kulmilėnų k.	Lietuviškai nemoka. Gimtajame kaime visi vietiniai kalbėję tik <i>poprostu</i> , rečiau – lenkiškai. Supranta rusiškai, bet nekalba. Savo kalbą vadina baltarusių, lenkų ir rusų kalbų mišiniu. Apie duonos kepimą.		2011 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašo Nr. 635 06 J. V.
	J. V., vyras, g. 1939 m. Akmenų k.	Kalba <i>poprostu</i> . Moka lenkiškai, rusiškai – prasčiau. Lietuviškai supranta, bet nekalba. Sociolingvistinis pasakojimas apie save, kaimynus, kalbų vartojimą.		2011 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašo Nr. 635 07 J. V.
Tabariškės (LKA 637) Turgeliai	I. P., moteris, g. 1953 m.	Supranta, gali susikalbėti lietuviškai. Kalba ir rašo rusiškai, lenkiškai. Baigė vidurinę mokyklą rusų kalba. Kasdiniame gyvenime bendrauja <i>poprostu</i> . Trumpas pasakojimas apie kaimą, mokyklą, vietinius žmones, kiek kalbų moka senoji karta.	Kalbėdama baltarusiškai vartoja daug rusiškų pertarų.	2012 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašo Nr. 637 01 I. P.
	J. M., moteris, g. 1924 m.	Lietuviškai nemoka. Kalba <i>poprostu</i> . Moka lenkiškai. Rusiškai tik supranta. Apie kaimą, savo gyvenimą: kaip gyveno praeityje ir kaip gyvena dabar.		2012 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašo Nr. 637 02 J. M.

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
<i>Turgeliai</i>	V. Š., vyras, g. 1962 m. L. Š., moteris, g. 1963 m.	Kalba <i>poprostu</i> , moka lenkiškai, rusiškai. Rašyti išmoko tik rusiškai. Apie mokyklas, savo išsilavinimą ir darbą Vilniuje. Sociolingvistinis pasakojimas apie vietinius žmones: kokiomis kalbomis ir kur jie kalba. Samprotavimai apie kaimynų tautybę.	Atvyko iš Baltarusijos	2012 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašų Nr. 637 03 V. Š.; 637 04 V. Š.
	L. Ž., vyras, g. 1952 m.	Pasakoja <i>poprostu</i> , moka rusiškai, lenkiškai. Lenkų kalbą laiko „netikra“, nes ji sumaišyta su baltarusių kalba. Lietuviškai šiek tiek supranta. Apie vietines kalbas, dabartinį kaimą ir jo praeitį.		2012 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašo Nr. 637 04 L. Ž.
	V. Š., moteris, g. 1937 m. Baltarusijoje	Kalba <i>trasianka</i> – rusų ir baltarusių kalbų mišiniu. Pereina prie lenkų. Lietuviškai supranta, kalba tik „situaciškai“. Buvusi muzikos mokytoja, vietinio liaudies ansamblio vadovė. Dainuoja baltarusių, rusų, lenkų kalbomis. Sociolingvistinis pasakojimas apie vietinius žmones. Apie liaudies ansamblių, koncertus, apdovanojimus.	Gimė Baltarusijoje, jaunystėje persikėlė į Lietuvą.	2012 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašo Nr. 637 06 V. Š.
	V. Š., moteris, g. 1936 m.	Kalba <i>trasianka</i> , vėliau pereina prie lenkų kalbos. Išsilavinusi, nusipelnusi pradinių klasių mokytoja, dirbo lenkų, rusų mokyklose. Kasdienybėje kalba lenkiškai. Gerai moka rusų, <i>poprostu</i> . Lietuviškai beveik nemoka. Dainininkė, koncertuoja po visą Lietuvą. Prisimena savo jaunystę, kalba apie dabartį.	Pokalbio metu nuorusų k. pereina prie lenkų k.	2012 m. įrašė K. Rutkovska, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašo Nr. 637 07 V. Š.

2 priedas. Garso įrašų iš Pietryčių Lietuvos
LKA punktų sąrašas (2011–2013)

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Kurmelionys (LKA 652) <i>Akmenynė</i>	G. A., vyras, g. 1949 m. Baltarusijoje	Lietuviškai nemoka. Kalba <i>poprostu</i> , moka rusiškai ir lenkiškai. Trumpi prisiminimai apie savo gyvenimą, kaimynus, jaunimą.	Vaikystėje su tėvais atvyko iš Baltarusijos, Ašmenos r. (brus. <i>Ашмяны</i>).	2012 m. įrašė A. Adamkovič, L. Plygavka. Įrašo Nr. 652 01 G. A.
	V. S., vyras, g. 1953 m. Michališkės k., Baltarusijoje	Lietuviškai nemoka. Kalba <i>baltarusiškai</i> , bet gerai moka rusiškai, mokėsi Vilniuje (lietuviškai neišmoko). Moka ir lenkiškai, tik kalba retai. Apie tarybinius laikus, mokslus Vilniuje, dirbtus darbus.	Atvyko iš Baltarusijos, Ašmenos r., Michališkės k. (brus. <i>Міхаліўкі</i>).	2012 m. įrašė A. Adamkovič, L. Plygavka. Įrašo Nr. 652 02 V. S.
	M. I., moteris, g. 1933 m.	Lietuviškai nemoka. Kalba <i>usiliak</i> (visaip), bet dažniausiai – <i>poprostu</i> , kalbėdama pereina ir prie lenkų kalbos. Supranta rusiškai, bet nekalba. Trumpi prisiminimai iš praeities. Keli sakiniai apie vietines kalbas.		2012 m. įrašė A. Adamkovič, L. Plygavka. Įrašo Nr. 652 03 M. I.
<i>Kurmelionys</i>	H. Š., moteris, g. 1924 m.	Lietuviškai nemoka. Kalba <i>trasianka</i> , pereinama į baltarusių kalbą. Moka lenkiškai, bet šia kalba dažniau dainuoja nei kalba. Dalyvauja liaudies ansamblyje. Dainuoja baltarusių, lenkų, rusų kalbomis.	Pokalbio metu vyksta intensyvi <i>kody kaita</i> .	2011 m. įrašė K. Rutkovska. Įrašo Nr. 652 06 H. Š.
	M. B., vyras, g. 1940 m.	Lietuviškai nemoka. Kaime visi kalba tik <i>poprostu</i> . Su vaikais ir vaikiaičiais kalba lenkiškai. Vaikai moka abi kalbas. Jaunystėje kalbėjo rusiškai, bet dabar – retai.		2011 m. įrašė K. Rutkovska. Įrašo Nr. 652 05 M. B.

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Kurmelionys	J. ?, vyras, g. 1948 m.	Kasdien kalba <i>poprostu</i> , moka lenkiškai. Lietuviškai nemoka. Visi vietiniai žmonės, kalbėtojo manymu, yra dvikalbiai. Lenkų kalbą, kuria kalbama apylinkėse, laiko maišyta kalba, labiausiai panašia į baltarusių.		2011 m. įrašė K. Rutkovska. Įrašo Nr. 652 06 J.
	L. Č., moteris, g. 1934 m. Dieveniškėse	Moka lietuviškai, nes baigė lietuvišką mokyklą. Moka ir lenkiškai, nors kaime su žmonėmis kalba tik <i>poprostu</i> . Šeimoje dažniau kalbėjo <i>poprostu</i> nei lietuviškai. Apie jaunystės laikus, papročius. Ilgas pasakojimas apie audimą, nes kalbėtoja jaunystėje buvusi atkakli audėja.	Pokalbyje vyksta intensyvi <i>kodų kaita</i> .	2012 m. įrašė K. Rutkovska, I. Lavrinovič, J. Šulka. Įrašo Nr. 652 07 L. Č.
Kaniūkai (LKA 665) Kaniūkai	J. V., moteris, g. 1939 m. Kaniūkuose	Kalba lenkiškai ir kartu <i>poprostu</i> . Painioja kalbas. Moka rusiškai, bet netenka kalbėti. Įvairūs prisiminimai apie praeitį, dirbtus ir dirbamus darbus. Apie vietinius žmones, vartojamas kalbas.	94 m., su savo vaikais nesuskalba, nes šie kalba tik lietuviškai.	2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulka, I. Lavrinovič. Įrašo Nr. 665 01 J. V.
	H. V., moteris, g. 1936 m. Gerviškėse	Kalba lenkiškai, moka <i>poprostu</i> . Truputį moka rusiškai, bet nekalba. Lietuviškai nemoka. Pasakojimas apie sveikatos bėdas, savo jaunystę, vietos gyventojus: kada ir kokiomis kalbomis kalba. Apie dirbtus sunkius ūkio darbus. Dabartinį gyvenimą.		2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulka, I. Lavrinovič. Įrašo Nr. 665 02 H. V.

2 priedas. Garso įrašų iš Pietryčių Lietuvos
LKA punktų sąrašas (2011–2013)

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
<i>Kaniūkai</i>	S. J., moteris, g. 1919 m.	Lietuviškai nemoka. Kalba lenkiškai, nes šią kalbą moka geriausiai. Supranta ir retkarčiais kalba rusiškai. Apie savo jaunystę, kaimo žmones, senus ir naujus laikus, papročius.		2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašo Nr. 665 03 S. J.
Šalčininkai (LKA 666) <i>Šalčininkai</i>	V. R., vyras, g. 1951 m. Baltarusijoje	Išsilavinęs, kalba baltarusiškai (literatūrine baltarusių kalba). Kasdieniame gyvenime kalba rusiškai. Mokydamasis Vilniuje gerai išmoko lenkiškai ir lietuviškai. Tačiau abi šias kalbas primiršo. Dalyvauja baltarusių liaudies ansamblyje.	Su tėvais vaikystėje atvyko iš Baltarusijos, Ščiučino r. (brus. <i>Шчучын</i>).	2012 m. įrašė A. Adamkovič, L. Plygavka. Įrašo Nr. 666 01 V. R.
	M. A., vyras, g. 1947 m. Baltarusijoje	Kalba <i>trasianka</i> , labiau literatūrine baltarusių kalba, dažnai pereina prie rusų kalbos. Dirbo Kaune – ten išmoko lenkiškai ir lietuviškai (šias kalbas supranta, bet nekalba). Dalyvauja baltarusių liaudies ansamblyje. Sociolingvistinis pasakojimas apie savo gyvenimą.	Atvyko iš Baltarusijos, Ščiučino r.	2012 m. įrašė A. Adamkovič, L. Plygavka. Įrašo Nr. 666 02 M. A.
	A. V., moteris, g. 1998 m.	Kalba lietuviškai, moka lenkiškai ir rusiškai, silpniau baltarusiškai. Apie savo šeimą, vartojamas kalbas, tautybę ir kalbą, vietinį jaunimą.	Seneliai persikėlė iš Baltarusijos.	2012 m įrašė K. Rutkovska. Įrašo Nr. 666 03 A. V.

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duo- menys apie kalbė- toją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registraci- jos Nr.
Šalči- ninkai	V. T.-G. moteris, g. 1946 m. Krakūnuose	Geriausiai kalba lenkiškai, moka rusiškai. Kartais kalba <i>poprostu</i> . Jaunimas moka lietuviškai, bet gatvėje kalba rusiškai. Rečiau – lenkiškai. Pasakoja apie buvusius ir dabartinius Šalčininkus, apie save ir gimines, kaimų nykimą. Apie lietuviškus Maciučių, Žižmų kaimus ir greta buvusius Krakūnus, kur kalbėjo tik <i>poprostu</i> . Apie audimą, rankdarbius, vakarones jaunystėje. Koks buvęs seniau kaimas.	Vyro tėvas atvykęs iš Lenkijos. Šeimoje – tik lenkiškai. Vaikai mokėsi rusiškose mokyklose, bet išmoko lietuviškai.	2012 m. įrašė K. Rutkowska. Įrašo Nr. 666 04 V. T.-G.
	D. L., moteris, g. 1936 m. Baltarusijoje	Išsilavinusi rusų kalbos mokytoja. Ilgai gyveno Eišiškėse, ten dirbo rusiškoje mokykloje. Kalba lenkiškai, bet gerai moka rusiškai, supranta lietuviškai. Vaikai kalba rusiškai ir lietuviškai. Palanki nuomonė apie lietuvių kalbą – šią kalbą reikės mokėti visiems.	Jaunystėje atvyko iš Baltarusijos, Vosilškių k. (?).	2012 m. įrašė K. Rutkowska, I. Cicėnaitė. Įrašo Nr. 666 05 D. L.
	J. L., moteris, g. 1965 m. Naujakiemyje	Dažniausiai kalba lenkiškai, bet šią kalbą laiko „netikra lenkų kalba“, nes ji „sumaišyta su baltarusių“. Moka <i>poprostu</i> ir rusiškai, nes baigė rusišką mokyklą. Vaikai kalba lietuvių, rusų ir lenkų kalbomis.	Tėvas kilęs iš Baltarusijos.	2012 m. įrašė K. Rutkowska, I. Cicėnaitė. Įrašo Nr. 666 06 J. L.

2 priedas. Garso įrašų iš Pietryčių Lietuvos
LKA punktų sąrašas (2011–2013)

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Dailidės (LKA 667) <i>Ažumedis</i>	J. M., moteris, g. 1940 m. Baltarusijoje	Kalba ir <i>poprostu</i> , ir lenkiškai – kaitalioja kalbas. Lengviau – <i>poprostu</i> . Baigė Dieveniškėse lenkišką mokyklą. Moka rusiškai. Lietuviškai – silpniausiai. Vaikai baigė rusišką mokyklą, bet vaikaičiai – lietuviškas. Vietinis jaunimas kalba lietuviškai ir rusiškai. Apie apylinkėse anksčiau veikusias rusišką ir dabartines lietuvišką mokyklas. Apie sėjos darbus, derliaus nuėmimą, malkas, linus.	Gimė Baltarusijoje, Varanavo r., Kauleliškių k.	2012 m. įrašė K. Rutkovska. Įrašo Nr. 667 01 J. M.
<i>Poškonys</i>	Č. M., moteris, g. (?)	Kalba lenkiškai, bet gerai moka rusiškai ir neblogai lietuviškai. Skaito ir rašo šiomis kalbomis. Įvairūs įspūdžiai iš praeities ir dabarties – lygina papročius. Apie praeitį ir dabartį. Kaimo žmones, mokyklas. Kalbų vartojimą. Dirbtus darbus.		2012 m. įrašė K. Rutkovska. Įrašo Nr. 667 02 Č. M.
Daulėnai (LKA 668) <i>Daulėnai</i>	J. D., moteris, g. 1944 m.	Kalba tik lenkiškai. Gerai moka <i>poprostu</i> ir rusiškai, silpniau – lietuviškai. Kaimo kalba – baltarusių. Lenkų kalbą laiko „negryna, kitokia“. Pasakoja apie kaimą, žmones. Įvairūs prisiminimai apie praeitį ir dabartį. Savo gimines, jų kalbą ir papročius. Apie ūkio darbus, mišias bažnyčioje.		2011 m. įrašė K. Rutkovska. Įrašo Nr. 668 01 J. D.
	D. S., moteris, g. 1972 m. Skivonių k.	Gerai kalba lenkiškai. Dirba tikybos mokytoja Dieveniškėse. Pasakoja apie save, Daulėnų kaimą – buvo didelis dviejų galų kaimas. Apie lietuvišką mokyklą. Apie vietinius žmones, pamokas mokyklose, kalbų vartojimą. Apie dabartinį kaimo gyvenimą.		2011 m. įrašė K. Rutkovska. Įrašo Nr. 668 02 D. S.

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Miežionys (LKA 669) Žižmai	B. J., moteris, g. 1933 m.	Kalba <i>poprostu</i> , moka lenkiškai (kartais pereina prie lenkų), supranta ir šiek tiek moka (prisimena) lietuviškai. Klausosi Lietuvos radijo. Pasakoja, kaip jaunystėje gamino maistą, krosnyje kepė duoną. Apie vestuvių papročius.	Tėvas buvo lietuvis, o mama – iš Baltarusijos, Geranainių (brus. <i>Геранёны</i>) miestelio.	2012 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašo Nr. 669 01 B. J.
	M. Š., moteris, g. 1937 m.	Kalba tik <i>poprostu</i> , truputį moka lenkiškai, rusiškai. Lietuviškai šiek tiek supranta. Įvairūs prisiminimai, pasakojimas apie duonos kepimą krosnyje, maisto gaminimą.		2012 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašo Nr. 669 02 M. Š.
Miežionys	M. V., moteris, g. 1927 m.	Kalba vien tik <i>poprostu</i> , lietuviškai taip ir neišmoko. Supranta lenkiškai, bet kalba labai retai. Įvairūs prisiminimai.	Mama kilusi iš Baltarusijos.	2012 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašo Nr. 669 03 M. V.
	L. B., moteris, g. 1937 m.	Gerai kalba lenkiškai. Moka <i>poprostu</i> , bet lietuviškai silpnai, nors trumpai lankė lietuvišką mokyklą. Vaikai ir vaikaičiai moka ir tarpusavyje kalba lietuviškai. Kaimo jaunimas bendrauja lenkiškai ir rusiškai. Pasakojimas apie gyvenimą Miežionių kaime, dirbtus darbus. Seniau kaime gyveno daug lietuvių, vaikus leido į lietuvišką mokyklą, nors pirma buvo lenkiška (kurią pati lankė). Apie vestuvių ir kitus papročius, ligų užkalbėjimus, kasdienius ūkio darbus. Dabartį ir vietinius žmones, kalbų vartojimą.		2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino. Įrašo Nr. 669 04 L. B.

2 priedas. Garso įrašų iš Pietryčių Lietuvos
LKA punktų sąrašas (2011–2013)

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pa- stabos	Įrašo data, įrašytojas, registra- cijos Nr.
Stolgonys	J. T., moteris, g. 1951 m. Miežionių k.	Gerai kalba lenkiškai. Lengvai pereina prie <i>poprostu</i> . Šeimoje kalbėta ir lenkiškai, ir <i>poprostu</i> . Kaime bendrauja <i>poprostu</i> . Apie Miežionių kaimo praeitį – buvo 220 sodybų, pirma buvo lenkiška mokykla, vėliau buvo rusiška ir lietuviška mokyklos. Kaimas ištuštėjo. Apie ūkio darbus, vestuvių papročius, ligas ir jų gydymą, užkalbėjimus. Toliau pasakoja <i>poprostu</i> apie duonos kepimą, vietinius vardus ir pavardes, apie dabartinį Miežionių kaimą – gyvenamos tik 4 pirkios. Dainos lenkų k., malda.	Gimė Baltarusijoje, Varanavo r., Balkūnų k. (brus. <i>Балькуны</i>).	2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino. Įrašo Nr. 669 05 J. T.
	Č. T., vyras, g. 1928 m.	Kalba <i>poprostu</i> . Moka lenkiškai, truputį rusiškai. Lietuviškai nemoka. Apie kaimą, save, vietinius žmones, Kūčių papročius.		2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino. Įrašo Nr. 669 06 Č. T.
	S. B., moteris, g. 1935 m. Baltarusijoje	Kalba lenkiškai, bet lengviau kalbėti <i>poprostu</i> . Šiek tiek moka rusiškai. Lietuviškai – labai silpnai. Bet vaikai ir vaikaičiai kalba lietuviškai. Apie vietinius žmones ir jų vartojamas kalbas, apie savo šeimą, ūkio darbus, rugių pjovimą, vestuvių tradicijas.		2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino. Įrašo Nr. 669 07 S. B.

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
<i>Stolgonys</i>	V. V., moteris, g. 1935 m. Tabariškėse	Kalba abi moterys, vien tik lenkiškai, bet gerai moka <i>poprostu</i> ir šiek tiek rusiškai. Namuose kalba <i>poprostu</i> . Lietuviškai nemoka. Apie savo gyvenimą, vietinius žmones, kalbų vartojimą. Apie savo amžių, sveikatą, šeimą, giminę. Apie vestuvių papročius, Kūčias, būrimus.	Persikėlė iš Baltarusijos.	2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino. Įrašo Nr. 669 08 V. V.
	M. Z., moteris, g. 1921 m. Kotkiškių k.	Kalba lenkiškai, gerai moka <i>poprostu</i> ir šiek tiek rusiškai. Namuose kalba <i>poprostu</i> . Lietuviškai nemoka. Prisiminimai iš praeities, apie vietinius žmones, kalbų vartojimą. Apie savo šeimą, gimines. Įvairūs papročiai.		2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino. Įrašo Nr. 669 09 M. Z.
Maciučiai (LKA 670) <i>Maciučiai</i>	J. K., moteris, g. 1947 m.	Kalba <i>lenkiškai</i> (su baltarusiškais intarpais). Išsilavinusi, baigė lenkų filologiją VU, bet pagal specialybę nedirbo. Moka lietuviškai, rusiškai. Vaikai tarybiniais laikais lankė rusišką mokyklą, bet išmoko ir lietuviškai. Jaunimo gatvės kalba – rusų ir lietuvių.	Vyras lietuvis – šeimoje kalbėta dviem kalbomis: lenkiškai ir lietuviškai.	2012 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašo Nr. 670 01 J. K.
	T. A., moteris, g. 1975 m.	Kalba <i>trasianka</i> , mokėsi rusiškoje mokykloje. Lietuviškai beveik nemoka. Šiek tiek supranta ir kalba lenkiškai. Apie grybus, maisto gamybą.		2012 m. įrašė L. Plygavka, A. Adamkovič. Įrašo Nr. 670 02 T. A.

2 priedas. Garso įrašų iš Pietryčių Lietuvos
LKA punktų sąrašas (2011–2013)

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Krakūnai	A. D., moteris, g. 1952 m. Rudnios k.	Kalba lenkiškai. Moka baltarusiškai ir rusiškai, kalba ir supranta lietuviškai. Apie kaime likusius žmones. Vietiniai žmonės nuo seno labiau kalbėjo lietuviškai. Vaikai lankė lietuvišką mokyklą. Apie savo giminę. Dirbtus darbus kolūkyje.		2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino. Įrašo Nr. 670 03 A. D.
	S. K., moteris, g. 1917 m. Skraičionių k.	Kalba tik lietuviškai, tarmiškai (dzūkuoja). Su vyru ir vaikais kalbėjo tik lietuviškai. Kita kalba iš principo nekalbėjo (iki šiol su ja visi kaimynai kalba tik lietuviškai). Nors lankė lenkišką mokyklą. Apie kalbų vartojimą kaimuose. Partizanus, tarybinius laikus. Požiūrį į lietuvius. Ūkio darbai.		2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino. Įrašo Nr. 670 04 S. K.
	R. D., moteris, g. 1931 m., Baltarusijoje	Kalba tik <i>poprostu</i> . Moka lenkiškai, lankė lenkišką mokyklą. Supranta rusiškai. Lietuviškai nemoka. Į Krakūnus persikėlė ištekėjusi. Apie praeitį ir dabartį. Kaimas ištuštėjo. Apie savo giminių likimą. Vaikai lankė lenkišką ir rusišką mokyklas. Apie vestuvių papročius.	Gimė Baltarusijoje. Bando kalbėti lenkiškai, bet nuolat pereina prie baltarusių.	2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino. Įrašo Nr. 670 05 R. D.
	M. M., moteris, g. 1929 m.	Kalba lenkiškai, gerai moka <i>poprostu</i> . Lietuviškai nemoka. Apie mokyklas, vartojamas kalbas, savo šiemą. Apie bažnyčią.	Atvyko iš Baltarusijos, Vijos r., Geranainių apyl., Gutiškių k. (brus. <i>Gygiuki</i>).	2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino. Įrašo Nr. 670 06 M. M.

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Krakūnai	V. A., moteris, g. 2000 m. V. G., moteris, g. 2000 m.	Lengviau kalbėti lenkiškai, nes lanko lenkiškas mokyklas. Mokosi lietuviškai, bet kalbėti sunkoka. Moka baltarusiškai, rusiškai. Gatvėje, su draugais kalba rusiškai. Pasakoja apie mokyklą, veiklas po pamokų, apie savo tėvus, senelius, kurie lietuviškai nemoka.		2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino. Įrašų Nr. 670 07 V. A.; 670 08 V. G.
	R. L., moteris, g. 1964 m. Kudlų k. K. L., moteris, g. 1940 m. Vėžionys	Kalba lenkiškai. Gerai kalba ir <i>poprostu</i> . Supranta rusiškai. Moka lietuviškai. Apie Vėžionių kaimo praeitį. Dirbtus darbus. Apie baltarusių atsikraustymą į Vėžionis. Kaime visi kalbėjo <i>poprostu</i> . Vėliau kalba tik Kristina. Tėvai, sako, kalbėjo lenkiškai. Apie dirbtus ūkio darbus.	Vienu metu kalba abi moterys.	2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino. Įrašų Nr. 670 09 R. L.; 670 10 K. L.
Vėžionys (680) Pabarė	J. B., moteris, g. 1946 m.	Kalba lenkiškai. Moka <i>poprostu</i> . Lietuviškai tik supranta. Apie vietinių žmonių kalbą. Vestuvių tradicijas.	Į lenkų kalbą įterpia rusiškų žodžių.	2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašo Nr. 680 01 J. B.
Tetėnai	V. K., vyras, g. 1951 m.	Kalba baltarusių ir rusų kalbomis. Lietuviškai supranta, bet kalba retai. Dirbo Kaune ir Vilniuje. Prisiminimai iš savo praeities. Apie vietinių žmonių tautybę, vartojamas kalbas.		2012 m. rašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašo Nr. 680 02 V. K.

2 priedas. Garso įrašų iš Pietryčių Lietuvos
LKA punktų sąrašas (2011–2013)

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Eišiškės (681) <i>Eišiškės</i>	S. K., moteris, g. 1953 m.	Kalba <i>trasianka</i> , <i>pa tuteišamu</i> . Su vyru bendrauja rusiškai. Moka lietuviškai. Baigusi Vilniaus universitetą. Vaikai Eišiškėse lankė lenkišką ir rusišką mokyklas. Vaikaičiai kalba lietuviškai.	Tėvai atvyko iš Baltarusijos, Varanavo r., Rodūnios apyl. (brus. <i>Радунь</i>).	2013 m. įrašė A. Adamkovič, L. Plygavka. Įrašo Nr. 681 01 S. K.
	M. E., moteris, g. 1949 m.	Kalba daugiausia lenkiškai, baltarusiškai (<i>trasianka</i>). Dirbo vaikų darželio auklėtoja. Įvairūs prisiminimai apie vietinius žmones: kokiomis kalbomis kalbama viešose vietose, bažnyčioje, mieste ir apylinkėse.		2013 m. rašė A. Adamkovič, L. Plygavka. Įrašo Nr. 681 02 M. E.
	J. P., vyras, g. 1945 m. Baltarusijoje	Kalba baltarusiškai (<i>trasianka</i>), moka rusų, lenkų, bet kalba tik išvykęs kitur. Lietuviškai supranta, bet nekalba. Prisiminimai, dabarties vertinimas.	Tėvai atvyko iš Baltarusijos.	2013 m. įrašė A. Adamkovič, L. Plygavka. Įrašo Nr. 681 03 J. P.
	D. P., moteris, g. 1946 m. Baltarusijoje	Kalba <i>poprostu</i> . Trumpi atsakymai į klausimus apie kalbų vatojimą, kasdienybę, gyvenimą kaime.	Atvyko iš Baltarusijos, Varanavo r.	2013 m. įrašė A. Adamkovič, L. Plygavka. Įrašo Nr. 681 04 D. P.
	A. S., vyras, g. 1975 m.	Moka rusiškai ir lietuviškai. Mažiausiai lenkiškai. Trumpi atsakymai į klausimus apie kalbą, vietinius žmones. Kaip kalba ir ką veikia jaunimas.	Atvyko iš Baltarusijos, Varanavo r., Benekainių k. (brus. <i>Беняконі</i>).	2013 m. įrašė A. Adamkovič, L. Plygavka. Įrašo Nr. 681 05 A. S.

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duo- menys apie kalbė- toją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duome- nys, pa- stabus	Įrašo data, įrašytojas, registra- cijos Nr.
Eišiškės	H. S., moteris, g. 1939 m.	Kalba lenkiškai. Moka ir <i>poprostu</i> . Gimė ir augo Eišiškėse, mokėsi lenkiškoje mokykloje, vėliau – rusiškoje. Gerai moka lietuviškai. Vietiniai žmonės – 85 % lenkai. Gyveno daug žydų. Dabartiniiais laikais atidarė trikalbę mokyklą. Senųjų vietinių lietuvių neprisime- na. Kūrėsi daug mišrių šeimų. Da- bar yra lenkiška ir lietuviška moky- kla – abi lanko tiek lenkai, tiek baltarusiai, tiek lietuviai. Lenkiško- je mokykloje vaikai gerai išmoksta lietuviškai. Eišiškėse gyveno 11 tautybių žmonės.	Senelė kilusi iš lietuviš- kos salos Baltaru- sijoje.	2012 m. įrašė K. Rutkovs- ka. Įrašo Nr. 681 06 H. S.
	R. B., moteris, g. 1950 m.	a. Daug metų dirbo geografijos mo- kytoja. Mama lietuviškai nemokė- jo – šeimoje bendravo lenkiškai. Tė- vas – lenkas. Pasakoja apie žmones, išvežtus į Sibirą, išvykusius į Lenki- ją. Apylinkėse buvo dvarų. Įvairūs prisiminimai iš jaunystės laikų. b. Apie vaikus, jaunimo kalbų var- tojimą. Kultūrinį miestelio gyvenim- ą. Vestuvių papročiai, šokiai. Kokį maistą seniau gamino.		2012 m. įrašė K. Rutkovs- ka. Įrašo Nr. 681 07 R. B.
	M. B., moteris, g. 1953 m.	Kalba lenkiškai. Mokėsi lenkiškoje mokykloje. Pasakoja apie Eišiškių miestelį, kokie žmonės jame gyve- no anksčiau. Visi viešai kalbėjo lenkiškai. Vėliau atvyko daug balta- rusių, statėsi namus. Miestelyje gy- veno daug čigonų. Apie veikusias mokyklas. Kokius darbus vietiniai gyventojai dirbo tarybiniais laikais.		2012 m. įrašė K. Rutkovs- ka. Įrašo Nr. 681 08 M. B.

2 priedas. Garso įrašų iš Pietryčių Lietuvos
LKA punktų sąrašas (2011–2013)

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Butrimonys (682) <i>Pabarė</i>	Anonimas	Trumpi atsakymai <i>poprostu</i> į klausimus apie vietinius žmones, jų kalbą. Lietuviškai supranta, bet kalbėti nemoka.		2012 m. įrašė A. Adamkovič, L. Plygavka. Įrašo Nr. 682 01 A.
	R. M., moteris, g. 1971 m.	Kalba <i>poprostu</i> apie vietinius žmones, kur kokią kalbą vartojo. Lietuviškai supranta, bet kalbėti nemoka.		2012 m. įrašė A. Adamkovič, L. Plygavka. Įrašo Nr. 682 02 R. M.
	Č. C., moteris, g. 1952 m.	Kalba <i>poprostu</i> , moka lenkiškai. Lietuviškai nemoka. Apie savo gyvenimą. Kokia kalba kalba vietos žmonės, kuria lengviausia kalbėti. Įvairūs prisiminimai.	Atvyko iš Baltarusijos, Oršos r., Horkų miestelio (brus. <i>Горки</i>).	2012 m. įrašė A. Adamkovič, L. Plygavka. Įrašo Nr. 682 03 Č. C.
	J. V., moteris, g. 1937 m.	Kalba lenkiškai. Moka <i>poprostu</i> , lietuviškai šiek tiek supranta. Pasakoja, kaip anksčiau gyventa miestely, kokios mokyklos buvo. Dirbo brigadininke kolūkyje. Kaip jaunimas anksčiau vakarojo. Apie pavydžius kaimynus. Apie duonos kepimą, vietinius papročius.		2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašo Nr. 682 03 J. V.
<i>Karveliai</i>	M. P., moteris, g. 1928 m.	Kalba lenkiškai. Moka <i>poprostu</i> . Rusiškai nelabai. Lietuviškai nemoka. Vaikai kalba rusiškai, lenkiškai ir lietuviškai. Apie tėvus, jų ūkį, mokyklas, vietinius žmones. Įvairūs prisiminimai iš jaunystės laikų, darbus kolūkyje, vestuvių papročius, būrimus.		2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašo Nr. 682 04 M. P.

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba (kalbos), pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Daugidony (691) <i>Kalesninkai</i>	J. Š., moteris, g. 1933 m.	Kalba lenkiškai. Moka <i>poprostu</i> . Rašo ir skaito lenkiškai, rusiškai. Supranta lietuviškai, bet kalba retai. Tėvai kalbėjo lietuviškai, bet su savo vaikais – jau lenkiškai. Motina lietuvių kilmės, bet kai ištekėjo už lenko, „užmiršo“ lietuvių kalbą. Kaime dabar kalba <i>poprostu</i> . Vietinę lenkų kalbą vadina „maišyta“. Apie bažnyčios statybas, dvarą ir rusų dvarininką. Apie savo tėvų ūkį, vaikų vardus. Apie gretimus kaimus, kuriuose gyveno vien lietuviai.		2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašo Nr. 691 01 J. Š.
	J. R., moteris, g. 1936 m. Žuklonių k. (?)	Kalba lenkiškai. Ši kalba turi „baltarusiškų požymių“. Šeimoje kalbėjo tik lenkiškai. Moka <i>poprostu</i> . Skaito tik rusiškai, o lietuviškai nemoka, bet žiūri lietuviškas žinias. Vaikai moka lietuviškai. Į apylinkes atvyko daug baltarusių, vėliau – kūrėsi ir lietuviai. Mokykla buvo lenkiška, pasakui – rusiška ir lenkiška. Dabar veikia lietuviška mokykla. Apie laidotuvių, vestuvių tradicijas, bažnyčią, dvarus.		2012 m. įrašė K. Rutkovska, A. Pacino, J. Šulska, I. Lavrinovič. Įrašo Nr. 691 02 J. R.

3 priedas

Garso įrašų iš pietų aukštaičių tėsinio Baltarusijoje LKA punktų sąrašas (XX a. pab.–XXI a. pr.)

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba, (kalbos) pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Varanavas Navašiai Asava (LKA 806) <i>Ramaškony</i>	1. Z. V.-V., moteris, g. 1917 m. Ramaškonų k.	Kalba lietuvių tarme, moka vietine baltarusių tarmę <i>poproštu</i> , silpniau kalba lenkiškai. Rusiškai supranta, bet nekalba. Apie savo tėvus, kaimą, vaikystę, pirmąją lietuvišką mokyklą-skaityklą, Ramaškonų jaunimą, ilgą kelionę arkliais į Vilnių – į Vasario 16-osios minėjimą.	Apie Šv. Kazimiero draugijos veiklą.	2001 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašo Nr. 806 01 Z. V.-V.
	2. Z. V.-V., moteris, g. 1917 m. Ramaškonų k.	Kūčių papročius, būrimus. Moterų darbus ilgais žiemos vakarais. Apie kaimo jaunimą.	Kūčių patiekalai iš grikių.	1994 m. įrašė N. Vaišnytė-Tuomienė. Įrašo Nr. 806 02 Z. V.-V.
	3. Z. V.-V., moteris, g. 1917 m. Ramaškonų k.	Prisiminimai apie kaimo lietuvius, savo tėvus. Lietuvių kalbos vartojimą. Apie vaidinimąsi ir vaiduoklius, keistus atsitikimus Armoniškių dvare.	Mini daug kaimo ir apylinkių gyventojų pavardžių.	1998 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašo Nr. 806 03 Z. V.-V.
	4. Z. V.-V., moteris, g. 1917 m. Ramaškonų k.	Kaip naktį vyrai miško vogti važiavo, senų kaimo žmonių pranašystės.		1991 m. įrašė N. Vaišnytė-Tuomienė. Įrašo Nr. LK036301 CD 53PA80
	5. Z. V.-V., moteris, g. 1917 m. Ramaškonų k.	Sociolingvistinis pasakojimas apie lietuvių kunigus, savo senelius, kaip dėdės į Ameriką emigravo, kaip kaimo vyrai žagrėmis arė.		1991 m. įrašė N. Vaišnytė-Tuomienė. Įrašo Nr. LK036302 CD 530PA80

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba, (kalbos) pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Ramaškonys	6. Z. V-V., moteris, g. 1917 m. Ramaškonių k.	Svečiuose savo pas senelę, vaikystės žaidimus ir išdaigas, mamos ilgesį. Apie Armoniškių ir Varanavo parapijų lietuvius kunigus, Armijos Krajojvos veiklą, lietuvių persekiojimą.	Mini daug vietos gyventojų pavardžių ir pravarzdžių.	2001 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašo Nr. LK 035601 CD 530PA78
	7. Z. V-V., moteris, g. 1917 m. Ramaškonių k.	Apie dėdę Justiną – puikų meistrą, apie namo statybas, po kaimus klaidžiojančius elgetas – iš namų išvarytus senus tėvus. Apie gyvulių ganyimą, gyvates.		1991 m. įrašė N. Vaišnytė-Tuomienė. Įrašo Nr. LK 035601 CD 530PA78
	1. B. V., moteris, g. 1921 m. Ramaškonių k.	Kalba lietuvių tarme, moka vietinę baltarusių tarmę <i>poprostu</i> , lenkiškai labiau supranta, kalba silpnai. Rusiškai beveik nemoka. Pasaka apie žmogų ir gyvatę, vaidenimąsi, akmenų krosnis, perkūno baimę. Įvairūs prisiminimai.		1995 m. įrašė N. Vaišnytė-Tuomienė. Įrašo Nr. 806 01 B. V.
	2. B. V., moteris, g. 1921 m. Ramaškonių k.	Gyvulių ganyimą, vilkus ir gyvates, vaikystės žaidimus, pasaka apie lapės rogutes, kaip brolio bute šventieji vaidenosi.		2001 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašo Nr. 806 02 B. V.
	1. O. V., moteris, g. 1916 m. Ramaškonių k.	Kalba lietuvių tarme. Dėl primirštų lietuviškų žodžių dažnai pereina prie vietinės baltarusių tarmės <i>poprostu</i> . Moka lenkiškai melstis, bet kalbėti – sunkiau. Rusiškai supranta, bet kalbėti tenka labai retai. Kaip anksčiau žmonės gyveno, kokius darbus dirbo. Pasakojimas apie pamaldžią senutę, užmigusių bažnyčioje.	Kalba dviem kalbomis vienu metu.	1995 m. ir 1996 m. įrašė M. Vaišnys. Įrašo Nr. 806 01 O. V.

3 priedas. Garso įrašų iš pietų aukštaičių tėsinio Baltarusijoje
LKA punktų sąrašas (XX a. pab.–XXI a. pr.)

LKA punktas (Nr.), vietovė	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba, (kalbos) pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Ramaškonys	2. O. V., moteris, g. 1916 m. Ramaškoniu k.	Pasakojimas apie trumpą žmogaus amžių. Pasaka apie vieversį. Prisiminimai apie praeitį, sunkius ūkio darbus.		2001 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašo Nr. 806 02 O. V.
	1. V. V., vyras, g. 1932 m. Ramaškoniu k.	Kalba lietuvių tarme, vietinė baltarusių tarme <i>poprostu</i> , neblogai moka lenkiškai ir rusiškai.	Pasakoja vienu metu trimis kalbomis.	2001 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašo Nr. LK035603 CD529PA76
	2. V. V., vyras, g. 1932 m. Ramaškoniu k.	Apie „kitokią“ senų žmonių lietuvių kalbą. Kaip kaime kalbėjo jaunimas ir vaikai. Apie gyvulių ganyimą, jaunimo išdaigas. Apie vietinius žyodus. Ir lenkiškus zlotus. Kaip kaimo vyrai poną apgavo. Kaip dėdės klumpes drožinėjo.		2003 m. įrašė M. Vaišnys. Įrašo Nr. 806 01 V. V.
	3. V. V., vyras, g. 1932 m. Ramaškoniu k.	Kaimo mokyklas, sovietmečio pradžią, apie pinigus ir valdžios keitimąsi. Įvairūs atsitikimai. Armijos Krajevjos veikla Armoniškių parapijoje, vietinis kunigas – lietuvių teisėjas, apie lietuvių persekiojimą, apie lenkų mokytoją.		2003 m. įrašė M. Vaišnys. Įrašo Nr. 806 03 V. V.
	4. V. V., vyras, g. 1932 m. Ramaškoniu k.	Sunkūs Pirmojo pasaulinio karo metai. Pokario suirutė ir badas. Apie vaidenimąsi. Pusbroliai naktį miško vogti važiavo ir pamatė vaiduoklį.		2007 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašo Nr. 806 04 V. V.

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba, (kalbos) pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Ramaškonys	S. V., moteris, g. 1928 m. Ramaškonių k.	Lietuvių tarpe kalba sunkiau, nes primiršusi ją. Pereina prie vietinės baltarusių tarmės <i>poproštu</i> . Moka lenkiškai ir šiek tiek rusiškai. Trumpi prisiminimai apie jaunystės laikus. Pasaka apie Dievą, elgeta persirengusį. Kaip mirtis vargšui padėjo. Pasaka apie auksinį avinėlį.	Lietuviškai kalba sunkiai, pereina prie baltarusių tarmės <i>poproštu</i> .	1996 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašo Nr. 806 01 S. V.
	1. S. D., g. 1926 m. Ramaškonių k.	Kalba lietuvių tarpe, gerai moka baltarusių tarmę <i>poproštu</i> , silpniau kalba lenkiškai, rusiškai suprantama, bet kalbėti nemoka. Apie piršlybas, vedybas ir sunkų vedybinį gyvenimą. Apie ūkio darbus, vaikų auginimą, savo tėvus.	Kalba dviem kalbomis vienu metu.	1984 m. įrašė T. Vaišnytė. Įrašo Nr. 806 01 S. D.
	2. S. D., g. 1926 m. Ramaškonių k.	Sociolingvistinis pasakojimas apie vietinių žmonių gyvenimą. Sunkius pokario laikus, ligotą vyrą. Kaip sovietmečiu baudė už pavogtą bulvių krepšį. Kaip kaimynė blogos druskos paskolino.		1995 m. įrašė M. Vaišnys. Įrašo Nr. 806 02 S. D.
Žąsinai	1. J. V., moteris, g. 1934 m. Žąsinų k.	Kalba baltarusių tarpe <i>poproštu</i> , lietuviškai suprantama, bet kalbėti nemoka. Moka lenkiškai, kalba tik bažnyčioje (katekizmas, poteriai), rusiškai moka, tačiau kalba labai retai.	Įrašas baltarusių tarme <i>poproštu</i> ir vietine lenkų kalba.	1998 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašo Nr. 806 01 J. V.

3 priedas. Garso įrašų iš pietų aukštaičių tėsinio Baltarusijoje
LKA punktų sąrašas (XX a. pab.–XXI a. pr.)

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba, (kalbos) pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Žąsinai	2. J. V., moteris, g. 1934 m. Žąsinų k.	Apie savo gimtąjį kaimą, jaunystę, lietuviškai kalbėjusius tėvus. Apie vyriausią brolių ir seseris. Sunkius darbus kolūkio fermeje. Vaikų auginimą. Audimą, verpimą, įvairius ūkio darbus.	Įrašas baltarusių tarme <i>poprostu</i> ir vietine lenkų kalba.	2001 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašo Nr. 806 02 J. V.
Daržininkai	J. M., vyras, g. 1913 m. Navasėdų k.	Gerai kalba lietuvių tarme, vietinė baltarusių tarme <i>poprostu</i> , lenkiškai kalba silpniau, gerai moka rusiškai. Apie lietuvių jaunimo chorą. Įvairius tautinius renginius. Antrąjį pasaulinį karą ir sunkų pokarį. Įvairūs atsitikimai. Apie Armoniškių dvarą.	Lietuviškoje skaitykloje subūrė jaunimo chorą ir jam vadovavo, vėliau giedojo laidotuvėse.	1997 m. įrašė M. Vaišnys. Įrašo Nr. 806 01 J. M.
Stanišiai	B. S., vyras, g. 1907 m. Stanišių k.	Kalba lietuvių tarme, lengvai pereina prie baltarusių tarmės <i>poprostu</i> , moka lenkiškai ir rusiškai. Mėgsta skaityti knygas. Apie lietuvius, savo šeimą, lietuviškas mokyklas, lietuviškų skaityklų vedėjus, kaip kunigaikštis Jogaila pagonis krikštijo, apie paslaptinę Geranainių pilį, pagoniškus laidojimo papročius, apie dvarus, pasaka apie užkerėtas dukteris.	Išvardijo visus lietuvių mokytojus, skaityklų vedėjus, gerai prisimena datas.	1995 m. įrašė G. Kriščiūnienė, N. Vaišnytė-Tuomienė. Įrašo Nr. LK 230201
	M. S., moteris, g. 1912 m. Stanišių k.	Kalba lietuvių tarme. Moka baltarusiškai ir lenkiškai. Rusiškai kalbėti netenka, bet supranta. Prisiminimai apie vietinius kaimo žmones, jų vartojamas kalbas, savo tėvus. Švėstas šventes ir lietuvių skaityklą Stanišių ir Tusamonių kaimuose. Vaikų auginimą ir mokymą. Dirbtus ūkio darbus.	Pasakojimas, kaip Antrojo pasaulinio karo pradžioje išvežė ir paslėpė lietuviškas knygas.	1995 m. įrašė N. Vaišnytė-Tuomienė. Įrašo Nr. 806 01 M. S.

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba, (kalbos) pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
<i>Bieliūnai</i>	V. P., vyras, g. 1928 m. Bieliūnų k.	Gera kalba lietuvių šnektai, vietinė baltarusių tarme <i>poprostu</i> , šiek tiek lenkiškai, gerai rusiškai. Apie kalbų vartojimą praeityje ir dabar. Apie lietuvių persekiojimą. Kaip Bieliūnų kaimo jaunimas šventės šventė. Žmonių vargai pokariu. Sovietmečio sunkumai. Pasakojimas apie paslaptinę atsitikimą sename dvare.	Minimos vietinių gyventojų ir atvykusiųjų pavardės, pravardės.	1996 m. įrašė N. Tuomienė. Įrašo Nr. 806 01 S. V.
<i>Navasėdai</i>	M. K., vyras, g. 1925 m. Navasėdų k.	Kalba lietuvių tarme, bet ją jau primiršęs. Nėra su kuo kalbėti. Vaikų lietuviškai neišmokė, nes jie ėjo į rusišką mokyklą. Visur kalba vietine baltarusių tarme <i>poprostu</i> . Lenkiškai ir rusiškai moka, bet kalba retai. Pasaka apie sesutę ir devynis brolius. Apie greitai augančią pupą ir smalsią bobą. Pasaka apie našlaičius ir piktąją raganą. Įvairūs prisiminimai.	Kalba dviem kalbomis vienu metu.	1996 m. įrašė G. Kriščiūnienė, N. Tuomienė. Įrašo Nr. 806 01 M. K.
<i>Tusamonys</i>	I. S. M., vyras, g. 1919 m. Tusamonių k.	Kalba lietuvių tarme, moka baltarusiškai, šiek tiek lenkiškai. Prisiminimai apie lietuvių kalbos vartojimą. Seni žmonės nemokėjo gudiškai, bet vaikų lietuviškai jau nemokė. Apie savo tėvus. Ūkio darbus.	Visos šnektos ypatybės išlaikytos.	1987 m. įrašė K. Garšva, A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 314 PA 49 88706806

3 priedas. Garso įrašų iš pietų aukštaičių tėsinio Baltarusijoje
LKA punktų sąrašas (XX a. pab.–XXI a. pr.)

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba, (kalbos) pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
<i>Tusamonys</i>	2. S. M., vyras, g. 1919 m. Tusamonių k.	Įvairūs prisiminimai. Sovietmečio išbandymai. Kaip uždarė lietuviškas mokyklas. Bažnyčioje meldėsi tik lenkiškai. Kitaip nemoka. Apie savo kaimynus lenkus.	Vardija lietuviškus vietovardžius.	1997 m. įrašė K. Garšva. Įrašo Nr. CD 314 PA 49 88801806
<i>Tesliukiškės</i>	S. V., moteris, g. 1921 m. Tesliukiškių k.	Kalba lietuvių tarme, bet dažnai pereina prie baltarusių tarmės. Moka lenkiškai, bet kalba retai. Rusiškai supranta. Pasakojimas apie savo gyvenimą, apylinkių lietuvius. Apie savo tėvus. Kaip kalbėjo jaunimas. Apie vaikų auginimą, maisto gamybą. Ūkio darbus.	Lietuvių kalbą primiršusi.	1996 m. įrašė K. Garšva. Įrašo Nr. CD 197 PA 28 64003806
Ro- dūnia, Plikiai (LKA 808) <i>Kar- gaudai</i>	1. K. S., vyras, g. 1913 m. Kargaudų k.	Kalba lietuvių šnekta. Moka baltarusiškai, lenkiškai. Rusiškai supranta. Prisiminimai, kaip gyveno dūminėse pirkiose, kaip velniai vaidenosi. Kaip vilkai į ganyklas ateidavo. Apie įvairias ligas. Senas šeimos tradicijas.		1987 m. įrašė A. Vidugiris, K. Garšva. Įrašo Nr. CD 203 PA 29. Įrašas 64901808
	2. K. S., vyras, g. 1913 m. Kargaudų k.	Apie lietuvius. Lietuviškų mokyklų uždarymą. Lietuvių persekiojimą.		1987 m. įrašė A. Vidugiris, K. Garšva. Įrašo Nr. CD 203 PA 29. Įrašas 64901808
	B. M., moteris, g. 1923 m. Kargaudų k.	Kalba lietuvių tarme. Moka baltarusių tarmę. Su vaikais kalbėjo tik lietuviškai. Apie lietuviškas skaityklas, iš Vilniaus atvykusius mokytojus. Kaip jaunystėje šventes šventė, kokį maistą gamino. Apie ligas ir jų gydymą. Vaikų auginimą.	Dvi moterys kalba vienu metu.	1999 m. įrašė E. Trumpa. Įrašo Nr. CD 337 PA 54. Įrašas LK082801

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba, (kalbos) pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Skłodonys	S. L., vyras, g. 1920 m. Skłodonių k.	Kalba lietuvių tarme. Moka baltarusiškai ir šiek tiek lenkiškai. Sociolinguistinis pasakojimas apie savo politines pažiūras, istorinius dalykus, prisiminimai apie kariuomenę ir karą.		1991 m. įrašė A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 553 PA 83. Įrašas LK014802
	M. A., moteris, g. 1906 m. Skłodonių k.	Kalba lietuvių tarme, moka baltarusių <i>poprostu</i> , lenkiškai supranta. Pasakoja apie savo brolių, tautosakos rinkėją Juozą Aidulį. Apie pokarį, lenkų neteisybes. Apie sovietinę netvarką ir to meto politiką.	Ekspresyvus pokalbis. Mini-ma daug pavardžių.	1991 m. įrašė A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 553 PA 83. Įrašas LK014702
Plikiai	J. V., moteris, g. 1918 m. Plikių k.	Kalba lietuvių šnekta, perdama prie baltarusių tarmės. Lenkiškai supranta. Sociolinguistinis pasakojimas apie kaimo gyventojus: lietuviškai kalba tik senieji, jauni – <i>poprostu</i> ir rusiškai. Apie jaunystę, lietuviškas skaityklas. Kasdienius darbus.	Kalba pramaišiu dviem kalbomis.	1982 m. įrašė E. Grinaveckienė. Įrašo Nr. CD 209 PA 31. Įrašas 76202808
	J. R., vyras, g. 1921 m. Plikių k.	Kalba lietuvių tarme. Moka ir baltarusių tarmę <i>poprostu</i> . Lenkų kalba tik meldžiasi, kalbėti nemoka. Kalba rusiškai. Įvairūs prisiminimai apie savo tėvus, kaimynus, kolūkio kūrimosi laikus. Senus ir naujus papročius.		1987 m. įrašė A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 204 PA 30. Įrašas 65002808

3 priedas. Garso įrašų iš pietų aukštaičių tėsinio Baltarusijoje
LKA punktų sąrašas (XX a. pab.–XXI a. pr.)

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba, (kalbos) pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Plikiai	B. K., moteris, g. 1919 m. Plikių k.	Kalba lietuvių tarme. Kaime bendrauja tik baltarusių tarme. Moka lenkiškai, bet kalba retai. Rusiškai skaito, rašo. Apie lietuvių skaityklas, būrelius ir šventes. Kaip seniau kaime jaunimas linksminosi. Apie vaikų auklėjimą.	Daug lenkiškų ir baltarusiškų pertarų, citatų.	1988 m. įrašė A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 209 PA 31 Įrašas 65003808
	J. R., vyras, g. 1924 m. Plikių k.	Pasakoja lietuvių tarme. Kasdienybėje bendrauja <i>popros-tu</i> . Lenkiškai ir skaito, ir kalba. Rusiškai supranta. Apie savo tėvus, kitus gimines. Sociolingvistinis pasakojimas, kokiomis kalbomis seniau kaimo žmonės kalbėjo, apie lietuvių persekiojimą lenkų laikais.	Girdėti visos būdingos patar-mės ypa-tybės.	1991 m. įrašė L. Gru-madienė, D. Mikulė-nienė. Įrašo Nr. CD 418 PA 70. Įrašas LK018701
	1. M. Ž., moteris, g. 1922 m. Plikių k.	Kalba lietuvių tarme. Gerai moka ir baltarusių tarmę. Moka lenkiškai ir šiek tiek rusiškai. Sociolingvistinis pasakojimas apie savo tėvus ir gimines, mokėjusius lietuviškai. Kokiomis slavų kalbomis seniau žmonės kaime kalbėjo. Apie lietuviškas mokyklas ir mokytojus. Lietuvių persekiojimą lenkų laikais.	Pasakoja trimis kalbomis pramaišiu: lietuvių, baltarusių ir lenkų.	1991 m. įrašė L. Grumadienė, D. Mikulėnienė. Įrašo Nr. CD 418 PA 70. Įrašas LK018801
	2. M. Ž., moteris, g. 1922 m. Plikių k	Pasakoja apie savo vaikystę ir jaunystę. Kaip poteries mokėsi. Apie lietuvių mokytojus.		1991 m. įrašė L. Grumadienė, D. Mikulėnienė. Įrašo Nr. CD 418 PA 70. Įrašas LK018802

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba, (kalbos) pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
<i>Plikiai</i>	1. M. M., moteris, g. 1933 m. Plikių k.	Kalba lietuvių tarme. Per-eina prie rusų. Moka lenkiškai (kalba su giminėmis). Sociolingvistinis pasakojimas apie kaimo žmonių kasdienybę, sunkius pokario metus, kolūkių kūrimąsi. Apie vilkus ir gyvulių ganyką.	Daug citatų ir pertarų kitomis kalbomis.	1991 m. įrašė L. Grumadienė, D. Mikulėnienė, A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 419 PA 71. Įrašas LK018803
	2. M. M., moteris, g. 1933 m. Plikių k.	Palygina dabarties ir praeities žmonių gyvenimą, tradicijas. Kodėl jaunimas nekalba lietuviškai. Apie bulvių sodinimą, kasimą, įvairius bulvių patiekalus.		1991 m. įrašė L. Grumadienė, D. Mikulėnienė, A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 419 PA 71. Įrašas LK018804
<i>Klaišiai</i>	U. I., moteris, g. 1908 m. Klaišių k.	Kalba lietuvių tarme. Moka baltarusiškai ir lenkiškai (mažiau). Apie vietinius žmones. Vestuvių papročius. Kaip duoną kepti. Pasakoja apie savo šeimą.	Kalba keli žmonės vienu metu.	1998 m. įrašė E. Trumpa. Įrašo Nr. CD 364 PA 58. Įrašas LK083601
	L. S. moteris, g. 1921 m. Valdonių k.	Kalba lietuvių tarme su dažniais pertarais baltarusių tarme. Moka lenkiškai. Vaikystėje lietuviškai nemokėjo, nes tėvai jau nekalbėjo. Pasakoja apie savo gyvenimą: kaip sunku buvo susikalbėti su vyro tėvais. Dirbtus ūkio darbus. Vaikų auginimą, verpimą, audimą, vietinius papročius.	Pateikėja atitekėjo į kaimą ir nemokėjo lietuviškai, bet greitai išmoko.	1998 m. įrašė E. Trumpa. Įrašo Nr. CD 364 PA 58. Įrašas LK083602

3 priedas. Garso įrašų iš pietų aukštaičių tėsinio Baltarusijoje
LKA punktų sąrašas (XX a. pab.–XXI a. pr.)

LKA punktas (Nr.), vietovė	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba, (kalbos) pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
<i>Klaišiai</i>	M. S., vyras, g. 1924 m. Klaišių k.	Kalba lietuvių tarme. Moka <i>poprostu</i> ir lenkiškai (poterius kalba). Pasakoja apie lietuvių kalbą Klaišiuose. Apie gyvulių ganyimą, kaip griaustinio bijojimo. Kluonų ir aruodų paskirtį, javų kūlimą, vėtyimą, grūdų malimą.		1998 m. įrašė E. Trumpa. Įrašo Nr. CD 364 PA 58. Įrašas LK083603
<i>Smilginiai</i>	1. J. V. vyras, g. 1918 m. Smilginių k.	Kalba lietuvių ir baltarusių tarmėmis. Lenkiškai moka, bet kalba retai. Sociolingvistinis pasakojimas apie kaimo praeitį, kiek lietuvių jame gyveno. Apie sovietmetį. Daug giminių Lietuvoje gyvena. Apie ūkio darbus.	Vienu metu kalba dviem kalbomis – baltarusių ir lietuvių.	1982 m. įrašė A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 209 PA 31. Įrašas 76201808
	2. J. V., vyras, g. 1918 m. Smilginių k.	Pasakoja apie savo tėvus, kitus gimines. Kas kaip kalbėjo. Karo ir pokario metus. Kaip nenorėjo pasirašyti į kolūkį.		1982 m. įrašė E. Grinaveckienė. Įrašas Nr. CD 209 PA 31. Įrašas 76301808
<i>Senieji Smilginiai</i>	J. K., moteris, g. 1925 m. Senųjų Smilginių k.	Kalba lietuvių tarme. Moka baltarusiškai ir lenkiškai. Sociolingvistinis pasakojimas apie vietinius lietuvius – kiek jų likę. Kaip kaime kalba jaunimas. Vaikai mokosi rusiškose mokyklose. Vigonių ir Smilginių kaimų vietovardžiai.		1987 m. įrašė K. Garšva. Įrašo Nr. CD 259 PA 42. Įrašas 87402808

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba, (kalbos) pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Pelesa (LKA 809) <i>Pelesa</i>	1. M. K., moteris, g. 1920 m. Pelesos k.	Kalba lietuvių tarme, moka baltarusiškai, lenkiškai. Rusiškai iš principo nekalba, nors viską supranta. Ekspresyvus pasakojimas apie lietuvių persekiojimą dėl lietuviškos mokyklos. Kaip rinko parašus ir vyko pas Griškevičių. Kaip lietuviai susistumdė su milicija, buvo uždaryti.	Pateikia daug vietinių gyventojų pavardžių.	1987 m. įrašė K. Garšva. Įrašo Nr. CD 313 PA 48. Įrašas 88403809
	2. M. K., moteris, g. 1920 m. Pelesos k.	Labai išsamus pasakojimas apie tai, kiek ir kokių lietuvių gyvena Pelesos ir kaimyniniuose kaimuose. Pasakojimas apie reikalavimus įkurti lietuviškas mokyklas.		1987 m. įrašė K. Garšva. Įrašo Nr. CD 313 PA 48. Įrašas 88404809
	3. M. K., moteris, g. 1920 m. Pelesos k.	Sociolingvistinis pasakojimas apie lietuvių gyvenimą aplinkiniuose kaimuose. Apie vaikus, mokančius lietuviškai. Pelesos, Kargaudų ir Kivonių kaimų vietovardžiai (užrašyti pateikėjos).	Pateikiama daug vietovardžių: laukų ir kelių pavadinimai.	1986 m. įrašė K. Garšva. Įrašo Nr. CD 259 PA 42. Įrašas 87401809
	V. K., vyras, g. 1931 m. Leliušių k.	Kalba lietuvių šnekta, moka baltarusiškai ir lenkiškai, rusiškai (mažai kalba). Sociolingvistinis pokalbis apie vietovardžius, žmonių vardus, gyvenimo būdą, apylinkių gamtą.	Vardija apylinkių vietovardžius ir žmonių pavardes.	1986 m. įrašė K. Garšva, L. Grumadienė, A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 214 PA 32. Įrašas 78505809
	S. K., moteris, g. 1920 m. Pavalakės k.	Kalba lietuvių šnekta. Moka <i>poprostu</i> , šiek tiek rusiškai ir lenkiškai. Apie šventes, šventas jaunystėje. Lietuvių liaudies dainas. Apie ligonio vargus. Prisiminimai apie praeitį, dirbtus darbus, papročius.	Šnektą primiršusi. Pereina prie baltarusių tarmės.	1997 m. įrašė E. Trumpa. Įrašo Nr. CD 337 PA 54. Įrašas LK084301

3 priedas. Garso įrašų iš pietų aukštaičių tėsinio Baltarusijoje
LKA punktų sąrašas (XX a. pab.–XXI a. pr.)

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba, (kalbos) pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
<i>Pelesa</i>	1. S. K., vyras, g. 1916 m. Piliūnų k.	Pasakoja apie lietuvių mokytoją. Kaip sugyveno su kaimynais. Apie artimuosius, šeimyninius papročius, giminystės pavadinimus. Apie velnius, vaidinimąsi.	Girdėti visos būdingos šnekotos ypatybės.	1997 m. įrašė E. Trumpa. Įrašo Nr. CD 337 PA 54. Įrašas LK084302
	2. S. K., vyras, g. 1916 m. Piliūnų k.	Apie Pelesos kunigą, lietuviškai kalbančius Piliūnų žmones. Apie laidojimo papročius.		1997 m. įrašė E. Trumpa. Įrašo Nr. CD 337 PA 54. Įrašas LK084303
	M. M., vyras, g. 1952 m. Baltiškių k.	Kalba lietuvių šnekta. Moka rusiškai ir šiek tiek lenkiškai. Baigė rusišką mokyklą. Apie kaimo kasdienybę, santykius su giminėmis. Kaip vaikus auklėja. Kokius sunkius darbus ūkyje dirba. Apie pinigų trūkumą.	Keli žmones kalba vienu metu.	1998 m. įrašė E. Trumpa. Įrašo Nr. CD 337 PA 54. Įrašas LK084202
	J. K., vyras, g. 1919 m. Paditvio k.	Kalba lietuvių tarme. Moka baltarusiškai, lenkiškai. Pasakojimas apie kapinių tvoros statybą, kaip gyvavo Pelesos parapija. Apie tai, kaip kasamas šulinys. Apie pagrindinius ūkio darbus.		1987 m. įrašė A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 219 PA 34. Įrašas 69002809
	M. S., moteris, g. 1926 m. Pelesos k.	Kalba lietuvių šnekta. Kartais pereina prie baltarusių tarmės. Moka lenkiškai ir rusiškai. Pasakoja apie Pelesos apylinkes. Vardija daug vietovardžių ir žmonių pavardžių. Apie augalus, kurie nuodingiausi.	Išvardija daug vietos gyventojų pavardžių (pavardžių).	1987 m. įrašė A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 219 PA 34. Įrašas 69102809

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kalbėtoją	Įrašo kalba, (kalbos) pokalbių tematika	Kiti duomenys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registracijos Nr.
Nočia (LKA 807) <i>Bielūnai</i>	V. J., vyras, g. 1925 m. Bielūnų k.	Kalba lietuvių tarpe, bet dažnai pereina prie kitų kalbų – baltarusių, lenkų (lenkiškai moka melstis). Pokalbis apie vietovardžius, pavardes ir pravardes. Kokie žmonės gyvena kaime – apie tautybę ir kalbą. Geri ir blogi kaimynai. Apie lenkų ponus.	Mini gyventojų pavardes, vietovardžius.	1991 m. įrašė A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 554 PA 84. Įrašas LK014805
	N. B., vyras, g. 1929 m. Bielūnų k.	Kalba lietuvių tarpe. Skaito lietuviškas knygas. Moka lenkiškai, rusiškai. Sociolingvistinis pasakojimas apie baltarusiškai nemokėjusius kaimynus, karo metų banditus. Apie žydus.	Šnektina fonetikos tyrimams.	1991 m. įrašė A. Vidugiris. Įrašo Nr. CD 417 PA 69. Įrašas LK018202
	1. M. M., moteris, g. 1910 m. Nočios k.	Kalba lietuvių tarpe. Kartais pereina prie baltarusių. Lenkiškai beveik nemoka (tik meldžiasi). Sociolingvistinis pokalbis, kaip žmonės kalbėjo anksčiau ir kaip kalba dabar. Minimi vietovardžiai, pavardės. Prisiminimai apie karą. Sunkius pokario metus.	Pateikėjai padeda baltarusiškai kalbantis vyras.	1991 m. įrašė V. Pranskūnaitė, B. Černaitė. Įrašo Nr. CD 555 PA 85. Įrašas LK034905
	2. M. M., moteris, g. 1910 m. Nočios k.	Prisiminimai apie karą, buvusius vietinius lietuvius, pasakoja apie vaidinimąsi ir stebuklus, Mikalčiūnų vietovardžius, pokalbis tęsimas Nočios bažnyčioje (rodomi paveikslai, knygos, kiti šventi dalykai), kalbama apie seseris ir brolius.		1991 m. įrašė V. Pranskūnaitė, B. Černaitė. Įrašo Nr. CD 555 PA 85. Įrašas LK035001

3 priedas. Garso įrašų iš pietų aukštaičių tėsinio Baltarusijoje
LKA punktų sąrašas (XX a. pab.–XXI a. pr.)

LKA punktas (Nr.), vietovės	Duomenys apie kal- bėtoją	Įrašo kalba, (kalbos) pokalbių tematika	Kiti duo- menys, pastabos	Įrašo data, įrašytojas, registra- cijos Nr.
<i>Bielūnai</i>	3. M. M., moteris, g. 1910 m. Nočios k.	Sociolingvistinis pasakoji- mas apie valakus, L. Nar- buto vadovaujamus Nočios sukilėlius ir išdaviką Bra- zilių, šlėktas, pavardes, gi- minaičius. Apie darbus – linų apdirbimą, audimą, siuvimą. Senųjų laikų drabužių madas, jaunimo auklėjimą.		1991 m. įrašė V. Prans- kūnaitė, B. Černaitė. Įrašo Nr. CD 555 PA 85. Įrašas LK035005

Nijolė Tuomienė
**KALBA IR TAPATYBĖ PIETRYČIŲ LIETUVOS
IR BALTARUSIJOS PARIBIUOSE**
(XX a. II pusė–XXI a. pradžia)

1

Redagavo *Ilona Čiužauskaitė*
Maketavo *Saulius Juozapaitis*

Išleido Lietuvių kalbos institutas
Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius